

รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ ประจำปีงบประมาณ 2559
เครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่เพื่อความมั่นคงด้านอาหาร
และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในจังหวัดชุมพร
Indigenous Knowledge Network of Upland Rice Culture for Food Security
and Biodiversity Conserving in Chumpon Province.

ผศ.ดร.เอกชัย พุ่มดวง
ผศ.ดร.ยุสนีย์ โสมิตรักษ์
มหาวิทยาลัยสวนดุสิต

กรกฎาคม 2560

รหัสโครงการ 2559A15762006

รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ ประจำปีงบประมาณ 2559

เครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่เพื่อความมั่นคงด้านอาหาร
และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในจังหวัดชุมพร

Indigenous Knowledge Network of Upland Rice Culture for Food
Security and Biodiversity Conserving in Chumpon Province.

ผศ.ดร. เอกชัย พุ่มดวง

ผศ.ดร. ยุสนีย์ โสมทัศน์

มหาวิทยาลัยสวนดุสิต

กรกฎาคม 2560

งานวิจัยนี้ได้รับการสนับสนุนจากโครงการส่งเสริมการวิจัย

ในอุดมศึกษาและพัฒนามหาวิทยาลัยวิจัยแห่งชาติ

สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา

หัวข้อวิจัย	เครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่เพื่อความมั่นคงด้านอาหารและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในจังหวัดชุมพร
ผู้ดำเนินการวิจัย	ผศ.ดร.เอกชัย พุ่มดวง และ ผศ.ดร.ยุสนีย์ โสมทัศน์
ที่ปรึกษา	ผศ.ดร. เสรี วรพงษ์, ผศ.ดร. เขมภัทธ์ เย็นเปี่ยม
หน่วยงาน	คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสวนดุสิต
ปี พ.ศ.	2560

งานวิจัยเรื่องเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่เพื่อความมั่นคงด้านอาหารและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในจังหวัดชุมพร มีวัตถุประสงค์ คือ 1) ศึกษาบริบทของภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ 2) ศึกษาแบบแผนการผลิต การจัดการพื้นที่ การจัดการผลผลิตและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร และ 3) เพื่อสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร ผลการวิจัยพบว่า

1) การปลูกข้าวไร่มีการใช้เครื่องมือเครื่องใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น ไม้แทงสัก กระจบอกหน้าข้าว และ แกะเก็บข้าว ภูมิปัญญาการปลูกมีการใส่เมล็ดพืชผักสวนครัวรวมกับเมล็ดข้าวในการปลูกข้าวเพื่อจะได้เก็บผลผลิตอื่น ๆ ก่อนและหลังการเก็บข้าว ผู้ปลูกข้าวมีวัฒนธรรมความเชื่อเกี่ยวกับประเพณีการผูกข้าวเพื่อการบูชาพระแม่โพสพ และการลงแขกปลูกข้าวและเก็บข้าวที่แสดงให้เห็นถึงความมีน้ำใจในการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

2) แบบแผนการผลิตการปลูกข้าวไร่ เริ่มด้วยการเตรียมพื้นที่เพาะปลูกในเดือน กันยายน-ตุลาคม และเก็บเกี่ยวช่วงเดือน กุมภาพันธ์-มีนาคม ขึ้นอยู่กับสภาพอากาศของแต่ละปี การปลูกข้าวไร่ส่วนใหญ่ในปัจจุบันปลูกในพื้นที่สวนยางพาราและปาล์มน้ำมันที่ปลูกใหม่ มีการจัดตั้งกลุ่มผู้ผลิตและแปรรูปผลิตภัณฑ์จากข้าว มีการอนุรักษ์ข้าวไร่พันธุ์พื้นเมืองพันธุ์ข้าวที่นิยมปลูก คือ พันธุ์ข้าวสามเดือน ภูเขาทอง เล็บนก ดอกขาม และนางครวญ

3) การสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ มีเครือข่ายแลกเปลี่ยนความรู้ โดยมีกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่บ้านสระขาวเป็นแหล่งเรียนรู้และเป็นแกนนำเครือข่าย จากเครือข่ายผู้ปลูกข้าวไร่กลุ่มอื่น และมีการขยายผลการเรียนรู้แก่เยาวชนโดยมีการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นข้าวไร่ไปสู่วิทยาลัย

Research Title	Indigenous Knowledge Network of Upland Rice Culture for Food Security and Biodiversity Conserving in Chumpon Province.
Researcher	Assis. Prof. Ekachai Phumduang, Ed.D., Assis. Prof. Yussanee Sommathat, Ph.D.
Research Consultants	Assis. Prof. Seree Woraphong, Ed.D. Assis. Prof. Khemmaphat Yenpiam, Ph.D.
Organization	Faculty of Humanities and Social Sciences Suan Dusit University
Year	2017

The objectives of this research were to: 1) Study of the indigenous knowledge context of upland rice culture 2) Study of production pattern, area management, managing yield and biodiversity conserving of Upland Rice and 3) To build the indigenous knowledge network of upland rice culture in chumphon province. The results of this research were as follows:

1. The rice cultivation is using local wisdom tools is “*Mai Taeng Sak*” (Stick for soil drill), “*Kra Bok Nam*” (Bamboo tube for seeds collect), and “*Kae*” (Sickle), Rice planting wisdom with rice seeds and varieties of vegetable seeds in rice field to harvest the vegetables before and after rice harvesting. The faith of the farmers is “*Phuk Kaow*” is respect the goddess of rice (*Mae Posop*) and harvest traditions are traditions that demonstrate the kindness of the people had joined one another.

2. The production pattern of upland rice, the preparation of plantations in September to October, and harvest in February to March. Currently, the rice planting area of new planting rubber and new oil palm planting. The group has established of producers and processing products from rice, and conservation of genetic rice (*Oryza sativa L.*) is “*Samduen*” “*Phukaotong*” “*Lebnok*” “*Dokkham*” and “*Nangkruan*”

3. The indigenous knowledge network of upland rice culture, Ban Sa Kaew farmer group is the learning resources and core networking and extended learning for youth by local curriculum at school.

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยเรื่อง เครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่เพื่อความมั่นคงด้านอาหารและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในจังหวัดชุมพร ได้ดำเนินการสำเร็จลุล่วงได้ด้วยดีด้วยความกรุณาของที่ปรึกษาในการวิจัย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เขมภัทธ์ เย็นเปี่ยม และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. เสรี วรพงษ์ ที่ได้ให้ข้อคิดเห็น ข้อชี้แนะ และแนวทางในการทำวิจัยในครั้งนี้ให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

คณะผู้วิจัยขอขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ ดร.ธวัชชัย บุญโชติ ผู้ทรงคุณวุฒิที่ให้ข้อเสนอแนะในการวิจัย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ร่วมจิตร นกเขา สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง วิทยาเขตชุมพรเขตรอุดมศักดิ์ จังหวัดชุมพร ที่ได้ให้ข้อมูลในการวิจัย ตลอดจนการประสานงานกับกลุ่มชุมชน และให้คำปรึกษาในการวิจัยในครั้งนี้เป็นอย่างดี

คณะผู้วิจัยขอขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ฉัตรฉิน สุกปลั่ง ประธานคณะกรรมการส่งเสริมกิจการมหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต ที่ได้ให้คำปรึกษาและข้อเสนอแนะในการวิจัยในครั้งนี้

คณะผู้วิจัยขอขอบพระคุณในความกรุณาของ คุณอุทัย เครือสาย คุณสมเกียรติ วรรณชาววิสาหกิจชุมชนเศรษฐกิจพอเพียงบ้านสระขาว หมู่ที่ 16 ตำบลละแม อำเภอละแม คุณอำพรธม คธาชาติ และ คุณสุเทพ ชินเฮง วิสาหกิจชุมชนกลุ่มข้าวไร่ชุมโค หมู่ที่ 6 ตำบลชุมโค อำเภอบางขัน คุณสุขวันลา สังข์กล้า และ คุณบุญนำ สีนลาลับ กลุ่มข้าวไร่ซ้อมมือแก้วประสิทธิ์พัฒนา หมู่ที่ 3 ตำบลหินแก้ว อำเภอนาทม ที่สละเวลาในการให้ข้อมูลและร่วมกันแลกเปลี่ยนเรียนรู้ จนกระทั่งงานวิจัยสำเร็จลุล่วงด้วยดี

ขอขอบคุณผู้อำนวยการสถาบันวิจัยและพัฒนา และบุคลากรของสถาบันวิจัยฯ ทุกท่านที่ได้ให้ข้อชี้แนะและความช่วยเหลือจนกระทั่งงานวิจัยในครั้งนี้สำเร็จได้ด้วยดี

งานวิจัยนี้ได้รับการสนับสนุนจากโครงการส่งเสริมการวิจัยในอุดมศึกษาและพัฒนา มหาวิทยาลัยวิจัยแห่งชาติ ของสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา คณะผู้วิจัยขอขอบพระคุณมา ณ ที่นี้

คณะผู้วิจัย

2560

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญ	ง
สารบัญภาพ	ฉ
สารบัญตาราง	ช
บทที่ 1 บทนำ	1
ความเป็นมาและความสำคัญ	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย	4
ขอบเขตของการวิจัย	4
คำจำกัดความที่ใช้ในงานวิจัย	5
ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย	6
บทที่ 2 แนวคิด ทฤษฎี เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	7
การทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับข้าวไร่	7
การทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับความมั่นคงทางอาหาร	12
การทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับภูมิปัญญาวัฒนธรรม	15
การทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับการเรียนรู้ของชุมชน	25
การทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับเครือข่ายทางสังคม	27
งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	34
กรอบแนวคิดในการวิจัย	39
บทที่ 3 วิธีดำเนินการวิจัย	40
พื้นที่ในการวิจัย	40
กลุ่มประชากรในการวิจัย	40
การเก็บรวบรวมข้อมูล	40
ขั้นตอนการวิจัย	41

	หน้า
บทที่ 3 วิธีดำเนินการวิจัย(ต่อ)	
การวิเคราะห์ข้อมูล	43
บทที่ 4 ผลการวิจัย	45
บริบทของภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร	45
แบบแผนการผลิต การจัดการพื้นที่ การจัดการผลผลิต	
และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวไร่	52
เครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร	69
บทที่ 5 อภิปรายผลการวิจัย	75
การอภิปรายผลการวิจัย	76
ข้อค้นพบในการวิจัย	78
บทที่ 6 สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	80
สรุปผลการวิจัย	80
ข้อเสนอแนะในการวิจัย	81
บทที่ 7 ผลผลิต	80
การนำเสนอผลงานวิจัย	80
รายงานการเงิน	93
บรรณานุกรม	94
บรรณานุกรมภาษาต่างประเทศ	94
บรรณานุกรมภาษาไทย	94
ประวัติผู้วิจัย	101

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
2.1	กรอบแนวคิดในการวิจัย	39
4.1	การแทงสีกและการหน้าข้าว	48
4.2	การหน้าข้าว	48
4.3	แกะเก็บข้าว	49
4.4	การเก็บข้าวด้วยแกะในแปลงข้าวไร่	50
4.5	การปลูกข้าวไร่ในพื้นที่	54
4.6	ข้าวไร่พันธุ์ดอกขาม	55
4.7	ข้าวไร่พันธุ์ภูเขาทอง	58
4.8	ข้าวไร่พันธุ์เล็บนกไร่	61
4.9	ข้าวไร่พันธุ์สามเดือน	64
4.10	ข้าวไร่พันธุ์นางครวญ	67
4.11	รูปแบบของเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่	70
4.12	กิจกรรมการปลูกข้าวไร่ของเกษตรกร	72
4.13	กิจกรรมการเรียนรู้การปลูกข้าวไร่ของเกษตรกรเครือข่าย	73
4.14	นักเรียนเรียนรู้การเตรียมเมล็ดพันธุ์ก่อนการการปลูกข้าวไร่	74
4.15	นักเรียนเรียนรู้การปลูกข้าวไร่	74
4.16	นักเรียนลงมือปลูกข้าวไร่	75
4.17	กิจกรรมการเรียนรู้ด้วยการลงมือปฏิบัติจริงในการปลูกข้าวไร่	75

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
4.1	การเก็บเกี่ยวผลผลิตก่อนและหลังการเก็บข้าว	53

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญ

ข้าวถือว่าเป็นอาหารหลักที่สำคัญของไทย และเป็นสินค้าอาหารที่ไทยส่งออกมากที่สุดด้วย โดยประเทศไทยมีพื้นที่ปลูกข้าวทั้งหมด 110,955 ตารางกิโลเมตร ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 50 ของพื้นที่การเกษตรทั้งหมด โดยผลิตข้าวได้ 20.64 ล้านตัน และในปี พ.ศ. 2555 มีปริมาณการส่งออกประมาณ 6.5 ล้านตัน (นนทกานต์ จันทร์อ่อน, 2557) ข้าวจึงเป็นทรัพยากรที่มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการกำหนดพฤติกรรม และแบบแผนวัฒนธรรมของมนุษย์ โดยเฉพาะในฐานะเป็นพืชอาหารในการบริโภคมาช้านาน จนข้าวกลายเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดลักษณะต่างๆ ทางเศรษฐกิจสังคมวัฒนธรรม วิวัฒนาการผลิตข้าวที่ปฏิบัติสืบทอดกันมาในท้องถิ่นต่าง ๆ ในช่วงเวลาที่ต่างกัน มีความหลากหลาย เช่นเดียวกับวิวัฒนาการของสรรพสิ่ง กล่าวคือเริ่มจากวิธีการได้มาซึ่งอาหารเชิงเดียว มาสู่การแสวงหาอาหารเชิงซ้อน คือการเก็บรวบรวมข้าวป่ามาเป็นอาหาร มาสู่การปลูกข้าวแบบไร่เลื่อนลอย การปลูกข้าวแบบนาหว่าน การปลูกข้าวแบบนาดำ และการปลูกข้าวหลายครั้งในรอบปี โดยการเปลี่ยนแปลงแบบค่อยเป็นค่อยไป (เอี่ยม ทองดี. 2536) การปลูกข้าวจึงเป็นมีความสำคัญต่อการสร้างความมั่นคงด้านอาหาร (นนทกานต์ จันทร์อ่อน, 2557) ทั้งนี้วิถีชีวิตดั้งเดิมของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในประเทศไทยส่วนใหญ่ปลูกข้าวไว้เพื่อบริโภคทั้งข้าวไร่ และข้าวนา ผลผลิตที่ได้จากการปลูกแบบข้าวไร่จะน้อยกว่าข้าวนา เพราะการควบคุมสภาพแวดล้อมในการเพาะปลูกแบบนาจะดีกว่าแบบไร่ และข้าวนาจะมีนักวิชาการดำเนินการพัฒนาสายพันธุ์อย่างต่อเนื่องเพื่อให้ได้ผลผลิตสูง ส่วนข้าวไร่นั้น พันธุ์ข้าวจะอยู่ในมือเกษตรกรเป็นหลัก และมีการสืบทอดสายพันธุ์อยู่ในพื้นที่ซึ่งค่อนข้างจำกัด พันธุ์ข้าวที่ปลูกแบบข้าวไร่จะเป็นพันธุ์ข้าวที่ทนแล้งและไม่ชอบอยู่ในพื้นที่ซึ่งมีน้ำขัง การเพาะปลูกจะอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก และในช่วงของการเพาะปลูกจะมีความเสี่ยงจากความแปรปรวนของภูมิอากาศ ปัญหาศัตรูพืช และความสมบูรณ์ของดินทำให้เกษตรกรต้องเรียนรู้วิธีการเลือกและการจัดการพื้นที่เพาะปลูกให้เหมาะสมกับพื้นที่ที่ตนมีอยู่ (วราพร ศรีสุพรรณและคณะ, 2550) ข้าวไร่ เป็นข้าวที่สามารถปลูกได้ในสภาพที่ไม่ต้องมีน้ำขัง ที่ดอนในสภาพไร่ หรือบริเวณที่สูงตาม ไหล่เขา อาศัยเพียงน้ำฝน น้ำค้าง และความชื้นในดินก็สามารถเจริญเติบโตให้ผลผลิตได้ ซึ่งกระบวนการในการผลิตข้าวแตกต่างกันไปตามแต่ละสภาพภูมิศาสตร์และวัฒนธรรม การปลูกข้าวไร่ใน พื้นที่ภาคเหนือจะเป็นการปลูกตามไหล่เขา ส่วนภาคใต้จะพบเห็นโดยทั่วไปในลักษณะเป็นพืชแซมในพืชหลัก คือ เป็นข้าวไร่แซมยางพารา และปาล์ม น้ำมัน ซึ่งแปลงที่ปลูกจะเป็นแปลงที่เริ่มปลูกใหม่ในช่วง 1-3 ปี ในขณะที่ต้นยางพาราหรือปาล์มน้ำมัน

ยังไม่มีร่มเงาและบังแสงแดดคลุมพื้นที่ทั้งหมด ข้าวไร่นับเป็นพืชทางเลือกอีกทางหนึ่ง ข้าวไร่ที่ปลูกกันส่วนใหญ่เป็นข้าวพันธุ์พื้นเมืองมีจุดเด่นคือ ทนแล้ง ไม่ต้องการน้ำมาก ขณะที่การปลูกข้าวในนาต้องมีน้ำหล่อเลี้ยง แต่ข้าวไร่ปลูกได้ในพื้นที่แห้ง ได้ผลผลิตโดยเฉลี่ยกว่า 200 กิโลกรัมต่อไร่ นอกจากการเป็นแหล่งอาหารแล้ว ข้าวไร่ยังมีความสำคัญต่อการปรับปรุงพันธุ์ข้าวซึ่งยังมีความจำเป็นต้องใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองหรือพันธุ์ข้าวไร่เป็นแม่พันธุ์ในการปรับปรุงพันธุ์ ทั้งนี้เพราะข้าวไร่มีความโดดเด่นในการต้านทานโรค ต้านทานแมลง (วัฒนา โพธิ์ศิริ วรรณญา ด้านทวิศิลป์ และ ร่วมจิตร นกเขา, 2557)

วัฒนธรรมการปลูกข้าวไร่ จึงเป็นส่วนหนึ่งในการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ โดยในทางนิเวศวิทยาความหลากหลายทางชีวภาพถือเป็นปัจจัยสำคัญของการสร้างสมดุลธรรมชาติ และความหลากหลายทางชีวภาพมีบทบาทในทางสังคมและวัฒนธรรมในฐานะเป็นฐานของทรัพยากรในการดำรงชีวิต กล่าวได้ว่า การอนุรักษ์พันธุกรรมพืชพื้นบ้านและควบคุมการใช้ประโยชน์จากป่า เป็นพื้นฐานสำคัญของการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ นอกจากพื้นที่ปลูกข้าวไร่มีความสำคัญต่อการสร้างความมั่นคงด้านอาหารและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพแล้ว พันธุ์พืชพื้นบ้านดังกล่าวแล้ว พื้นที่เหล่านี้ยังมีความสำคัญต่อการอนุรักษ์ระบบนิเวศในลุ่มน้ำ เพราะหากพื้นที่เหล่านี้มีการจัดการที่ไม่เหมาะสมจะทำให้เกิดการสูญเสียหน้าดินลงสู่แหล่งน้ำ และทำให้ศักยภาพในการอุ้มน้ำของพื้นที่สูงซึ่งเป็นพื้นที่ต้นน้ำลดลง ส่งผลให้เกิดความแห้งแล้งยาวนานบนพื้นที่ต้นน้ำ ดินและแหล่งน้ำจะเสื่อมคุณภาพ รวมทั้งเกิดผลกระทบต่อเนื่องลงไปยังพื้นที่ตอนล่างได้อีกด้วย นั่นคือ การดูแลรักษาพื้นที่ปลูกข้าวไร่จะมีผลโดยรวมต่อคุณภาพชีวิตของคนทั้งลุ่มน้ำ การผลิตข้าวไร่ มีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับการสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชน ผ่านระบบความคิดความเชื่อ และการจัดการความสัมพันธ์ 3 มิติ (สามารถ จันทร์สุรย์, 2534) ดังนี้ คือ 1) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน 2) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ 3) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ อันส่งผลต่อการหลอมรวมพลังของชุมชนในการดำรงวิถีชีวิตร่วมกัน วัฒนธรรมการปลูกข้าวไร่จึงเป็นภูมิปัญญาและเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของสังคมเกษตรกรรมที่ได้มีการสืบสานความรู้ ความสามารถและความชำนาญต่าง ๆ มายังคนรุ่นปัจจุบัน

ข้อมูลจากกรมการข้าว (2556) พบว่า ปัจจุบันทั่วประเทศมีพื้นที่ปลูกข้าวไร่ที่ใช้ประโยชน์ทางการค้าและความมั่นคงทางอาหารทั้งหมด 668,486 ไร่ สำหรับภาคใต้เหลือเพียง 38,370 ไร่ และมีแนวโน้มลดลงเรื่อยๆ จากการที่เกษตรกรหันไปปลูกยางพารา ปาล์มน้ำมัน กาแฟ และสวนไม้ผล ส่งผลให้ข้าว ซึ่งเป็นแหล่งอาหารหลักมีไม่เพียงพอต่อการบริโภค จะต้องซื้อข้าวเพื่อบริโภคจากภาคกลางหรือภาคอื่นๆ ในราคาสูง (ASTV ผู้จัดการออนไลน์, 2556) โดยจังหวัดชุมพร เป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่ยังมีการปลูกข้าวไร่ ซึ่งมีข้าวไร่พื้นเมืองที่ใช้ปลูกในท้องที่ของจังหวัดชุมพรมาเป็นเวลายาวนาน ได้แก่ ข้าวพันธุ์นางเขียน พันธุ์นางครวญ พันธุ์นางดำ พันธุ์แม่ พันธุ์สามเดือน พันธุ์ภูเขาทอง พันธุ์กาดันดำ พันธุ์กาดันเขียว พันธุ์เล็บนกไร่ พันธุ์เล็บมือนาง เป็นต้น (วัฒนา โพธิ์ศิริ วรรณญา ด้านทวิศิลป์ และ

ร่วมจิตร นกเขา. 2557) ซึ่งถือว่ามีหลากหลายของพันธุกรรมข้าวดั้งเดิม ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นเมืองไทยนับว่าเป็นความหลากหลายทางด้านพันธุกรรม(Genetic diversity) ลักษณะดีบางอย่างในพันธุ์ข้าวพื้นเมือง เช่น ความต้านทานโรคและแมลงศัตรูพืช คุณภาพเมล็ดหรือความทนทานต่อสภาพแวดล้อม เป็นต้น เป็นฐานพันธุกรรมที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการปรับปรุงพันธุ์ข้าวให้ได้พันธุ์ดีในอนาคต ถ้าพันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่มีคุณภาพดีหรือทนทานต่อสภาพแวดล้อมดีได้ สูญพันธุ์ไปก็จะไม่สามารถสร้างพันธุ์ข้าวมีคุณภาพดีตรงตามความต้องการของตลาดต่อไปได้ (สำนักคุ้มครองพันธุ์พืชแห่งชาติ. 2543)

วัฒนธรรมข้าวไร่ยังทำให้เกิดประเพณีและวัฒนธรรมอีกมากมาย เช่น การทำขวัญข้าว การลงแขก เป็นต้น ข้าวไร่ไม่ได้เป็นเพียง “พืชเกษตร” ที่มีประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์เพียงเท่านั้น คุณค่าของ “ข้าวไร่” ของชาวบ้านมีความต่อชีวิต จึงมีวิถีปฏิบัติผ่านพิธีกรรม ความเชื่อ ในการทำไร่หมุนเวียน และการดำรงชีวิตของชุมชน ซึ่งกล่าวได้ว่า ข้าวไร่ คือ สัญลักษณ์ของวัฒนธรรมแห่งความอดทน อดทน อดทน เป็นสัญลักษณ์ของวัฒนธรรมแห่งความสมถะ พออยู่พอกิน ไม่ละโมภะโลภมาก เป็นสัญลักษณ์แห่งความเสียสละ การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เพื่อสร้างความอุดมสมบูรณ์และยังเป็นสัญลักษณ์ของวัฒนธรรมแห่งความโอบอ้อมอารี และการเคารพธรรมชาติ ผ่านความเชื่อเรื่องขวัญข้าว ต้องรักษาขวัญข้าวเป็นอย่างดีไม่ให้หล่นหาย เพื่อคุ้มครองตนเองและชุมชน การสืบสานวัฒนธรรมข้าวไร่จึงเป็นสร้างความสามัคคี สร้างความมั่นคงด้านอาหาร ปกป้องที่ดินทำกิน เพื่อการบริโภคและใช้ในการทำเกษตร ปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ ฟื้นฟูป่า เพื่อรักษาแหล่งกำเนิดดินดี น้ำอุดม และแหล่งความหลากหลายทางพันธุกรรม ที่มีคุณค่าทางอาหารและยา อนุรักษ์และสืบสานวัฒนธรรมชุมชน เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างยั่งยืน และกระบวนการนี้จำเป็นต้องดำเนินการโดยชุมชนท้องถิ่น จำเป็นต้องให้ชุมชนมีการเรียนรู้ร่วมกันสามารถปรับตัวเองในลักษณะการสร้างกระบวนการเรียนรู้จะนำไปสู่การปรับเปลี่ยน (Transformation) คือ การเปลี่ยนแปลงวิถีคิด (Conceptualization) การเปลี่ยนแปลงระบบคุณค่า (Values) และนำมาสู่การปรับเปลี่ยนพฤติกรรม (Behavior) (อรศรี งามวิทยาพงศ์, 2549: 109-112) การเรียนรู้ในชุมชนจึงมีบทบาทสำคัญในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชน

นอกจากนี้การสร้างเสริมความเข้มแข็งของชุมชน เกิดจากการสร้างเครือข่าย (Network) การรวมตัวของประชาชนในเขตพื้นที่ต่าง ๆ ซึ่งเป็นการรวมตัวกันตามกิจกรรมหรือประเด็นที่เกิดขึ้นในสังคม เพื่อร่วมแก้ไขปัญหาของชุมชนและการเสริมสร้างพลังอำนาจในการจัดการทรัพยากรชุมชน ในรูปของ “กลุ่มชาวบ้าน” “องค์กรภาคประชาชน” “องค์กรชุมชน” “เครือข่ายภาคประชาชน” และ “เครือข่ายทางสังคม” เป็นต้น ซึ่งการรวมกลุ่มเป็นเครือข่ายทำให้เกิดประโยชน์คือ 1) เกิดกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และมีการทำงานร่วมกัน ซึ่งจะช่วยให้บุคคลและองค์กรได้มีการปรับตัวในการแสวงหาความรู้ใหม่ วิธีการใหม่ และแนวร่วมใหม่อย่างต่อเนื่อง 2) สามารถแก้ไขปัญหาของ

องค์กรชุมชนและเครือข่าย 3) เกิดการพึ่งพาตนเอง ทั้งในด้านการพึ่งพาทุน ทรัพยากร ความรู้ และการจัดการ ที่จะนำไปสู่การพัฒนาสังคมและการพัฒนาศักยภาพขององค์กรชุมชนและเครือข่ายที่ต่อเนื่อง อาจกล่าวได้ว่า การรวมกลุ่มเป็นเครือข่าย จึงถือได้ว่า เป็นความสำเร็จของเครือข่ายในการที่จะร่วมกันพัฒนาและจัดการกับทรัพยากรในท้องถิ่นนั่นเอง ดังนั้น การพัฒนาเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ จึงเป็นกระบวนการเรียนรู้จากภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่กระตุ้นให้ชุมชนท้องถิ่นตระหนักถึงความสำคัญของกระบวนการถ่ายทอดและแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันโดยอยู่บนพื้นฐานของการผสมผสานร่วมกับภูมิปัญญาท้องถิ่นอันจะนำไปสู่การเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้

คณะผู้วิจัยเห็นว่าควรมีการพัฒนาเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ เพื่อปรับปรุงแบบแผนการผลิต ปรับปรุงพันธุ์ข้าว บริหารจัดการปัจจัยการผลิต การจัดการพื้นที่เพาะปลูกเพื่อรักษาระบบนิเวศ ตลอดจนกระบวนการปรับตัวของชุมชนที่มีต่อภูมิปัญญาวัฒนธรรมควรได้รับการศึกษาค้นคว้าและรวบรวมถึงวิธีการทำและกระบวนการต่าง ๆ เพื่อสามารถนำไปใช้ในชีวิตประจำวัน อันจะเป็นยังเป็นแนวทางในการสร้างอาชีพและยังเป็นการสืบทอดภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ ซึ่งจะส่งผลให้ชุมชนมีความมั่นคงทางอาหารและสามารถอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพและสืบสานวัฒนธรรมภูมิปัญญาของท้องถิ่นให้ดำรงอยู่ได้ต่อไป ผลจากการวิจัยนี้จะเป็นส่วนหนึ่งในภารกิจของการพัฒนาคน พัฒนาองค์ความรู้ของภูมิปัญญาท้องถิ่น ได้อย่างสอดคล้อง เชื่อมโยงกับสภาพปัญหาความเป็นจริงและตอบสนองต่อความจำเป็นในการแก้ปัญหาเพื่อพัฒนาชุมชนและเป็นกลไกที่จะนำไปสู่การพัฒนาท้องถิ่นอย่างยั่งยืนต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาบริบทของภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร
2. เพื่อศึกษาแบบแผนการผลิต และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร
3. เพื่อศึกษาเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร

ขอบเขตของการวิจัย

1. ขอบเขตด้านเนื้อหา ในการวิจัยครั้งนี้ ต้องการวิเคราะห์ศึกษาบริบทของวัฒนธรรมข้าวไร่ในพื้นที่จังหวัดชุมพร การสร้างความมั่นคงและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ ด้วยการศึกษาแบบแผนการผลิต การจัดการพื้นที่และการจัดการผลผลิต และการสร้างเครือข่ายการจัดการความรู้ภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่

2. ขอบเขตด้านประชากร ในการวิจัยครั้งนี้ทำการเก็บรวบรวมข้อมูล ดังนี้

2.1 ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informant) เกี่ยวกับองค์ความรู้ด้านวัฒนธรรมข้าวไร่ ได้แก่ ผู้นำชุมชน เกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ ได้แก่

2.1.1 วิสาหกิจชุมชนเศรษฐกิจพอเพียงบ้านสระขาว หมู่ที่ 16 ตำบลละแม อำเภอละแม จังหวัดชุมพร

2.1.2 วิสาหกิจชุมชนกลุ่มข้าวไร่ชุมโค หมู่ที่ 6 ตำบลชุมโค อำเภอปะทิว จังหวัดชุมพร

2.1.3 กลุ่มข้าวไร่ซ้อมมือแก้วประสิทธิ์พัฒนา หมู่ที่ 3 ตำบลหินแก้ว อำเภอท่าแซะ จังหวัดชุมพร

2.2 สมาชิกเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ ได้แก่ ผู้ทรงภูมิปัญญา ผู้นำชุมชน ผู้บริหารโรงเรียน ครูผู้สอน กรรมการสถานศึกษา

3. ขอบเขตด้านเวลา ในการทำวิจัยครั้งนี้ทำการเก็บรวบรวมข้อมูล 1 ปี เริ่มตั้งแต่เดือน ตุลาคม 2558 ถึง เดือนกันยายน 2559

4. ขอบเขตด้านพื้นที่ ในการทำวิจัยครั้งนี้ ทำการศึกษาข้อมูลทุติยภูมิและปฐมภูมิ ในพื้นที่ อำเภอละแม, อำเภอปะทิว และ อำเภอท่าแซะจังหวัดชุมพร

คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

ภูมิปัญญาวัฒนธรรม หมายถึง องค์ความรู้ความรู้อันมีค่าของชุมชนที่มีการสั่งสมสืบทอด เรียนรู้ผ่าน กระบวนการทางจารีตประเพณี วิถีชีวิต การทำมาหากิน และพิธีกรรมต่าง ๆ กันมายาวนานจนเป็น เอกลักษณ์ ของชุมชน

วัฒนธรรม หมายถึง แบบแผนในการคิดและการกระทำที่แสดงออกถึงวิถีชีวิตของมนุษย์ใน สังคมกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง หรือสังคมใดสังคมหนึ่ง

ความมั่นคงทางอาหาร หมายถึง ความสามารถของชุมชนที่จะผลิตและแสวงหาอาหารเพื่อ การบริโภคสำหรับคนในชุมชน โดยไม่ทำให้แหล่งผลิตอาหารที่มีอยู่ทั้งในระบบการผลิตของมนุษย์และ ในธรรมชาติเสื่อมโทรมลง

เครือข่าย หมายถึง การเชื่อมโยงของกลุ่มของบุคคลหรือกลุ่มทางที่เกี่ยวข้องกับการปลูกข้าว ไร่ที่สมัครใจในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ หรือทำกิจกรรมร่วมกัน ด้านภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ใน จังหวัดชุมพร

การอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ หมายถึง กระบวนการ หรือ วิธีการของกลุ่ม เกษตรกรในการการอนุรักษ์พันธุกรรมข้าวไร่ ในจังหวัดชุมพร

ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

ผลที่เกิดขึ้นจากการวิจัยในครั้งนี้ ก่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ที่เกี่ยวข้องทั้งภาครัฐและชุมชน ในประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

1. หน่วยงานที่เกี่ยวข้องได้ข้อมูลภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ของชุมชน
2. นักวิชาการและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องมีข้อมูลเกี่ยวกับการปลูกข้าวไร่ แนวทางปฏิบัติในการปลูกข้าวไร่ การรักษาวัฒนธรรมข้าวไร่ และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพข้าวไร่ร่วมกัน ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการจัดการของสมาชิกและเครือข่ายเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่
3. ชุมชนสามารถอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพข้าวไร่เพื่อสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชนและเครือข่ายเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ได้
4. ชุมชนมีเครือข่ายการจัดการความรู้ภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ ที่สามารถบูรณาการสู่ชุมชนและหลักสูตรท้องถิ่นในโรงเรียนได้

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัย เรื่อง เครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่เพื่อความมั่นคงด้านอาหารและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในจังหวัดชุมพร ผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิด ทฤษฎีต่าง ๆ จากเอกสาร หนังสือ ตำรา และ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยได้ทำการทบทวนวรรณกรรมจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยมีรายละเอียดในแต่ละประเด็นดังนี้

การทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับข้าวไร่

1. ความหมายของข้าวไร่

ข้าวไร่ หมายถึง พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกในสภาพนาที่ไม่มีน้ำขังและไม่มีคันนาขึ้น โดยอาศัยน้ำฝนเพียงอย่างเดียว เช่นพื้นที่ตามไหล่เขา หรือพื้นที่ว่างในสวนยางปลูกใหม่ ฯลฯ ต้นข้าวสูงเฉลี่ยประมาณ 130 - 150 เซนติเมตร ส่วนใหญ่เป็นพันธุ์ที่ไวต่อแสง (อรพิน วัฒนเสก, 2547)

ข้าวไร่ หมายถึง ข้าวที่ใช้ปลูกในที่ดอนแบบพืชไร่ โดยไม่ต้องทำคันนาเพื่อเก็บกักน้ำปลูกโดยการหยอดเมล็ด และอาศัยน้ำฝนในการเจริญเติบโต เป็นข้าวที่ไวต่อช่วงแสง (ณรงค์ โฉมเฉลา, 2551: 91-92)

2. ลักษณะของข้าวไร่

ข้าวไร่ส่วนใหญ่มีลักษณะต้นสูง มักจะหักโค่นง่ายและแตกกออ่อน จึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ได้ผลผลิตต่ำ เมื่อนำมาปลูกในสภาพนาลุ่มจะแตกกออ่อนลง ใบข้าวไร่มีสีเขียวอ่อน กว้างยาวและห้อย (Droopy) ใบมักมีขนาดใหญ่เป็นสองเท่าของข้าวต้นเตี้ย (Semidwarf) ช่อดอกและก้านรวงยาว ทำให้สะดวกในการเก็บเกี่ยวโดยทั่ว ไปจะให้รวงที่ประกอบด้วยเมล็ดที่สมบูรณ์ แม้จะอยู่ในสภาพที่ขาดน้ำ ดังนั้นมักจะให้ผลผลิตคงที่ ลักษณะเมล็ดส่วนมากป้อม สันคุณภาพปานกลาง แต่มีบางพันธุ์คุณภาพการบริโภคดี นอกจากนี้ข้าวไร่ส่วนใหญ่ยังมีปริมาณโปรตีนสูง (พัชกุล จันทน มัญญะ. 2521; ชัยฤกษ์ มณีพงษ์. 2524; Chang; & Vergara. 1975) ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นเมืองไทยนับว่าเป็นความหลากหลายทางด้านพันธุกรรม (Genetic diversity) ลักษณะดีบางอย่างในพันธุ์ข้าวพื้นเมือง เช่นความต้านทานโรคและแมลงศัตรูพืชคุณภาพเมล็ดหรือความทนทานต่อสภาพแวดล้อม เป็นต้น เป็นฐานพันธุกรรมที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการปรับปรุงพันธุ์ข้าวให้ได้พันธุ์ดีในอนาคต ถ้าพันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่มีคุณภาพดีหรือทนทานต่อสภาพแวดล้อมดีได้ สูญพันธุ์ไป ก็จะไม่

สามารถสร้างพันธุ์ข้าวมีคุณภาพดีตรงตามความต้องการของตลาดต่อไปได้ (สำนักคุ้มครองพันธุ์พืชแห่งชาติ, 2543)

3. การปลูกข้าวไร่

การปลูกข้าวไร่ในประเทศไทย (บริบูรณ์ สมฤทธิ์, 2540) โดยทั่วไปข้าวไร่ต้องการปริมาณน้ำฝนเฉลี่ยเดือนละประมาณ 200 มิลลิเมตร ในกรณีที่ฝนทิ้งช่วงไม่ควรให้ข้าวไร่ขาดน้ำในช่วงอายุ 60 – 90 วัน เพราะจะส่งผลกระทบต่อการเจริญเติบโตของข้าวไร่เป็นอย่างมาก การปลูกข้าวไร่โดยทั่วไปมักปลูกตามพื้นที่ราบเชิงเขาในดินที่มีการระบายน้ำดี อาจมีการปลูกข้าวไร่ เป็นพืชเดี่ยวหรือแซมกับพืชอื่น เช่น ข้าวโพด มันสำปะหลังหรือยางพารา เป็นต้น

การปลูกข้าวไร่ในประเทศไทยนั้นมักจะปลูกไว้เพื่อการบริโภคเองในครอบครัวและมักจะไม่มีตลาดเอาใจใส่อย่างจริงจัง จึงเป็นสาเหตุให้ผลผลิตที่ได้จากข้าวไร่อยู่ในระดับต่ำมากไม่เกิน 250 กิโลกรัมต่อไร่ พื้นที่ทั้งหมดที่ใช้ปลูกข้าวไร่ของประเทศไทยมีประมาณ 1.6 ล้านไร่ ปัญหาที่พบเสมอในการปลูกข้าวไร่ ได้แก่ การขาดข้าวไร่พันธุ์ดีที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ปลูกแต่ละแห่ง ปัญหาการทำลายของโรคแมลง และศัตรูข้าวอื่นๆ ปัญหาดินขาดความอุดมสมบูรณ์และปัญหาฝนแล้ง ปัจจุบันมีพันธุ์ข้าวไร่ทั้งข้าวเหนียวและข้าวเจ้าที่ใช้ปลูกในประเทศไทยประมาณ 540 พันธุ์ ซึ่งพันธุ์เหล่านี้ประกอบด้วย ข้าวไร่พันธุ์เบาอายุระหว่าง 95 – 120 วัน ข้าวไร่พันธุ์กลางมีอายุระหว่าง 121 – 140 วัน และข้าวไร่พันธุ์หนักมีอายุระหว่าง 141 – 150 วัน การปลูกข้าวไร่ทั่วไป เป็นการปลูกข้าวไร่ของเกษตรกรที่อยู่ในพื้นที่ราบและรวมถึงการปลูกข้าวไร่แซมสวนยางและปาล์มน้ำมันในภาคใต้ ซึ่งสภาพไร่ที่ปลูกอาจเป็นที่ราบ ลุ่ม ๆ ดอน ๆ หรือเป็นที่ลาดเอียง ตามแนวระดับของพืชหลักที่ปลูก (บุญหงษ์ จงคิด, 2547)

โดยทั่วไปวิธีการปลูกข้าวไร่ของเกษตรกรที่จะมีวิธีการ คล้ายคลึงกัน แต่จากความแตกต่างในพื้นที่ความเอื้ออำนวยของเครื่องมือทุ่นแรง ความจำเป็นในการผลิต ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณี อาจจะทำให้วิธีการที่ใช้แตกต่างกัน แต่ขั้นตอนและวิธีปฏิบัติที่ไม่แตกต่างกัน คือ

3.1 การเตรียมพื้นที่ ซึ่งเกษตรกรทั่วไปจะทำการถางหญ้าและตัดต้นไม้เล็ก จากนั้นทำความสะอาดพื้นที่โดยการเผาเศษไม้ใบหญ้าในพื้นที่ที่จะปลูกข้าวไร่ ก่อนที่จะมีการเตรียมดิน

3.2 การเลือกพันธุ์ข้าวไร่ การปลูกข้าวไร่เป็นการปลูกพืชเฉพาะชนิด ฉะนั้น จึงมีพันธุ์ข้าวไร่ที่มีความเหมาะสมเฉพาะพื้นที่ เฉพาะแหล่ง ซึ่งเกษตรกรคุ้นเคยและคัดเลือกไว้เป็นพันธุ์ข้าวปลูกประจำถิ่น พันธุ์ข้าวไร่ที่ปลูกทั่วไปในภาคต่าง ๆ จะไม่เหมือนกันทั้งชนิด อายุการเก็บเกี่ยว และการปรับตัวเข้ากับสภาพพื้นที่ ภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนมากจะปลูกข้าวไร่ที่เป็นข้าวเหนียวพันธุ์ที่ทางราชการแนะนำ คือ พันธุ์ข้าวไร่ชีวแม่จัน ภาคกลางปลูกข้าวไร่ข้าวเจ้า เช่น

พันธุ์ข้าวไร่หอมแดงและหอมอ้ม ส่วนภาคใต้มีพันธุ์ข้าวไร่ที่เกษตรกรใช้ปลูกปลายพันธุ์เช่นเดียวกัน แต่ที่เป็นพันธุ์ที่ทางราชการแนะนำ คือ พันธุ์ไร่ดอกพะยอมและกุ่มเมืองหลวง พันธุ์ข้าวไร่โดยทั่วไปจะเป็นพันธุ์ที่ทนแล้งและ ต้านโรคไหม้

3.3 ขั้นตอนการปลูกข้าวไร่ เนื่องจากการปลูกข้าวไร่พื้นที่ราบเป็นการเพาะปลูกข้าวไร่ในพื้นที่ที่มีการเพาะปลูกพืชอื่นมาก่อนหรือเป็นพื้นที่ที่ใช้ปลูกข้าวประจำ ฉะนั้น หลังจากการเตรียมซึ่งปล่อยให้ รกร้างหลังจากการเก็บเกี่ยว โดยการถางหญ้าและตัดฟันพุ่มไม้ที่ขึ้นบริเวณแปลง ทำความสะอาด โดยการเผาเศษไม้ใบหญ้า จากนั้นมีการเตรียมดิน โดยทั่วไปจะใช้แรงงานสัตว์หรือรถไถเดินตาม บางแห่งอาจมีการเตรียมดินโดยไถพรวนเช่นเดียวกับการปลูกพืชไร่ทั่วไป หลังจากการเตรียมดินแล้ว ในพื้นที่ปลูกข้าวไร่ขนาดเล็กจะใช้แรงงานคนเป็นหลัก การปลูกจะใช้ไม้ปลายมนสักเจาะดินเป็นหลุม เล็ก ๆ ลึกประมาณ 3 – 4 เซนติเมตร ปากหลุมกว้างพอที่จะหยอดเมล็ดข้าวได้ 5 – 6 เมล็ด ระยะ ระหว่างหลุมจะลึกประมาณ 25 x 25 เซนติเมตร การหยอดเมล็ดพันธุ์ข้าวจะหยอดทันทีหลังจาก เจาะหลุม เมื่อหยอดข้าวแล้วจะใช้เท้ากลบปากหลุม เมื่อมีฝนมาเมล็ดข้าวได้รับความชื้นก็จะงอก และเจริญเติบโตเป็นต้นข้าว วิธีการนี้เป็นวิธีที่ใช้แรงงานทั่วไป สำหรับการปลูกข้าวไร่ในพื้นที่ลาดเอียง และในไร่แซมสวน ส่วนการปลูกข้าวไร่ในพื้นที่ผืนใหญ่อาจจะใช้เครื่องทุ่นแรงตั้งแต่การเตรียมดินจนถึง การหยอดเมล็ด การปลูกข้าวต้องอาศัยน้ำเพียงอย่างเดียว ฉะนั้น พื้นที่ดินปลูกข้าวไร่ จะแห้งและขาดน้ำทันทีเมื่อสิ้นสุดฤดูฝน พันธุ์ข้าวไร่ที่ใช้เป็นข้าวอายุเบา เมื่อปลูกในฤดูฝนก็จะสุกแก่และเก็บเกี่ยวได้ปลายฤดูฝน

4. พันธุ์ข้าวไร่

พันธุ์ข้าวไร่ของไทยที่เป็นที่นิยมได้แก่

4.1 ชิวแม่จัน เป็นพันธุ์ข้าวเหนียวพื้นเมืองจากบ้านหนองบัว ตำบลรอบเวียง อำเภอเมือง จังหวัดเชียงราย แตกกอดีพอใช้ ค่อนข้างทนแล้ง พื้นตัวจากการกระทบแล้งได้เร็ว เหมาะสำหรับปลูกสภาพไร่ความสูงไม่เกิน 800 เมตรจากระดับน้ำทะเล ต้านทานโรคไหม้ปานกลาง เป็นข้าวไร่ไวต่อแสงอย่างอ่อน ออกรวงประมาณกลางเดือนกันยายนและเก็บเกี่ยวราวเดือนตุลาคม คุณภาพข้าวสุกใกล้เคียงข้าวเหนียวสันป่าตอง มีอายุเก็บเกี่ยว 140-150 วัน ผลผลิตเฉลี่ยประมาณ 260 กิโลกรัมต่อไร่

4.2 อาร์ 258 เป็นข้าวเหนียวพื้นเมือง ชื่อเดิมมะกอกปีหรือข้าวไร่สามเดือน ปลูกได้ดีในสภาพที่ดอนเหมาะสำหรับปลูกในพื้นที่สูงไม่เกิน 800 เมตร จากระดับน้ำทะเล ลำต้นอวบใหญ่ ใบกว้าง แตกกอน้อย รวงใหญ่ เมล็ดร่วนง่าย เป็นข้าวไร่ไวต่อช่วงแสงอย่างอ่อน คุณภาพข้าวสุกอ่อนนุ่ม เมื่อทิ้งไว้ให้เย็นจะแข็งต้านทานโรคไหม้ปานกลาง ผลผลิตเฉลี่ยประมาณ 290 กิโลกรัมต่อไร่และมีอายุเก็บเกี่ยวประมาณ 106-134 วัน

4.3 เจ้าฮ่อ เป็นข้าวพื้นเมืองของชาวเขาเผ่าลีซอในท้องที่จังหวัดเชียงราย ใบกว้าง แดกก่อนนอย เหมาะสำหรับปลูกในพื้นที่สูงประมาณ 800-1,000 เมตรจากระดับน้ำทะเล เป็นข้าวไวต่อแสง ออกรวงประมาณกลาง -ปลายเดือนกันยายน ด้านทานโรคไหม้และโรคหุดปานกลาง คุณภาพข้าวสุกนุ่มเหนียว ผลผลิตเฉลี่ยประมาณ 370 กิโลกรัมต่อไร่

4.4 ชาวโปร่งไคร้ เป็นข้าวเหนียวไวต่อแสงอย่างอ่อน ด้านทานโรคไหม้ปานกลาง เหมาะสำหรับปลูกในพื้นที่สูงประมาณ 800-1,200 เมตรจากระดับน้ำทะเล ออกรวงประมาณกลาง -ปลายเดือนกันยายน เมล็ดป้อมใหญ่ รวงง่าย คุณภาพข้าวสุกค่อนข้างแข็ง ผลผลิตเฉลี่ยประมาณ 140-350 กิโลกรัมต่อไร่

4.5 น้ำรัฐ เป็นข้าวเจ้าไวต่อแสงอย่างอ่อน ด้านทานโรคไหม้ปานกลาง เหมาะสำหรับปลูกในพื้นที่สูงประมาณ 1,000-1,400 เมตรจากระดับน้ำทะเล แดกกอดี ออกรวงประมาณต้น -กลางเดือนกันยายน เมล็ดเรียวยาว คุณภาพข้าวสุกนุ่มปานกลาง ผลผลิตเฉลี่ย 160-280 กิโลกรัมต่อไร่

4.6 กูเมืองหลวง เป็นข้าวเจ้าที่ส่งเสริมให้ปลูกแบบข้าวไร่ในภาคใต้ เป็นพันธุ์ที่ทนแล้งและปรับตัวเข้ากับสภาพไร่ได้ดี ใช้สำหรับปลูกเป็นพืชแซมยาง ด้านทานโรคและแมลงศัตรูข้าวที่สำคัญ เช่น โรคไหม้ โรคใบจุดสีน้ำตาลและเพลี้ยจักจั่นสีเขียว เป็นข้าวไวต่อช่วงแสง มีอายุเก็บเกี่ยวประมาณ 135-165 วัน ผลผลิตเฉลี่ยประมาณ 240 กิโลกรัมต่อไร่ ลักษณะข้าวสุกร่วนแข็ง

4.7 ดอกพยอม เป็นข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่ปลูกเป็นข้าวไร่หลายท้องที่ในภาคใต้ ปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมได้ดี ทนแล้ง เหมาะสำหรับปลูกเป็นพืชแซมสวนยาง เมล็ดมีคุณภาพดี มีรสชาติอร่อย เป็นข้าวไวต่อช่วงแสงอย่างอ่อน มีอายุเก็บเกี่ยวประมาณ 145-150 วันและผลผลิตเฉลี่ยประมาณ 250 กิโลกรัมต่อไร่

5. วัฒนธรรมข้าวไร่ในภาคใต้

การปลูกข้าวไร่ หมายถึง การปลูกข้าวบนที่ดอนและไม่มีน้ำขัง ในพื้นที่ปลูกมีลักษณะสภาพภูมิประเทศเป็นที่ลาดเอียงตามไหล่เขาสูง ๆ ต่ำ ๆ จึงไม่สามารถไถเตรียมดินและปรับระดับหน้าดินได้ง่าย ๆ เหมือนกับพื้นที่ราบ พันธุ์ข้าวที่ปลูกเรียกว่าพันธุ์ข้าวไร่ เพราะฉะนั้นชาวไร่ มักจะทำการหยอดเมล็ดข้าว โดยขั้นแรกทำการเตรียมพื้นที่ตัดสาบไม้ใหญ่ออกให้พื้นที่เปิดโล่ง เพื่อให้ไม้ต้นขนาดใหญ่ปิดบังร่มเงา หลังจากนั้นทำการเก็บ “ปรน” (เป็นคำเรียกในภาษาถิ่นปักษ์ใต้ที่หมายความว่า การเก็บบริษุมเผาไม้ให้สะอาด) ต่อมาทำการเก็บวัชพืช (ตัดหญ้าและต้นไม้อเล็ก ๆ ออก) แล้วทำความสะอาดพื้นที่จนพร้อมที่จะปลูก นำไม้สักหลุมปลายแหลมยาวประมาณ 2-2.5 เมตร เจาะดินเป็นหลุมเล็ก ๆ ลึกประมาณ 2-3 เซนติเมตร ปากหลุมมีขนาดกว้างประมาณ 1 นิ้ว หลุมนี้มีระยะห่างกันประมาณ 25 x 25 เซนติเมตร ระหว่างแถวและระหว่างหลุมภายในแถวปกติจะต้องหยอดเมล็ดพันธุ์ข้าวทันทีหลังจากที่ได้เจาะหลุม โดยหยอด 5-8 เมล็ดต่อหลุม หลังจากนั้นทำการ

“หน้าข้าว” (หยอดเมล็ดพันธุ์ข้าวลงในหลุม) แล้วใช้กันกระบอกหน้ากดดินกลบปากหลุม กระบอกที่บรรจุเมล็ดพันธุ์ข้าวสำหรับหยอดเรียกว่า “กระบอกหน้า” เมื่อฝนตกลงมาหรือเมล็ดข้าวได้รับความชื้นจากดินก็จะงอกและเจริญเติบโตเป็นต้นข้าว เนื่องจากที่ตอนไม่มีน้ำขังและไม่มีกรรชลประทาน การปลูกข้าวไร่จึงต้องใช้น้ำฝนเพียงอย่างเดียว พื้นที่ที่ปลูกข้าวไร่จะแห้งและขาดน้ำทันทีเมื่อสิ้นฤดูฝน ดังนั้น การปลูกข้าวไร่จะต้องใช้พันธุ์ข้าวเบา (ข้าวที่ใช้ระยะเวลาปลูกจนถึงเก็บเกี่ยวสั้น) โดยปลูกในต้นฤดูฝนและเก็บเกี่ยวได้ในปลายฤดูฝนการปลูกข้าวไร่ ชาวนาจะต้องหมั่นกำจัดวัชพืชเป็นระยะ ๆ เพราะที่ตอนมักจะมีวัชพืชมากกว่าที่ลุ่ม พื้นที่ที่ใช้ปลูกข้าวไร่ในประเทศไทยมีจำนวนน้อย ข้าวไร่ปลูกมากในภาคเหนือและภาคใต้ ส่วนภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางปลูกข้าวไร่น้อย

กระบอกหน้าเป็นเครื่องมือบรรจุเมล็ดพันธุ์ข้าว ในการปลูกข้าวไร่ โดยทำมาจากกระบอกไม้ไผ่ ด้วยการตัดให้มีข้อติดอยู่เพียงข้างเดียว ส่วนใหญ่ใช้ไม้ไผ่ในท้องถิ่น เช่น ไม้ไผ่โป๊ะทำกระบอกหน้า เนื่องจากในแต่ละลำปล้องยาวมากกว่า 1 เมตร ผิวลำบางเบา สามารถบรรจุเมล็ดข้าวได้มาก หากใช้หยอดเมล็ดข้าวไม่หมด ก็ใช้ใบไม้ปิดกระบอกไว้ ป้องกันไม่ให้หนูเข้าไปกินเมล็ดข้าวได้

ไม้สักหลุม ไม้สักหลุม หรือบางครั้งเรียกสั้น ๆ ว่า ไม้สัก เป็นไม้ยาวปลายแหลม ยาวประมาณ 2-2.5 เมตรสำหรับใช้เจาะดินเป็นหลุมเล็ก ๆ ลึกประมาณ 3 เซนติเมตร ปากหลุมมีขนาดกว้างประมาณ 1 นิ้ว ตามปกติใช้ไม้สักเป็นคู่ นิยมใช้ไม้เนื้อแข็ง ในการทำไม้สักเพราะทนทานใช้ได้หลายปี เมื่อเจาะลงบนดินแข็งหรือปักโดนก้อนหินก็ไม้สึกหรือหัก และไม่จำเป็นต้องเสียบปลายบ่อย

กระบวนการปลูกข้าวไร่ เกษตรกรที่ปลูกข้าวไร่จะเริ่มการปลูกข้าวไร่ เริ่มด้วยการเตรียมพื้นที่เพาะปลูกในเดือน กันยายน-ตุลาคม และเก็บเกี่ยวช่วงเดือน กุมภาพันธ์-มีนาคม แล้วแต่สภาพอากาศ และฝนฟ้าในแต่ละปี

ในการปลูกข้าวไร่ หรือ การ “หน้าข้าว” หลังจากขั้นตอนเตรียมพื้นที่เรียบร้อยแล้วนั้น จะเริ่มกระบวนการปลูก ซึ่งขั้นตอนนี้ส่วนมากมีการลงแขกโดยจะมีเพื่อนบ้านทั้งชายและหญิงมาช่วยกันในการหน้าข้าว ขั้นตอนการหน้าข้าวจะมีเครื่องมือ เครื่องใช้ที่เกี่ยวข้อง คือไม้แทงสัก กระบอกหน้าข้าว ผู้ที่ทำหน้าที่ใช้ไม้แทงสัก คือ การทำให้มีหลุมในการหยอดเมล็ดข้าวนั้น จะเป็นผู้ชายส่วนใหญ่ ส่วนผู้หญิงนั้นจะทำหน้าที่ปลูกข้าว

ในการหน้าข้าว ขั้นตอนในการเตรียมเมล็ดพันธุ์ข้าวในการปลูกมีการใส่เมล็ดพืชผักสวนครัวรวมกับเมล็ดข้าวในการปลูกข้าวเพื่อจะได้เก็บผลผลิตอื่นๆ ก่อนและหลังการเก็บข้าว เช่น แตงกวา มะเขือ พริก พักทอง เป็นต้น

ในขั้นตอนการเก็บเกี่ยวภาคใต้จะเรียกว่า การเก็บข้าว วิธีการเก็บข้าวของชาวนาในภาคใต้ตั้งแต่บรรพบุรุษ โดยจะใช้กะเก็บที่ละรวงแล้วนำมามัดเป็นเลียงโดยใช้ต้นข้าวมัดแทนเชือก การเก็บรักษาข้าวไร่ที่เก็บเกี่ยวและรวบรวมลักษณะเป็นมัดๆ หรือที่เรียกว่า เลียงข้าว จะถูกนำมา

เรียงเป็นลักษณะสี่เหลี่ยมพื้นผ้า ซ้อนๆ เป็นชั้นในยุ่งฉาง หรือภาคใต้เรียกว่า เรือนข้าว ซึ่งในปัจจุบันมีให้เห็นน้อยมาก

สรุปได้ว่าข้าวไร่ เป็นข้าวที่สามารถปลูกได้ในสภาพที่ไม่ต้องมีน้ำขัง ที่ดอนในสภาพไร่ หรือบริเวณที่สูงตาม ไหล่เขา อาศัยเพียงน้ำฝน น้ำค้าง และความชื้นในดินก็สามารถเจริญเติบโตให้ผลผลิตได้ ซึ่งกระบวนการในการผลิตข้าวแตกต่างกันไปตามแต่ละสภาพภูมิศาสตร์และวัฒนธรรม การปลูกข้าวไร่ในพื้นที่ภาคเหนือจะเป็นการปลูกตามไหล่เขา ส่วนภาคใต้จะพบเห็นโดยทั่วไปในลักษณะเป็นพืชแซมในพืชหลัก คือ เป็นข้าวไร่แซมยางพารา และปาล์มน้ำมัน ข้าวไร่ที่ปลูกกันส่วนใหญ่เป็นข้าวพันธุ์พื้นเมืองมีจุดเด่นคือ ทนแล้ง ไม่ต้องการน้ำมาก ข้าวไร่ยังมีความสำคัญต่อการปรับปรุงพันธุ์ข้าว ซึ่งยังมีความจำเป็นต้องใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองหรือพันธุ์ข้าวไร่เป็นแม่พันธุ์ในการปรับปรุงพันธุ์ ทั้งนี้เพราะข้าวไร่มีความโดดเด่นในการต้านทานโรค ต้านทานแมลง (วัฒนา โพธิ์ศิริ วรรณญา ด้านทวีศิลป์ และ ร่วมจิตร นกเขา : 2557) วัฒนธรรมการปลูกข้าวไร่ จึงเป็นส่วนหนึ่งในการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ โดยในทางนิเวศวิทยาความหลากหลายทางชีวภาพถือเป็นปัจจัยสำคัญของการสร้างสมดุลธรรมชาติ และความหลากหลายทางชีวภาพมีบทบาทในทางสังคมและวัฒนธรรมในฐานะเป็นฐานของทรัพยากรในการดำรงชีวิต กล่าวได้ว่า การอนุรักษ์พันธุ์กรรมพืชพื้นบ้านและควบคุมการใช้ประโยชน์จากป่า เป็นพื้นฐานสำคัญของการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ นอกจากนี้พื้นที่ปลูกข้าวไร่มีความสำคัญต่อการสร้างความมั่นคงด้านอาหารและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ

การทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับความมั่นคงทางอาหาร

1. ความหมายของความมั่นคงทางอาหาร

องค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ (Food and Agriculture Organization of the United Nations: FAO) ได้นิยาม ถึง ความมั่นคงทางอาหาร หมายถึง สถานการณ์ที่ทุกคนในทุกละเวลาสามารถเข้าถึงอาหารได้ทั้งด้านกายภาพ สังคม เศรษฐกิจอย่างเพียงพอ ปลอดภัย มีคุณค่าทางโภชนาการ และตรงกับรสนิยมของตนเอง เพื่อการมีสุขภาพที่ดี จะเห็นว่า คำนิยามของความมั่นคงทางอาหาร นั้น จะพัฒนามาจากความเพียงพอก่อนต่อมาก็เพิ่มการเข้าถึงทั้งด้านกายภาพ เศรษฐกิจ และสังคม และได้เพิ่มเรื่องคุณค่าทางโภชนาการและรสนิยมเข้าไปด้วย โดยจะต้องเกิดขึ้นตั้งแต่ระดับปัจเจกบุคคล ครัวเรือน ชุมชน ไปจนถึงระดับประเทศ ดังนั้น ความหมายของความมั่นคงทางอาหารของ FAO จึงหมายถึง “สภาวะที่คนทุกคนและทุกขณะเวลามีความสามารถทั้งทางกายภาพและทางเศรษฐกิจที่สามารถเข้าถึงอาหารที่เพียงพอ ปลอดภัย ละมี

คุณค่าทางโภชนาการ เพื่อตอบสนองความต้องการและความพึงพอใจด้านอาหารเพื่อให้เกิดชีวิตที่มีพลังและมีสุขภาพ”

พระราชบัญญัติคณะกรรมการอาหารแห่งชาติ พ.ศ. 2551 ได้นิยาม ถึง ความมั่นคงทางอาหาร หมายถึง “ความมั่นคงทางอาหาร หมายถึง การเข้าถึงอาหารที่มีอย่างเพียงพอสำหรับการบริโภคของประชาชนในประเทศ อาหารมีความปลอดภัย และมีคุณค่าทางโภชนาการเหมาะสมตามความต้องการตามวัยเพื่อการมีสุขภาพที่ดี รวมทั้งการมีระบบการผลิตที่เกื้อหนุน รักษาความสมดุลของระบบนิเวศวิทยาและความคงอยู่ของฐานทรัพยากรอาหารทางธรรมชาติของประเทศ ทั้งในภาวะปกติหรือเกิดภัยพิบัติ สาธารณภัยหรือการก่อการร้ายอันเนื่องมาจากอาหาร”

หากพิจารณาความหมายของความมั่นคงทางอาหารทั้ง 2 คำนิยามแล้ว จะเห็นว่า จะมีความหมายแตกต่างกับ การพึ่งพาตนเอง (Self - sufficiency) ซึ่งหมายถึงการผลิตด้วยตนเองเท่านั้น หากเป็นระดับครัวเรือน จะหมายถึงการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนได้เพียงพอ ไม่ต้องซื้อจากภายนอก แต่หากเป็นระดับประเทศก็หมายถึงการผลิตในประเทศได้เพียงพอไม่ต้องนำเข้าจากต่างประเทศ ดังนั้น ความมั่นคงทางอาหารจึงไม่ใช่ประเด็นปัญหาหลักสำหรับผู้ที่มีฐานะดี หรือประเทศที่ร่ำรวย ซึ่งสามารถซื้อหาได้ทั่วโลก ยกเว้นกรณีภัยพิบัติที่ทั่วโลกขาดแคลน หรือเส้นทางคมนาคมถูกตัดขาด รวมทั้งอาหารอาจมีราคาแพงเกินไป จนไม่มีเงินเพียงพอที่จะซื้อ สำหรับผู้ที่ร่ำรวยจึงมักกักตุนหรือสำรองอาหารไว้ส่วนหนึ่งเพื่อความมั่นใจ ในบางประเทศก็อาจมีการไปลงทุนเพื่อทำการปลูกพืช หรือเลี้ยงสัตว์ในต่างประเทศ เพื่อนำผลผลิตกลับมาใช้บริโภคในประเทศ ถ้าจำเป็น หรือส่งออกไปยังประเทศที่สาม ดังนั้น แม้ประเทศจะมีความมั่นคงทางอาหาร แต่ต้องพึ่งผู้อื่นโดยการนำเข้า ก็อาจไม่ดีเท่ากับการพึ่งตนเอง โดยการผลิตให้เพียงพอก่อน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ การพึ่งพาตนเอง จะมีความหมายที่มั่นคงกว่าความมั่นคงทางอาหารที่ต้องพึ่งคนอื่นในการผลิต

จากนิยามที่กล่าวข้างต้น อาจกล่าวได้ว่า ความมั่นคงทางอาหาร จึงหมายถึง การที่ประชาชนทุกกลุ่มสามารถเข้าถึงอาหารที่ปลอดภัย และมีคุณค่าทางโภชนาการอย่างพอเพียง

2. องค์ประกอบสำคัญของความมั่นคงทางอาหาร

ตามแนวคิดขององค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ นั้น ความมั่นคงทางอาหารจะต้องมีองค์ประกอบสำคัญ 4 ประการ

2.1 การมีอาหารเพียงพอ (Food Availability) หมายถึง การมีอาหารในปริมาณที่เพียงพอและมีคุณภาพที่เหมาะสม ทั้งผลิตจากการผลิตภายในประเทศ และ/หรือการนำเข้า (รวมถึงความช่วยเหลือด้านอาหาร)

2.2 การเข้าถึงอาหาร (Food Access) หมายถึง การเข้าถึงทรัพยากรที่เหมาะสม (สิทธิ) เพื่อการหาอาหารที่มีคุณค่าทางโภชนาการที่เหมาะสม

2.3 การใช้ประโยชน์จากอาหาร (Food Utilization) หมายถึง การใช้ประโยชน์จากอาหารในการบริโภค โดยมีปริมาณอาหารที่เพียงพอ มีน้ำสะอาดในการบริโภค-อุปโภค มีสุขอนามัย และการดูแลสุขภาพที่ดี ทำให้การเป็นอยู่ทางกายภาพได้รับการตอบสนองอย่างเพียงพอ เพื่อให้อยู่ในสถานภาพที่ได้รับคุณค่าทางโภชนาการที่ดี และบรรลุความต้องการทางกายภาพ

2.4 การมีเสถียรภาพด้านอาหาร (Food Stability) หมายถึง ประชาชนหรือครัวเรือน หรือบุคคลต้องเข้าถึงอาหารอย่างเพียงพอตลอดเวลา ไม่มีความเสี่ยงในการเข้าถึงอาหาร เมื่อเกิดความขาดแคลนขึ้นมาอย่างกะทันหัน (เช่น วิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจและภูมิภาค) หรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นวัฏจักร (เช่น ความไม่มั่นคงทางอาหารตามฤดูกาล) เสถียรภาพด้านอาหารเกี่ยวข้องกับมิติความมั่นคงอาหารทั้งในเรื่องของการมีและการเข้าถึงอาหาร (อภิชาติ พงษ์ศรีหตุลชัย และคณะ, 2554:23)

3. สถานการณ์ความมั่นคงทางอาหารของประเทศไทย

ประเทศไทยเป็นประเทศหนึ่งที่มีมูลค่าการส่งออกอาหารและสินค้าเกษตรสูงเป็นอันดับที่ 8 ของโลก และส่งออกข้าว กุ้ง และไก่ เป็นอันดับ 1 ของโลก (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2555) ในด้านประชากร ประเทศไทยมีจำนวนประชากร 64,456,695 คน มีอัตราการเติบโตของประชากร (Population Growth) อยู่ที่ร้อยละ 0.77 (ปี พ.ศ. 2553) มีการคาดการณ์ว่าอัตราการเติบโตของประชากรไทยมีแนวโน้มว่าจะลดลงเหลือเพียงร้อยละ 0.3 ในปี พ.ศ. 2564 ส่วนในด้านเศรษฐกิจของประเทศไทยในช่วงปี พ.ศ. 2549–2554 แม้ว่าภาพรวมทางเศรษฐกิจไม่ว่าจะเป็นผลิตภัณฑ์มวลรวมในประเทศ (GDP) หรือรายได้ประชาชาติต่อหัว คำนวณโดยอำนาจซื้อของประชากร (GNI per capita PPP) จะเพิ่มขึ้น แต่อัตราการเติบโตทางเศรษฐกิจในปัจจุบันนั้น (Economic Growth) ชะลอตัวลง จากร้อยละ 3.8 ในปีพ.ศ. 2553 เหลือเพียง ร้อยละ 2.6 ในปี พ.ศ. 2554 (สิรินทิพย์ นรินทร์ศิลป์, 2555: 8)

ประเทศไทยมีพื้นที่ทางการเกษตร (Agricultural land) ทั้งหมดประมาณ 208,448 ตารางกิโลเมตร คิดเป็นร้อยละ 40.62 ของพื้นที่ทั้งประเทศ และเป็นพื้นที่เพาะปลูก (Arable land) จำนวน 152,000 ตารางกิโลเมตร ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 29 ของพื้นที่ทั้งประเทศ โดยสินค้าเกษตรที่เป็นสินค้าอาหารหลักของประเทศไทย ได้แก่ ข้าว ผัก และผลไม้ต่างๆ เนื้อหมู เนื้อไก่ สินค้าอาหารส่งออกของไทยได้แก่ ข้าว มันสำปะหลัง เนื้อไก่ปรุงสุก สับปะรด และกุ้งแช่แข็ง สินค้าอาหารนำเข้า ได้แก่ ปลาแช่แข็ง ถังเหลือง เนื้อโค นม และผลิตภัณฑ์ต่างๆ

ข้าวถือว่าเป็นอาหารหลักที่สำคัญของไทย และเป็นสินค้าอาหารที่ส่งออกมากที่สุดด้วย โดยประเทศไทยมีพื้นที่ปลูกข้าวทั้งหมด 110,955 ตารางกิโลเมตร ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 50 ของพื้นที่การเกษตรทั้งหมด โดยผลิตข้าวได้ 20.64 ล้านตัน ขณะที่ความต้องการบริโภคภายในประเทศ

11.76 ล้านตัน และมีการส่งออก 9 ล้านตัน ในปี พ.ศ. 2553 และในปี พ.ศ. 2555 มีปริมาณการส่งออกประมาณ 6.5 ล้านตัน ซึ่งมีปริมาณลดลง

จากข้อมูลพื้นฐานเบื้องต้น ประเทศไทยมีความสามารถในการพึ่งพาตนเองทางด้านอาหาร (Food Self-sufficiency) และความน่าจะมีเพียงพอทางด้านอาหาร (Food Availability) โดยเฉพาะข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักของไทย เนื่องจาก มีภูมิประเทศที่อุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งเพาะปลูกที่สำคัญ และสามารถผลิตอาหารและส่งออกอาหารได้หลายประเภท โดยเฉพาะข้าวไทยสามารถผลิตได้อย่างเพียงพอต่อการบริโภคภายในประเทศถึงร้อยละ 75 และเป็นผู้ส่งออกข้าวรายใหญ่ที่สุดของโลก

อย่างไรก็ตาม การที่จะสรุปว่าประเทศไทยมีความมั่นคงทางด้านอาหาร (Food Security) อาจจะเป็นการสรุปที่รวดเร็วเกินไป เนื่องจากข้อมูลขององค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ ยังพบว่า ประชาชนคนไทยส่วนหนึ่งยังจักอยู่ในกลุ่มผู้อดอยาก (Hunger) หรืออยู่ในภาวะทุพโภชนาการ(Undernourished people) นอกจากนี้ยังมีปัจจัยที่อาจส่งผลกระทบต่อการผลิตพืชอาหาร เช่น ฐานทรัพยากรธรรมชาติมีแนวโน้มเสื่อมโทรมรุนแรงส่งผลกระทบต่อการผลิตภาคเกษตรและความมั่นคงอาหาร ระบบการผลิตภาคเกษตรยังต้องพึ่งปัจจัยการผลิตจากต่างประเทศ ทำให้มีต้นทุนการผลิตสูง ขณะที่พื้นที่การเกษตรมีจำกัดและถูกใช้ไปเพื่อกิจการอื่น รวมทั้งกรณีการรุกคืบเข้าครอบครองที่ดินในการทำเกษตรกรรมของชาวต่างชาติที่กฎหมายของไทยไม่ได้ให้สิทธิในการครอบครองไว้แต่ได้อาศัยช่องว่างของกฎหมายโดยการสมรสกับคนไทย ส่งผลให้คนไทยสูญเสียสิทธิการครอบครองและการใช้ประโยชน์ที่ดิน และแรงงานภาคเกษตร มีแนวโน้มลดลง ส่วนการเชื่อมโยงผลผลิตการเกษตร กับภาคอุตสาหกรรมการเกษตรเพื่อเพิ่มมูลค่ายังอยู่ในวงจำกัดและล่าช้า เนื่องจากการพัฒนาที่เป็นแบบแยกส่วน จากการรวมกลุ่มอย่างเป็นระบบ อีกทั้งยังมีปัจจัยภายนอกที่กระทบต่อความมั่นคงอาหารเช่นกัน ซึ่งเป็นปัจจัยที่ทำให้ประเทศไทยมีแนวโน้มว่าอาจมีความเสี่ยงในการเข้าถึงอาหารในอนาคต

การทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับภูมิปัญญาวัฒนธรรม

1. ความหมายของภูมิปัญญา

ภูมิปัญญา (Wisdom) หรือ ภูมิปัญญาชาวบ้าน (Popular Wisdom) หรือภูมิปัญญาท้องถิ่น (Indigenous Wisdom) นอกจากนั้นยังเป็นคำที่มีความหมายและองค์ประกอบคาบเกี่ยวกับคำอื่น ๆ อีก เช่น ความรู้ท้องถิ่น ความรู้ของชาวบ้าน ความรู้พื้นบ้าน ปรัชญาพื้นถิ่น เป็นคำที่ใช้กันแพร่หลายทั่วไปในสังคม ซึ่งหมายถึง ความรู้ ความสามารถ ความเชื่อ ความสามารถทางพฤติกรรม และความสามารถในการแก้ไขปัญหาของมนุษย์ ทั้งนี้ผู้ให้คำนิยามไว้ ดังนี้

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 (2546) ให้ความหมายคำว่า ภูมิปัญญา หมายถึง พื้นฐานความรู้ความสามารถ

พัทยา สายหู (2534) ให้ความหมายของคำว่า ภูมิปัญญา คือ ความรู้ ความคิดที่ได้สั่งสมไว้

รุ่ง แก้วแดง (2545) ได้ให้ความหมาย ไว้ว่า ภูมิปัญญา เป็นองค์รวมและมีคุณค่าทางวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในวิถีชีวิต ซึ่งภูมิปัญญาท้องถิ่นที่อาจจะเป็นที่มาขององค์ความรู้ที่เกิดขึ้นใหม่ จะช่วยในการเรียนรู้ การแก้ปัญหา การจัดการ และการปรับตัวในการดำเนินวิถีชีวิตของคนไทย

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2540) ให้ความหมายว่า ภูมิปัญญา ว่าเป็นทรัพย์สินทางปัญญาอันล้ำค่าของท้องถิ่น หรืออีกนัยหนึ่งว่า เป็นพื้นฐานความรู้ ความสามารถของบุคคลในท้องถิ่น และความสัมพันธ์กับแบบแผนการดำรงชีวิต ที่ผสมกลมกลืนกับธรรมชาติแวดล้อม และกระบวนการทางสังคมเสมือนเป็นแกนหลักของการใช้ชีวิตอย่างมีความสุข

สามารถ จันทรสุรีย์ (2534) ให้ความหมายว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านคิดได้เอง ที่นำมาใช้ในการแก้ปัญหา เป็นสติปัญญา เป็นองค์ความรู้ทั้งหมดของชาวบ้าน ทั้งกว้าง ทั้งลึกที่ชาวบ้านสามารถคิดเอง ทำเอง โดยอาศัยศักยภาพที่มีอยู่แก้ปัญหาการดำเนินชีวิตได้ในท้องถิ่นอย่างสมสมัย

ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2537) ได้กล่าวถึง ภูมิปัญญาชาวบ้านไว้ว่า เป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมาแต่อดีตอันยาวนานจนกลายเป็นวิถีชีวิตประจำวันของตนเองและชุมชนตลอดมา ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นมรดกทางสังคมที่ได้จากการเรียนรู้ โดยผ่านกระบวนการขัดเกลาทางสังคมจนกลายเป็นรากฐานสำคัญของชีวิตและสังคม อันเป็นพื้นฐานของการดำรงชีวิต

รัตนะ บัวสนธิ์ (2535) ได้ให้มุมมองอีกมิติว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง กระบวนการทัศน์ของบุคคลที่มีต่อตนเอง ต่อโลกและสิ่งแวดล้อม ซึ่งกระบวนการดังกล่าวจะมีรากฐานจากคำสอนทางศาสนา คติ จารีตประเพณีที่ได้รับการถ่ายทอดสั่งสอนและปฏิบัติสืบเนื่องกันมาปรับปรุงเข้ากับบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลง แต่ละสมัย ทั้งนี้ โดยมีเป้าหมายเพื่อความสงบสุขของ ชุมชนและปัจเจกบุคคล

คีย์ (Keyes. 1989 อ้างถึงใน ชยันต์ วรรณฤติ. 2540) ได้ให้ความหมาย ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น ถือเป็นองค์ความรู้ ที่มีความหมายเช่นเดียวกับ “ระบบความรู้พื้นบ้าน” ซึ่ง หมายถึง ความคิด ความเข้าใจ ทัศนคติ ที่ได้พัฒนาก่อนก่อรูปขึ้นมา โดยชาวบ้านเพื่อที่จะสามารถนำเอามาใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวัน ซึ่งมีความหมายเช่นเดียวกับความคิดหรือระบบคิดเชิงปฏิบัติ (Practical Thought) มีบทบาทสำคัญในการดำรงชีวิตของมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นการใช้เพื่อปรุงอาหาร การสร้างบ้าน การรักษาพยาบาล หรือการจัดสรรบทบาททางสังคม และการจัดความสัมพันธ์ทางสังคม

ทรงศิริ สาประเสริฐ (2542) กล่าวว่า ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง บุคคลที่ค้นคว้าหาความรู้จากประสบการณ์การทำงานด้วยตนเองจนประสบความสำเร็จ และได้รับการยอมรับจากสังคมว่าเป็นผู้มีความรู้มีประสบการณ์ และเป็นแหล่งของความรู้ให้กับคนในชุมชน

เสรี พงศ์พิศ (2548) ให้ความหมายว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือ ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง รากฐานของความรู้ของชาวบ้าน ซึ่งเชื่อมโยงเข้าด้วยกันอย่างมีเอกภาพ ภูมิปัญญา มีสองลักษณะ คือ ส่วนที่เป็นนามธรรม เป็นโลกทัศน์ ชีวทัศน์ ปรัชญาการดำเนินชีวิต คุณค่า และความหมายของทุกสิ่งทุกอย่างในชีวิตประจำวัน กับส่วนที่เป็นรูปธรรม เช่น การทำมาหากิน หัตถกรรม ศิลปะ ดนตรี

สรุปได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น มีกระบวนการที่เกิดจากการสืบทอด ถ่ายทอดองค์ความรู้ที่มีอยู่เดิมในชุมชนท้องถิ่น และ รากฐานทางศาสนา วัฒนธรรมและความเชื่อ แล้วพัฒนาเลือกสรร ปรับปรุงองค์ความรู้เหล่านั้นจนเกิดทักษะและความชำนาญที่สามารถแก้ไขปัญหาและพัฒนาชีวิตได้อย่างเหมาะสมกับยุคสมัย แล้วเกิดภูมิปัญญา (องค์ความรู้ใหม่) ที่เหมาะสมและสืบทอดพัฒนาต่อไปอย่างไม่สิ้นสุด

ดังนั้น ภูมิปัญญาท้องถิ่น จึงหมายถึง ความรู้ ความสามารถ ความเชื่อ พฤติกรรม การเรียนรู้ผ่านกระบวนการทางจารีตประเพณี วิถีชีวิต การทำมาหากิน และพิธีกรรมต่าง ๆ ที่มีการสั่งสมสืบทอด กันมายาวนานจนเป็นเอกลักษณ์ (Identity) ของชุมชน

2. ขอบข่ายของภูมิปัญญา

รัตนะ บัวสนธิ์ (2535) ได้จำแนกภูมิปัญญาออกได้ 3 ลักษณะ คือ

- 1.) ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติแวดล้อม
- 2.) ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบสังคมหรือการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์
- 3.) ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบการผลิตหรือการประกอบอาชีพที่มีลักษณะมุ่งเน้นระบบการผลิตเพื่อพึ่งพาตนเอง

เอี่ยม ทองดี และคณะ (2536) ได้กล่าวว่า ภูมิปัญญา มีลักษณะเป็นนามธรรม อย่างน้อยต้องประกอบด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ เหล่านี้คือ

- 1) ความคิด เป็นสิ่งที่คิดตัวมาตั้งแต่กำเนิด ที่เรียกว่า Cognitive System ซึ่งประกอบด้วยระบบประสาท ระบบสมอง และต่อมต่าง ๆ ทำหน้าที่คิดให้แก่ร่างกาย หมายถึง ทั้งส่วนที่เป็นจินตนาการและผลของการวิเคราะห์และสังเคราะห์จากสภาพแวดล้อมทั้งทางธรรมชาติและสังคม วัฒนธรรม ซึ่งความคิด จะเป็นแหล่งสำคัญหรือที่มาของความรู้อันเป็นองค์ประกอบของภูมิปัญญา

2) ความเชื่อ มีการนำมาใช้ในลักษณะต่าง ๆ เช่น องค์ความรู้ ภูมิรู้ ปรากฏอยู่ในแนวคิดทฤษฎีหลายที่ เช่น ทฤษฎีญาณวิทยา ว่าด้วยทฤษฎีแห่งความรู้ สืบค้นกำเนิดแห่งความรู้ และธรรมชาติของความรู้ หากคำตอบว่าตรงกับความเป็นจริงหรือไม่ องค์ความรู้ หรือความรู้เป็นสิ่งที่ใช้แสดงหรือยืนยันสิ่งใดสิ่งหนึ่ง

3) ความเชื่อ เป็นพื้นฐานสำคัญยิ่งของสังคมมนุษย์ มนุษย์แต่ละกลุ่มนั้นมีความเชื่อแตกต่างกันไป ซึ่งความเชื่อก็คือความศรัทธา หรือความยึดมั่นถือมั่น ที่เป็นซึ่งแกนสำคัญในการดำเนินชีวิตและความมั่นคงของสังคม ความเชื่อมีอยู่หลายระดับ ทั้งในการดำเนินชีวิตประจำวันอันเป็นความเชื่อโดยทั่วไป และความเชื่อที่เกี่ยวกับวิญญาณ โลกนี้ โลกหน้า ความดี ความชั่ว นรก สวรรค์ บาปบุญคุณโทษ ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญยิ่งในภูมิปัญญา

4) ค่านิยม คือ สิ่งในกลุ่มสังคมกลุ่มหนึ่ง ๆ เห็นว่าเป็นสิ่งที่ดีมีค่า ควรแก่การกระทำ น่ายกย่อง หรือเห็นว่าถูกต้องดีงาม ค่านิยมเป็นพื้นฐานสำคัญทางภูมิปัญญา เป็นบ่อเกิดพฤติกรรมของบุคคลแต่ละสังคม

5) ความเห็น คือ ภาวะที่เกิดขึ้นหลังจากบุคคลหรือชุมชนได้พิจารณาและใคร่ครวญ โดยรอบคอบแล้วจึงลงมติตัดสินใจ ว่าควรจะแสดงออกในลักษณะอย่างไร ซึ่งความเห็นในลักษณะดังกล่าวนี้เป็นภูมิปัญญาที่มีผลสำคัญยิ่งต่อพฤติกรรมที่แสดงออกมาทั้งกาย วาจา และจิตใจ

6) ความสามารถ หมายถึง ศักยภาพและประสิทธิภาพที่มีอยู่ภายในบุคคล หรือชุมชนในการที่จะจัดการเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ซึ่งถือว่าเป็นผลมาจากความสามารถที่มีอยู่ภายในของบุคคลนั้น ๆ หรือบางชุมชนสามารถจัดการกับปัญหาที่เกิดขึ้นกับชุมชนได้ ก็ถือว่าเป็นความสามารถของชุมชนนั้น ๆ ความสามารถจึงเป็นภูมิปัญญา

7) ความฉลาดไหวพริบ หมายถึง ทักษะที่ปรากฏอยู่ในจิตใจ หรือจิตวิญญาณ เป็นสิ่งที่สามารถนำมาใช้แก้ไข ป้องกัน ควบคุมและคุ้มครองเหตุการณ์ต่าง ๆ ไม่ให้เกิดเป็นปัญหาขึ้น หรือให้เป็นไปตามที่ตนเองหรือชุมชนต้องการ

3. สาขาของภูมิปัญญา

ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นองค์ความรู้ ที่สะสมขึ้นมาจากประสบการณ์ของชีวิตและสังคมในสภาพสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกัน และถ่ายทอดสืบต่อกันมาเป็นวัฒนธรรมของแต่ละท้องถิ่นในประเทศไทย ซึ่งมีความหลากหลายแต่ไม่แตกต่างกันมากนัก เนื่องจากมีพื้นฐานเดียวกัน นั่นคือ ความเชื่อ ศาสนา และวิถีชีวิตของอาชีพเกษตรกรรม และด้วยเหตุที่ภูมิปัญญาชาวบ้านมีขอบข่ายกว้างขวางครอบคลุมวิถีชีวิตประชาชนในท้องถิ่น จากการศึกษาเอกสาร พบว่า การจัดประเภทของภูมิปัญญา ได้มีนักวิชาการและหน่วยงานต่าง ๆ ได้จัดแบ่งเป็นหลายด้าน ดังนี้

สุธิวังค์ พงศ์ไพบุลย์ (2540) จำแนกภูมิปัญญาชาวบ้านตามอัตถประโยชน์ได้เป็น 5 ประเภท ดังนี้

- 1.) ภูมิปัญญาเพื่อการยังชีพ ได้แก่ ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการทำมาหากิน ที่อยู่อาศัย วัฒนธรรมโภชนาการ เครื่องนุ่งห่ม และการรักษาโรค
- 2.) ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการพิทักษ์รักษาชีวิตและทรัพย์สิน แบ่งเป็น ภูมิปัญญาการพึ่งตนเอง ภูมิปัญญาการหลบเลี่ยงอันตราย ภูมิปัญญาการรวมพลังและการพึ่งพิง ภูมิปัญญาการทำและใช้ศาสตราวุธ และภูมิปัญญาการดูแลบำรุงรักษาชีวิตที่ให้ความสำคัญต่อสตรีและเด็ก
- 3.) ภูมิปัญญาการรักษาฐานะและอำนาจ จำแนกเป็นการบำเพ็ญบุญบารมีเพื่อผดุงอำนาจวาสนาและการเสริมศรัทธาบารมี ภูมิปัญญาที่เด่นชัด คือ ขยายวงศาตมณชาติให้ได้มากๆ เพื่อจะได้พวกพ้องและเพิ่มแรงงาน
- 4.) ภูมิปัญญาการจัดการสาธารณประโยชน์ เป็นภูมิปัญญาที่ก่อให้เกิดประโยชน์ร่วมกัน เช่น การร่วมกันกำหนดการสัจจระระหว่างหมู่บ้าน การร่วมกับหาเงินบำรุงวัด เป็นต้น
- 5.) ภูมิปัญญาที่เป็นการสร้างสรรคพิเศษ คือ สิ่งที่เป็นปัญญาชนชาวบ้าน ใช้วิสัยทัศน์เฉพาะตัว สร้างสรรคขึ้นต่างจากกลุ่มอื่น เช่น ภูมิปัญญาที่ให้ตระหนักว่า นักปราชญ์เป็นทรัพยากรบุคคลที่มีคุณค่ายิ่ง

ศิริพงษ์ นวลแก้ว (2540) จำแนกประเภทหรือสภาพของภูมิปัญญาชาวบ้าน ไว้ดังนี้ ภูมิปัญญาด้านการเกษตร ภูมิปัญญาด้านเศรษฐกิจ ภูมิปัญญาด้านศาสนา คุณธรรม จริยธรรม ค่านิยม ความเชื่อ ภูมิปัญญาด้านการจัดการทรัพยากรและการพัฒนาหมู่บ้าน ภูมิปัญญาด้านศิลปะ ภูมิปัญญาด้านการจัดการสิ่งแวดล้อมภูมิปัญญาด้านภาษาและวรรณกรรม

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ได้กำหนดสาขาย่อยของภูมิปัญญา เพื่อทำการคัดเลือกและเชิดชูเกียรติ ผู้มีผลงานดีเด่นทางด้านวัฒนธรรม 5 สาขา (นันทสาร สีสลับและคณะ,2541) ดังนี้

1. ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านการเกษตร เช่น การทำการเกษตรแบบผสมผสาน การแก้ปัญหาการเกษตรด้านการตลาด การแก้ปัญหาด้านการผลิต และรู้จักปรับใช้เทคโนโลยี
2. ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านสิ่งแวดล้อม เช่น การอนุรักษ์ป่าไม้ การรักษา การถ่ายทอดความรู้ดั้งเดิมเพื่อการอนุรักษ์ เช่น การเคารพแม่น้ำ แผ่นดิน พืชพันธุ์ธัญญาหาร และโบราณสถาน โบราณวัตถุ
3. ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านการจัดการ สวัสดิการและธุรกิจชุมชน ได้แก่
 - 3.1 กองทุนต่างๆ ในชุมชน เช่น สหบาลข้าว (ธนาคารข้าว) สหกรณ์ร้านค้า กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ ฯลฯ
 - 3.2 กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเยาวชน

4. ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านการรักษาโรคและการป้องกัน เช่น หมอพื้นบ้าน หมอธรรมและผู้รู้เรื่องสมุนไพร

5. ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านการผลิตและการบริโภค เช่น การแปรรูปผลิตผลทางการเกษตร ให้สามารถบริโภคได้โดยตรง ได้แก่ การใช้เครื่องและครกตำข้าว การรู้จักประยุกต์เทคโนโลยีสมัยใหม่มาใช้แปรรูปผลิตผลเพื่อชะลอการนำเข้าตลาด

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2541) ได้กำหนดสาขาภูมิปัญญาไทยไว้จำนวน 10 สาขา ดังนี้

1. สาขาเกษตรกรรม หมายถึง ความสามารถในการผสมผสานองค์ความรู้ ทักษะ และเทคนิคด้านการเกษตรกับเทคโนโลยี โดยการพัฒนาบนพื้นฐานคุณค่าดั้งเดิม เช่น การทำการเกษตรแบบผสมผสาน การรู้จักปรับใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมกับการเกษตร เป็นต้น

2. สาขาอุตสาหกรรมและหัตถกรรม (ด้านการผลิตและการบริโภค) หมายถึง การรู้จักประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ในการแปรรูปผลิตผล เพื่อแก้ปัญหาด้านการบริโภคอย่างปลอดภัย ประหยัด และเป็นธรรมอันเป็นขบวนการให้ชุมชนท้องถิ่นสามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้ ตลอดทั้งการผลิตและการจำหน่ายผลิตผลทางหัตถกรรม

3. สาขาการแพทย์แผนไทย หมายถึง ความสามารถในการจัดการป้องกันและรักษาสุขภาพของคนในชุมชน ให้สามารถพึ่งพาทางด้านสุขภาพและอนามัยได้

4. สาขาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม หมายถึง ความสามารถเกี่ยวกับการจัด ทั้งการอนุรักษ์ พัฒนาและใช้ประโยชน์จากคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน

5. สาขากองทุนและธุรกิจชุมชน หมายถึง ความสามารถในการบริหารจัดการด้านการสะสมและบริหารกองทุน และธุรกิจชุมชน

6. สาขาสวัสดิการ หมายถึง ความสามารถในการจัดสวัสดิการในการประกันคุณภาพชีวิตของคนให้เกิดความมั่นคงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

7. สาขาศิลปกรรม หมายถึง ความสามารถในการผลิตผลงานทางด้านศิลปะ สาขาต่างๆ เช่น จิตรกรรม ประติมากรรม วรรณกรรม ทัศนศิลป์ คีตศิลป์ เป็นต้น

8. สาขาการจัดการ หมายถึง ความสามารถในการบริหารจัดการดำเนินงานด้านต่างๆ เช่น การจัดการองค์กรของกลุ่มแม่บ้าน การจัดการศาสนสถาน การจัดการศึกษาตลอดทั้งการจัดการเรียนการสอน เป็นต้น

9. สาขาภาษาและวรรณกรรม หมายถึง ความสามารถผลิตผลงานเกี่ยวกับด้านภาษา ทั้งภาษาถิ่น ภาษาโบราณ ภาษาไทยและการใช้ภาษา ตลอดทั้งด้านวรรณกรรมทุกประเภท

10. สาขาศาสนาและประเพณี หมายถึง ความสามารถประยุกต์ และปรับใช้ หลักธรรม คำสอนทางศาสนา ความเชื่อและประเพณีดั้งเดิมที่มีคุณค่าให้เหมาะสมต่อการประพฤติปฏิบัติให้บังเกิดผลดีต่อบุคคลและสิ่งแวดล้อม เช่น การถ่ายทอดหลักธรรมทางศาสนา การบวชป่า การประเพณีบุญประเพณีต่างๆ เป็นต้น

สุรเชษฐ์ จิตวิบูล (2542) ได้แบ่งประเภทและลักษณะภูมิปัญญาท้องถิ่น ดังนี้

1. ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบการผลิตหรือการประกอบอาชีพซึ่งมีลักษณะการประกอบอาชีพแบบพุทธเกษตรกรรมหรือการประกอบอาชีพที่มีลักษณะจัดความสมดุลสอดคล้องกับธรรมชาติ มุ่งการพึ่งพาตนเองเป็นกระแสหลักมากกว่าการพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอก ได้แก่ การทำสวนเกษตร การทำเกษตรผสมผสานและการทำเกษตรธรรมชาติ

2. ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบสังคมหรือการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ ซึ่ง ได้แก่ ความเชื่อ คำสอน ค่านิยม ประเพณีที่แสดงออกในแบบแผนการดำเนินชีวิต

3. ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติหรือสิ่งแวดล้อม ได้แก่ การรักษาป่าไม้ชุมชน การรักษาโรคด้วยสมุนไพร

นอกจากนี้ การศึกษาของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) เรื่อง ศักยภาพและสถานภาพของภูมิปัญญาไทย เพื่อสืบสานการพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็งและยั่งยืน (ทรงจิต พูลลาภ ,2544) ได้แบ่งภูมิปัญญาท้องถิ่นในด้านต่าง ๆ ออกเป็น 6 สาขา ได้แก่

- 1.) สาขา อาหารและโภชนาการ
- 2.) สาขาหัตถกรรม อุตสาหกรรมครัวเรือนและผ้าไทย
- 3.) สาขาแพทย์แผนไทยและสมุนไพร
- 4.) สาขาเศรษฐกิจชุมชน กองทุนชุมชนองค์กรชุมชนและสวัสดิการชุมชน
- 5.) สาขา ศิลปะ วัฒนธรรม ประเพณี
- 6.) สาขาการจัดการ การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ

มณีนีภา ชูติบุตร (2538) และนิคม ชมพุลอง (2542) ได้แบ่งประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ 10 กลุ่ม ดังนี้

1. ด้านเกษตรกรรมเช่น การเพาะปลูก การขยายพันธุ์ การเลี้ยงสัตว์ การเกษตรผสมผสาน การทำไร่นาสวนผสมการปรับใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมกับการเกษตร เป็นต้น

2. ด้านอุตสาหกรรมและหัตถกรรม เช่น การจัดสาน ทอ การช่าง การทอผ้า การแกะสลัก เป็นต้น

3. ด้านการแพทย์แผนไทย เช่น หมอสมุนไพร หมอยากลางบ้านหมอนวดแผนโบราณ หมอยาหม้อ

4. ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เช่น การบวชป่าการสืบชะตาแม่น้ำ การอนุรักษ์ป่าชายเลน
5. ด้านกองทุนและธุรกิจชุมชน เช่น ผู้นำในการจัดการกองทุนของชุมชน ผู้นำในการจัดตั้งกองทุนสวัสดิการรักษายาบาลผู้นำในการจัดระบบสวัสดิการ บริการชุมชน เป็นต้น
6. ด้านศิลปกรรม เช่น วาดภาพ (กิจกรรม) การปั้น (ประติมากรรม) นาฏศิลป์ ดนตรี การแสดง การละเล่นพื้นบ้านนันทนาการ เป็นต้น
7. ด้านภาษาและวรรณกรรม เช่น ความสามารถในการอนุรักษ์และสร้างผลงานด้านภาษา วรรณกรรมท้องถิ่น การจัดทำสารานุกรมภาษา หนังสือโบราณการฟื้นฟู การเรียนการสอนภาษาถิ่นของท้องถิ่นต่าง ๆ เป็นต้น
8. ด้านปรัชญาศาสนาและประเพณี เช่น ความสามารถประยุกต์และปรับใช้หลักธรรมคำสอนทางศาสนา ปรัชญาความเชื่อและประเพณีที่มีคุณค่าให้เหมาะสมต่อบริบททางเศรษฐกิจ สังคม การถ่ายทอดวรรณกรรมคำสอน การประยุกต์ประเพณีบุญ เป็นต้น
9. ด้านโภชนาการ เช่น ความสามารถในการเลือกสรร ประดิษฐ์ และปรุงแต่งอาหารและยาที่เหมาะสมกับความต้องการของร่างกายในสภาวะการณ์ต่าง ๆ ตลอดจนผลิตเป็นสินค้าบริการส่งออกที่ได้รับความนิยมแพร่หลายมาก เป็นต้น
10. ด้านองค์กรชุมชน เช่น ร้านค้าชุมชน ศูนย์สาธิตการตลาดกลุ่มออมทรัพย์องค์กรด้านการตัดเย็บเสื้อผ้า กลุ่มจักสาน กลุ่มทอผ้า กลุ่มทอเสื่อกลุ่มตีมีด ตีชวาน เครื่องมือที่ทำจากเหล็ก กองทุนสวัสดิการชุมชนการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น

โดยผู้วิจัยสามารถสรุปแนวคิดในการจัดประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อใช้ในการวิจัยครั้งนี้ ตามแนวคิดของ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ และ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.) ออกเป็น 6 ด้าน คือ อาหารและโภชนาการ หัตถกรรม อุตสาหกรรม คราวเรือนและผ้าไทย แพทย์แผนไทยและสมุนไพร เศรษฐกิจชุมชน กองทุนชุมชนองค์กรชุมชนและสวัสดิการชุมชน ศิลปะ วัฒนธรรม ประเพณี และการจัดการ การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ

4. วัฒนธรรม

4.1 ความหมายของวัฒนธรรม

พระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พ.ศ. 2553 (ราชกิจจานุเบกษา: 30) วัตถุประสงค์ การดำเนินชีวิต ความคิด ความเชื่อ ค่านิยม จารีตประเพณี พิธีกรรม และภูมิปัญญา ซึ่งกลุ่มชนและสังคมได้ ร่วมสร้างสรรค์ ส่งเสริม ปลูกฝัง สืบทอด เรียนรู้ ปรับปรุง และเปลี่ยนแปลง เพื่อให้เกิดความเจริญงอกงาม ทั้งด้านจิตใจและวัตถุ อย่างสันติสุขและยั่งยืน

วัฒนธรรมจึงเป็นสิ่งที่แสดงความเจริญงอกงามทั้งทางจิตใจและทางวัตถุ. สิ่งที่แสดงให้เห็นวัฒนธรรมของสังคมมีหลายอย่าง เช่น ความรู้สึกนึกคิดของสมาชิกในสังคม การรู้จักควบคุมอารมณ์โดยเฉพาะเมื่อเกิดความขัดแย้ง มารยาทที่ขัดเกลาเรียบร้อย สุภาพเหมาะสมสอดคล้องตามบริบทของสถานการณ์ ความรู้จักรักษาสีทิวของผู้อื่นและของตน เป็นต้น

4.2 ประเภทของวัฒนธรรม

วัฒนธรรม แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ

4.2.1 วัฒนธรรมทางวัตถุ คือ เครื่องมือ เครื่องใช้ ที่มนุษย์ใช้ในชีวิตประจำวันเพื่อความสุขทางกาย อันได้แก่ ยานพาหนะ ที่อยู่อาศัย ตลอดจนเครื่องป้องกันตัวให้รอดพ้นจากอันตรายทั้งปวง

4.2.2 วัฒนธรรมทางจิตใจ เป็นเรื่องเกี่ยวกับเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจของมนุษย์ เพื่อให้เกิดปัญญาและมีจิตใจที่งดงาม อันได้แก่ ศาสนา ศิลธรรม จริยธรรม คติธรรม ตลอดจนศิลปะ วรรณคดี และระเบียบแบบแผนของขนบธรรมเนียมประเพณี

4.3 ความสำคัญของวัฒนธรรม

วัฒนธรรมมีความสำคัญต่อการสื่อสารของมนุษย์ทุกคน โดยวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มีความซับซ้อน ในขณะที่เราทำการสื่อสารกับบุคคลอื่นๆ นั้น บุคคลแต่ละคนก็จะมีวัฒนธรรมที่สั่งสมมาจากการเรียนรู้ในบริบทสภาพแวดล้อมที่ตนเองอาศัยอยู่ ดังนั้น การทำการสื่อสารกับบุคคลที่มาจากวัฒนธรรมที่มีความแตกต่างกันนั้น บุคคลย่อมจะต้องมีการเรียนรู้ถึงความแตกต่างทางวัฒนธรรมของคู่สื่อสาร ทั้งนี้เพื่อความสำเร็จในการสื่อสาร โดยการเรียนรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมของแต่ละบุคคลนั้น ไม่จำเป็นว่าจะต้องเกิดขึ้นกับบุคคลที่มาจากคนละประเทศเพียงอย่างเดียวเท่านั้น การสื่อสารกับคนภายในประเทศเดียวกัน หรือแม้กระทั่งการสื่อสารกับสมาชิกในองค์กรเดียวกันก็อาจจะมีความแตกต่างทางวัฒนธรรมได้เช่นเดียวกัน ซึ่งความแตกต่างทางวัฒนธรรมนั้น หมายรวมถึง ความแตกต่างทางภูมิภาค จริยธรรม ศาสนา เพศ ยุคสมัย และชนชั้น (Hofstede & Hofstede, 2005 : 34) อีกทั้งบุคคลยังสามารถเรียนรู้ระบบพื้นฐานทางวัฒนธรรมได้จากการสังเกต ซึ่งหมายรวมถึงข้อเท็จจริงทางวัฒนธรรม สถาบันทางธุรกิจ การแต่งงานและครอบครัว องค์กรทางสังคม ภาษา การทหาร เพศ และกฎหมาย โดยกิจกรรมทั้งหมดนี้สามารถสะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมของบุคคลได้

วัฒนธรรมมีลักษณะที่สำคัญ คือ เกิดจากการเรียนรู้และการถ่ายทอดของสมาชิกในสังคมเพื่อให้วัฒนธรรมนั้นคงอยู่ วัฒนธรรมเกิดขึ้นจากการที่มนุษย์ในสังคมร่วมกันสร้างขึ้น วัฒนธรรมจึงช่วยสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแก่สมาชิกในสังคมวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่กำหนดชีวิตความเป็นอยู่ของสมาชิกในสังคม วัฒนธรรมไทยก็คือวิถีไทยที่คนไทยได้สั่งสม เลือกรสรร ปรับปรุงแก้ไข จนถือว่าเป็นสิ่งที่ดีงาม เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและได้ใช้เป็นเครื่องมือหรือเป็นแนวทางในการป้องกันและแก้ไขปัญหาในสังคม วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือในการพัฒนาประเทศทำให้มนุษย์

สามารถนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ให้เกิดประโยชน์ ช่วยสร้างระเบียบแก่สังคมมนุษย์ ทำให้มนุษย์สามารถอยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างมีความสุข (วรวิธ สุวรรณฤทธิ และคณะ, 2546: 53 - 57)

กล่าวได้ว่า วัฒนธรรมถือเป็นมรดกทางสังคม เพราะเป็นสิ่งที่มนุษย์ขึ้นจากการเรียนรู้สิ่งสมประสพการณ์ แล้วมีการถ่ายทอดต่อ ๆ กันมา ทำให้วัฒนธรรมกลายเป็นเครื่องชี้วัดความเจริญของสังคม เป็นสิ่งที่กำหนดชีวิตความเป็นอยู่ของมนุษย์ในสังคมด้วย ทั้งนี้เพราะมนุษย์ในแต่ละยุคสมัยจะรู้จักปรับปรุง และพัฒนาวัฒนธรรมของตนให้เหมาะสมกับสภาพเหตุการณ์อยู่ตลอดเวลา นอกจากนี้ วัฒนธรรมยังเป็นสิ่งที่สร้างความเป็นระเบียบเรียบร้อย ความเป็นหนึ่งอันเดียวในสังคม เพราะวัฒนธรรมเป็นแบบแผนของการดำเนินชีวิตที่จะต้องปฏิบัติให้ถูกต้อง เพื่อสร้างสันติสุขให้เกิดขึ้น ทำให้วัฒนธรรมกลายเป็นสิ่งสำคัญ และจำเป็นต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ดังสรุปได้คือ

4.3.1 เป็นเครื่องกำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคม ทำให้วัฒนธรรมกลายเป็นสิ่งสำคัญ และ ดำรงชีวิตในสังคมอยู่ได้อย่างมีความสุข

4.3.2 เป็นสิ่งบ่งบอกความความเจริญก้าวหน้าและความมั่นคงของสังคม สามารถแสดงความเป็นเอกลักษณ์ของสังคมนั้น ๆ ได้ชัดเจน สร้างความผูกพันในสังคมให้แน่นแฟ้นได้เป็นอย่างดี

4.3.3 เป็นสิ่งที่ช่วยในการดำเนินชีวิตสะดวกสบายขึ้น ทั้งนี้เพราะมนุษย์ได้สร้างสิ่งต่างๆ ขึ้นมาใช้เพื่อความเป็นอยู่ของตนเองให้ดีขึ้น โดยบางอย่างสามารถเอาชนะธรรมชาติ เช่น การสร้างเขื่อนเพื่อกักเก็บน้ำไว้ใช้ในการขาดแคลนและสามารถผลิตพลังงานไฟฟ้า เป็นต้น

สรุป วัฒนธรรม หมายถึง สิ่งทั้งปวงที่มนุษย์สร้างขึ้นในวิถีชีวิตส่วนรวมตลอดจนความสามารถและลักษณะนิสัยที่มนุษย์ได้มาจากการเป็นสมาชิกของสังคม วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ถ่ายทอดกันได้ เลียนแบบกันได้ เอาอย่างกันได้ วัฒนธรรมและสังคมจะเกิดขึ้นและมีวิวัฒนาการไปด้วยกัน สังคมมนุษย์จะขาดวัฒนธรรมไม่ได้และวัฒนธรรมก็จะดำรงหรือดำเนินอยู่ตามลำพังโดยปราศจากสังคมไม่ได้เช่นเดียวกัน

จากการทบทวนวรรณกรรม สามารถสรุปได้ว่า ภูมิปัญญาวัฒนธรรม หมายถึง ความรู้ของชุมชนที่มีการสั่งสมสืบทอด เรียนรู้ผ่านกระบวนการทางจารีตประเพณี วิถีชีวิต การทำมาหากิน และพิธีกรรมต่าง ๆ กันมายาวนานจนเป็นเอกลักษณ์ ของชุมชน

ภูมิปัญญาวัฒนธรรม จึงมีความสำคัญและมีคุณค่าเป็นอย่างยิ่งต่อวิถีการดำเนินชีวิต เพื่อความอยู่รอดของสังคมในท้องถิ่นนั้น ๆ การดำรงชีวิตบนฐานภูมิปัญญาวัฒนธรรมทำให้ชุมชนผ่านพ้นวิกฤติและดำรงความเป็นอัตลักษณ์ของชุมชนไว้ได้ ภูมิปัญญาจึงเป็นองค์ความรู้ที่มีคุณค่าและความดีงามที่จรโลงชีวิตและวิถีชุมชนให้อยู่ร่วมกับธรรมชาติและสภาวะแวดล้อมได้อย่างกลมกลืนและสมดุล ภูมิ

ปัญหาเป็นพื้นฐานการประกอบอาชีพและเป็นรากฐานการพัฒนาเพื่อการพึ่งพาตนเองการพัฒนาเพื่อพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันและการพัฒนาที่เกิดจากการผสมผสานองค์ความรู้สากลบนฐานภูมิปัญญาเดิมเพื่อเกิดเป็นภูมิปัญญาใหม่ที่เหมาะสมกับยุคสมัย ดังนั้น ภูมิปัญญาวัฒนธรรมจึงมีคุณค่าไม่เพียงแต่ต่อท้องถิ่นและชุมชนเท่านั้น แต่ยังมีประโยชน์ต่อการพัฒนาประเทศได้อย่างยั่งยืน

การทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับการเรียนรู้ของชุมชน

1. ความหมายของการเรียนรู้ของชุมชน

ประเวศ วะสี (2538) กล่าวว่า การเสริมสร้างการเรียนรู้ให้แก่ชุมชนให้เกิดปัญหาว่าเป็นยุทธศาสตร์ที่สำคัญที่สุดของสังคมทั้งหมดร่วมกัน ความเข้มแข็งทางปัญญาเกิดจากลักษณะ 5 ประการ คือ สติปัญญาของคนทั้งหมด โครงสร้างของสมอง กระบวนการเรียนรู้ที่สร้างความเข้มแข็งทางปัญญา การเรียนรู้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต และความสามารถในการสร้างความรู้ใหม่

สีลาภรณ์ นาครทรรพ (2538, 2539) ได้เสนอว่า กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน มีลักษณะเป็นกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิต ซึ่งหมายถึงลำดับขั้นตอนที่สมาชิกในชุมชนเข้ามารวมกลุ่มคิดวิเคราะห์ปัญหา วิเคราะห์สาเหตุ วิเคราะห์ทางเลือกของการแก้ปัญหา ดำเนินการแก้ปัญหา และสรุปบทเรียน อันก่อให้เกิดการยกระดับสติปัญญาในการแก้ปัญหาของชุมชนให้สูงขึ้น

สรุปได้ว่า กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน หมายถึง ลำดับขั้นตอนที่สมาชิกในชุมชนเข้ามารวมกลุ่มเพื่อแก้ปัญหาของชุมชนและ/หรือสร้างสรรค์สิ่งดีงามให้แก่ชุมชนโดยร่วมกันคิดวิเคราะห์ แสวงหาทางเลือก ดำเนินการ และประเมิน ซึ่งประกอบด้วยกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตและ/หรือกระบวนการเรียนรู้ตามแนวระบบโรงเรียน กระบวนการเรียนรู้ในชุมชน เกิดขึ้นได้หลายลักษณะ อาจเป็นการเรียนรู้ โดยบังเอิญ การเรียนรู้ด้วยตนเองหรือการเรียนรู้โดยกลุ่ม (สมคิด อิศระวัฒน์, 2535) กระบวนการเรียนรู้อาจเกิดขึ้นได้ทั้งภายในครอบครัวและชุมชนและเกิดขึ้นภายนอกครอบครัวและชุมชนก็ได้ เพื่อให้สามารถพึ่งตนเองและสนองความต้องการในการพัฒนาได้อย่างยั่งยืน ประกอบด้วยกระบวนการคิด การรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์ การตั้งคำถาม และหาคำตอบเกี่ยวกับปัญหา สาเหตุและแนวทางในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ กระบวนการเรียนรู้ได้แก่ การวิเคราะห์ปัญหาและสาเหตุ วินิจฉัยปัญหา วิเคราะห์ทางเลือกและตัดสินใจเลือก (ประเวศ วะสี, 2535)

2. องค์ประกอบของการเรียนรู้ในชุมชน

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2539) กล่าวถึง องค์ประกอบของการเรียนรู้ในชุมชน ประกอบด้วย คน ความรู้ ทรัพยากรของชุมชน นั้น ๆ ที่จะเป็นตัวกำหนดรูปแบบกระบวนการ เนื้อหา กิจกรรมการเรียนรู้ของชุมชนให้สอดคล้องกับวิถีชีวิต เป็นสิ่งเดียวกับ

กระบวนการพัฒนาชุมชน เป็นการถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์บนพื้นฐานวัฒนธรรมชุมชน เป็นรูปแบบที่เรียบง่าย เป็นธรรมชาติ เรียนรู้ได้โดยตรงและรวดเร็วครอบคลุมทั้งชีวิตหรือเป็นการเรียนรู้แบบองค์รวมไม่แยกส่วน ลักษณะขององค์ประกอบ ดังนี้

1. คน ได้แก่ ผู้รู้ ปราชญ์ชาวบ้าน ผู้นำชุมชน ผู้นำองค์กร ผู้มีความรู้เฉพาะด้านชาวบ้านในฐานะผู้เป็นแบบอย่างในการดำรงชีวิต

2. ความรู้ ได้แก่ ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาเดิมของชาวบ้าน ชุดความรู้หรือประสบการณ์ที่ชุมชนและองค์กรที่ไม่ใช่วัดได้แก่องค์ความรู้ แนวคิด ศิลธรรม จริยธรรม พิธีกรรมขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ

3. ทรัพยากร ได้แก่ ทรัพยากรวัตถุ เช่น เงินทุน ที่ดิน ป่าไม้ แหล่งน้ำ พืช สัตว์ และผลผลิตของชุมชน

3. วิธีการและเทคนิคในการเสริมสร้างการเรียนรู้ของชุมชน

ปาริชาติ วลัยเสถียรและคณะ (2543) ได้กล่าวถึง วิธีการและเทคนิคในการเสริมสร้างการเรียนรู้ ของชุมชน ไว้ดังนี้

3.1 การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมโดยการลงมือปฏิบัติจริง การเรียนรู้จากการปฏิบัติจัดว่าเป็นการเรียนรู้ที่ก่อให้เกิดความรู้จริง ไม่แยกการเรียนรู้จากการดำรงชีวิตของสมาชิกในชุมชนสามารถสร้างการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นพร้อมกับการมีส่วนร่วมในการทำงานชุมชนขั้นตอนต่าง ๆ ได้แก่ การศึกษาและวิเคราะห์ชุมชน การกำหนดปัญหา การแสวงหาทางเลือก การวางแผน การปฏิบัติ การควบคุมติดตามและประเมินผล นอกจากนี้ยังจัดการเรียนรู้ได้โดยการสาธิตและทดลอง ซึ่งรูปแบบการสาธิตและทดลอง ควรจะจัดภายใต้เงื่อนไขเดียวกับที่สมาชิกในชุมชนมีอยู่ เพื่อสามารถนำไปปฏิบัติได้จริงในขั้นต่อไป

3.2 การเรียนรู้จากประสบการณ์ ได้แก่ การเรียนรู้จากประสบการณ์ของตนเอง และยังเกิดจากการเรียนรู้จากประสบการณ์ของผู้อื่น การศึกษาดูงาน ที่ไม่ใช่รูปแบบของการไปเที่ยวหรือเยี่ยมชมกันอย่างปกติ แต่เป็นการไปอย่างมีจุดมุ่งหมายมีการวิเคราะห์ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ มีการสรุปบทเรียนมีการเตรียมการทั้งผู้ไปดูงานและผู้ให้การศึกษาดูงาน

3.3 การเรียนรู้จากภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นการเรียนรู้จากปราชญ์ชาวบ้านหรือสถาบันในชุมชนและนำมาผสมผสานกับองค์ความรู้สมัยใหม่ให้เหมาะสมกับสภาพและเงื่อนไขของท้องถิ่น

3.4 การเรียนรู้จากสถานการณ์จำลอง หรือตัวอย่างได้แก่กรณีศึกษา การแสดงบทบาทสมมติ การแสดงละคร เกม กิจกรรม

3.5 การเรียนรู้จากการถ่ายทอด เป็นการเรียนรู้จากการถ่ายทอดเนื้อหาความรู้โดยตรง เช่น การให้ข้อมูลข่าวสาร การบอกเล่า การบรรยาย การอภิปราย นิทรรศการและสื่อต่าง ๆ

อย่างไรก็ดีเทคนิคการเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้ที่ดีควรเป็นเทคนิคแบบผสมผสานและคำนึงหลักการสำคัญ คือ เป็นการเรียนรู้ที่สัมพันธ์กับการดำรงชีวิตผู้เรียนมีส่วนร่วมและเรียนรู้ซึ่งกันและกัน นอกจากนี้ กระบวนการเรียนรู้อย่างเป็นระบบการเรียนรู้ตามธรรมชาติ หรือในวิถีชีวิต โดยแทรกซึมอยู่ในวิถีชีวิตประจำวันและพิธีการต่าง ๆ

สรุปได้ว่า การเรียนรู้ของชุมชนเป็นกิจกรรมทางการศึกษาที่เน้นการเรียนรู้ตามวิถีชีวิตที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ เรียนรู้จากประสบการณ์และสภาพแวดล้อมต่างๆ ในสังคม ซึ่งสามารถจำแนกกิจกรรมได้ คือ 1) การเรียนรู้จากเครือข่ายการเรียนรู้ในชุมชน เครือข่ายการเรียนรู้ในชุมชน ได้แก่ ศูนย์การเรียนรู้ชุมชน สถานีอนามัยตำบล สำนักงานเกษตรตำบล รวมทั้งแหล่งความรู้ในชุมชนที่มีอยู่ตามธรรมชาติ หรือตามวิถีชีวิตของชาวบ้าน เช่น สวนสมุนไพร เป็นต้น 2) การเรียนรู้จากเทคโนโลยีใหม่ ๆ เช่น ระบบบริการอินเทอร์เน็ตตำบล จัดตั้งสถานีวิทยุกระจายเสียงชุมชน วิทยุชุมชนห้องสมุดอิเล็กทรอนิกส์และพัฒนา Website ข้อมูลชุมชน การศึกษาทางไกลผ่านดาวเทียม ประชุมทางไกลผ่านเครือข่ายคอมพิวเตอร์ ข้อมูลสารสนเทศท้องถิ่น เป็นต้น 3) การเรียนรู้จากภูมิปัญญาชาวบ้าน ซึ่งประกอบด้วยภูมิปัญญาของผู้รู้ วัฒนธรรมและองค์ความรู้ของชุมชน ซึ่งได้รับการสั่งสมและการถ่ายทอดสืบต่อมา และ 4) การเรียนรู้จากสื่อพื้นบ้าน สื่อพื้นบ้านมีบทบาทสำคัญในการถ่ายทอดความรู้ คตินิยม ค่านิยม และคุณธรรมอันดีงามโดยผ่านการแสดงของตัวละครต่างๆ เช่น ลิเก หมอลำ หนังตะลุง มโนราห์ ลำตัด เพลงลูกทุ่ง เป็นต้น

การทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับเครือข่ายทางสังคม

1. ความหมายของเครือข่าย

มีผู้ให้นิยามของคำว่า เครือข่าย ไว้หลายความหมาย โดยขอนำเสนอโดยสังเขป ดังนี้ อัลเทอร์ และ เฮจ (Alter and Hage 1993 อ้างถึงในนฤมล นิราทร, 2543 : 6) กล่าวว่า เครือข่าย (Network) คือ รูปแบบทางสังคม ที่เปิดโอกาสให้เกิดปฏิสัมพันธ์ระหว่างองค์กร เพื่อแลกเปลี่ยน การสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียว และการร่วมกันทำงาน เครือข่ายประกอบด้วยองค์กรจำนวนหนึ่งซึ่งมีอาณาเขตที่แน่นอนหรือไม่ก็ได้ และองค์กรเหล่านี้มีฐานะเท่าเทียมกัน

สารานุกรมสังคมวิทยา (Encyclopedia of Sociology (Volume 4: S-Z Index) 1992: 1887) ให้นิยามของ เครือข่ายทางสังคม (Social Network) ว่าหมายถึง ปรัชญาการณทางสังคมในรูปแบบหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นถึงรูปแบบการจัดเรียงความสัมพันธ์ (Patterned Arrays of Relationship) ระหว่างปัจเจกชน (Individual) ที่ร่วมกระทำการในสังคม

บรูซ และ เยียลีย์ (Steve Bruce and Steven Yearley. 2006: 239) ให้นิยามว่า เครือข่ายทางสังคม คือ รูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคม (Pattern of Social Relationship) ของปัจเจกชน (Individual) ซึ่งนักสังคมวิทยาถือว่าเป็นหน่วยวิเคราะห์ (Unit of Analysis) ในการศึกษา และใช้วิธีศึกษาโดยการสังเกต (Observation) ก่อนจะเขียนออกมาเป็นแผนที่ปฏิสัมพันธ์ (Interaction Mapping)

จากที่กล่าวมาในข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า เครือข่ายทางสังคม (Social Network) หมายถึง รูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคม (Pattern of Social Relationship) ของปัจเจกบุคคล (Individual) กลุ่ม (Group) และองค์กร (Organization) ผ่านรูปแบบของปฏิสัมพันธ์ทางสังคม (Social Interaction) ในรูปแบบต่างๆ เช่น กิจกรรม การสื่อสาร ความร่วมมือ การพึ่งพาอาศัย การแลกเปลี่ยน การเรียนรู้ ซึ่งเป็นปฏิสัมพันธ์ที่มีโครงสร้างและรูปแบบที่หลากหลาย ตลอดจนมีเป้าหมายร่วมกัน

2. องค์ประกอบของเครือข่ายทางสังคม

มีนักวิชาการหรือผู้รู้ได้กำหนดองค์ประกอบของเครือข่ายทางสังคม (Social Network Components) ไว้หลายแนวทาง

สุทธิชัย อากาศโร (2547 : 48-49) กล่าวว่าองค์ประกอบที่สำคัญของความเป็นเครือข่าย ประกอบด้วย 1) หน่วยชีวิตหรือสมาชิก 2) จุดมุ่งหมาย 3) การทำหน้าที่อย่างมีจิตสำนึก 4) การมีส่วนร่วมและการแลกเปลี่ยน และ 5) ระบบความสัมพันธ์และการสื่อสาร

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2543 : 36-43) กล่าวถึงองค์ประกอบที่สำคัญของเครือข่าย ว่ามีอยู่ 7 ประการ ประกอบด้วย 1) การรับรู้มุมมองร่วมกัน 2) การมีวิสัยทัศน์ร่วมกัน 3) การมีผลประโยชน์และความสนใจร่วมกัน 4) การมีส่วนร่วมของสมาชิกเครือข่ายอย่างกว้างขวาง 5) มีกระบวนการเสริมสร้างซึ่งกันและกัน 6) มีการพึ่งอิงร่วมกัน และ 7) การมีปฏิสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยน

วอร์เนอร์ (Waner อ้างถึงในปาริชาติ สถาปิตานนท์ และชัยวัฒน์ ธีระพันธ์, 2546: 9) กล่าวถึงองค์ประกอบของเครือข่ายในการรวมตัวกันเป็นองค์กรเครือข่ายจะต้องมีองค์ประกอบเพื่อให้เกิดกระบวนการขับเคลื่อนในการทำงาน ซึ่งองค์ประกอบที่สำคัญขององค์กรเครือข่าย มี 5 ประการ คือ

2.1 หน่วยชีวิตหรือสมาชิก หน่วยชีวิตและสมาชิกเป็นองค์ประกอบเบื้องต้นของความเป็นองค์กรชุมชนและเครือข่ายที่สร้างระบบปฏิสัมพันธ์ต่อกัน โดยแต่ละปัจเจกบุคคล แต่ละกลุ่ม จะเข้ามาดำเนินการสานต่อเพื่อหาแนวร่วมในการสร้างสรรค์สิ่งต่างๆ ร่วมกัน ดังนั้น หน่วยชีวิตหรือสมาชิกในองค์กรนั้น จะเป็นองค์ประกอบหลักที่ก่อให้เกิดองค์กรชุมชนและความเป็นเครือข่าย

2.2 จุดมุ่งหมาย เป็นองค์ประกอบที่สำคัญอีกประการหนึ่งเพราะหากว่าบุคคล กลุ่มองค์กร มารวมกันเพียงเพื่อทำกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งโดยไร้ความมุ่งมั่นหรือจุดมุ่งหมายร่วมกัน ความสัมพันธ์ดังกล่าวมีอาจกล่าวได้ว่า เป็นเครือข่ายชุมชน

2.3 การทำหน้าที่อย่างมีจิตสำนึก การที่คนจะมารวมกลุ่ม เป็นองค์กรเครือข่ายได้นั้น นอกจากจะมีความสนใจหรืออุปนิสัยใจคอที่คล้ายคลึงกันแล้ว บุคคล ยังต้องมีจิตสำนึกต่อส่วนรวม

2.4 ระบบความสัมพันธ์และการสื่อสาร สิ่งที่มีความสำคัญต่อเครือข่าย คือ ข้อมูลและการสื่อสารระหว่างกัน นับตั้งแต่ การสื่อสารระหว่างปัจเจกบุคคลกับปัจเจกบุคคล กลุ่มกับกลุ่ม และระหว่างเครือข่ายกับเครือข่าย รวมทั้งระบบความสัมพันธ์ในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ โดยกระบวนการสื่อสารนั้นจะช่วยให้สมาชิกในเครือข่ายเกิดการรับรู้ เกิดการยอมรับในกระบวนการทำงานและช่วยรักษาสัมพันธ์ภาพที่ดีต่อ

2.5 การมีส่วนร่วมและการแลกเปลี่ยนในองค์ประกอบขององค์กรชุมชน จะเป็นปัจจัยที่หนุนเสริมให้องค์กรและเครือข่ายนั้นมีพลังมากขึ้น เพราะการมีส่วนร่วมจะทำให้สมาชิกมีความรู้สึกว่าเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายซึ่งจะช่วยให้ทุกฝ่ายหันหน้าเข้าหากันและพึ่งพากันมากขึ้น

นอกจากนี้ ในระบบความสัมพันธ์ของเครือข่าย การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ก็มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะจะนำไปสู่การให้และการรับ รวมถึงการระดมทรัพยากรเพื่อให้ภารกิจที่เครือข่ายดำเนินการร่วมกันนั้นบรรลุถึงเป้าหมาย การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ จึงเป็นทั้งแนวคิด กระบวนการ และวิธีการของการจัดการเครือข่าย เป็นกระบวนการสร้างข้อมูลที่ต่อเนื่องเพราะถ้าไม่มีกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันที่มาจากการมีส่วนร่วมแล้ว พัฒนาการของเครือข่ายจะเป็นไปอย่างช้าๆ และอาจถดถอยลง ดังนั้น การมีส่วนร่วมและการแลกเปลี่ยนจึงเสมือนกลไกที่เป็นแรงผลักดันให้ความเป็นเครือข่ายดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง

3. การสร้างเครือข่ายทางสังคม (Social Network Construct)

การสร้างเครือข่าย (Networking) หมายถึง กิจกรรมในการก่อให้เกิดกลุ่ม ซึ่งอาจเป็นกลุ่มองค์กร หรือกลุ่มบุคคล เพื่อวัตถุประสงค์ในการแลกเปลี่ยน การจัดกิจกรรม หรือการผลิตระหว่างองค์กรสมาชิก ต้องอาศัยการมีปฏิสัมพันธ์ร่วมกันมาก่อนหน้าที่จะทำความตกลงเป็นองค์กรเครือข่าย (นฤมล นิราทร, 2543 : 8)

สำหรับเหตุผลในการสร้างเครือข่ายทางสังคมนั้น นฤมล นิราทร (2543 : 11-12) กล่าวว่า เป็นเพราะ 1) ต้องการมีเพื่อนในการทำงาน ต้องการมีหมู่ มีพวก 2) ต้องการทรัพยากรในการทำงาน 3) ต้องการรับภาระความเสี่ยงในกิจกรรมร่วมกัน 4) ต้องการความชำนาญเฉพาะด้านในการ

แก้ไขปัญห 5) ต้องการประหยัด และ 6) ต้องการเรียนรู้ประสบการณ์ในการทำงานร่วมกัน รวมไปถึงมีปัจจัยเสริมที่เป็นเงื่อนไขสำคัญ คือ ความเต็มใจที่จะเข้าร่วมเป็นเครือข่าย

สุทธิชัย อากาศโร (2547 : 55-58) ให้เหตุผลว่าการสร้างเครือข่ายทางสังคมเกิดจาก

1) สถานการณ์ปัญหาและสภาพแวดล้อมที่ซ้ำซ้อน หลากหลาย และขยายตัว จนเกินความสามารถของปัจเจกบุคคล หรือกลุ่ม ที่จะดำเนินการแก้ไข 2) เครือข่ายเป็นเครื่องมือหรือยุทธศาสตร์ในการสร้างพื้นที่ทางสังคม และ 3) เพื่อให้การประสานผลประโยชน์เป็นไปอย่างเท่าเทียม

เหตุผลสำคัญของการสร้างเครือข่ายทางสังคม คือ การมุ่งที่จะบรรลุเป้าหมายของปัจเจกบุคคล ซึ่งไม่สามารถทำได้ด้วยตนเองโดยลำพัง แต่ต้องอาศัยการรวมตัวกันเป็นกลุ่มเพื่อแลกเปลี่ยนทรัพยากร อันจะส่งผลให้สามารถดำเนินการให้บรรลุเป้าหมาย อันเป็นการประสานผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน

4. ประเภทของเครือข่ายทางสังคม

ประเภทของเครือข่ายทางสังคม สามารถแบ่งได้ ดังนี้

นฤมล นิราทร (2543 : 18-21) ได้จำแนกประเภทของเครือข่ายทางสังคม ดังนี้

1. จำแนกตามพื้นที่ดำเนินการ เช่น เครือข่ายระดับหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด ภาค และประเทศ

2. จำแนกตามกิจกรรมหรือประเด็นปัญหา เช่น เครือข่ายที่ทำงานด้านเด็ก สตรี สาธารณสุข เศรษฐกิจ พัฒนาชุมชน สิทธิมนุษยชน สิ่งแวดล้อม

3. จำแนกตามอาชีพหรือสถานภาพทางสังคม เช่น เครือข่ายด้านแรงงาน เครือข่ายกลุ่มพระสงฆ์ เครือข่ายครูพิทักษ์สิทธิเด็ก เครือข่ายสารวัตรนักเรียน

4. จำแนกตามรูปแบบโครงสร้างหรือความสัมพันธ์ ทำให้เกิดเครือข่ายใน 2 ลักษณะ คือ เครือข่ายตามแนวตั้ง คือ

4.1 เครือข่ายที่มีโครงสร้างเป็นช่วงชั้น ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรภายในเครือข่ายไม่เท่ากัน และ

4.2 เครือข่ายตามแนวนอน เป็นเครือข่ายที่ความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรภายในเครือข่ายเท่าเทียมกัน

เอนก นาคะบุตร (2532: 8) และสุชาติดา มีสงฆ์ (2535: 45) และ Alter and Hage (1993: 43) ได้แบ่งประเภทของเครือข่ายและรูปแบบความสัมพันธ์ได้ดังนี้

แบบที่ 1 จะเป็นลักษณะการเชื่อมต่อที่เป็นวงเวียนหรือวัฏจักร สมาชิกในเครือข่ายจะรู้จักผู้อื่นแค่เพียงสองต่อสองเท่านั้น เป็นลักษณะวงเวียน ซึ่งลักษณะนี้เป็นการสื่อสารทางเดียวทำให้การสื่อสารทางเดียวทำให้การทำงานไปได้ช้า

แบบที่ 2 ตัวแบบเครือข่ายแบบรวมศูนย์ เป็นเครือข่ายที่ผ่านศูนย์กลาง ในขณะที่สมาชิกจะไม่เชื่อมต่อกับสมาชิกคนอื่นเป็นการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางจะพบในเครือข่ายหน่วยงานราชการ

แบบที่ 3 ตัวแบบเครือข่ายแบบมีศูนย์กลาง สมาชิกจะมีความสัมพันธ์กับสมาชิกอื่น และมีเลขาธิการในการอำนวยความสะดวกและเชื่อมต่อระหว่างสมาชิก

แบบที่ 4 ตัวแบบสมาชิกเชื่อมต่อกันหมดโดยปราศจากศูนย์กลาง รูปแบบนี้เป็นเครือข่ายที่สมบูรณ์ตามทฤษฎีแต่เป็นไปได้ในความเป็นจริง

แบบที่ 5 ตัวแบบเครือข่ายกระจายอำนาจ เครือข่ายต่างๆจะปฏิสัมพันธ์กับเครือข่ายอื่นกับทรัพยากรของเครือข่ายโดยศูนย์กลางทำหน้าที่ควบคุมกฎระเบียบ

แบบที่ 6 ลักษณะของการเชื่อมต่อเป็นระบบลูกโซ่ เป็นการรวมอำนาจไว้ที่จุดหนึ่งค่อย ๆ ต่อ ๆ กันไปโดยปลายสุดจะเป็นผู้รับอย่างเดียว ไม่มีการป้อนข้อมูลย้อนกลับ

นอกจากนี้ยังสามารถแบ่งประเภทของเครือข่ายเป็น 4 ประเภท คือ 1) เครือข่ายระดับปัจเจกบุคคล (Individual Level Network) 2) เครือข่ายระดับหน่วยธุรกิจ (Business Unit Level Network) 3) เครือข่ายระดับองค์กร (Organization Level Network) และ 4) เครือข่ายระดับอื่นๆ (Other Level Network) หรือระดับระหว่างองค์กร (Martin Kilduff and Wenpin Tsai, 2003 : 4-8)

อย่างไรก็ตาม การแบ่งประเภทของเครือข่ายสามารถแบ่งได้อีกหลากหลายขึ้นอยู่กับเกณฑ์ที่นำมาแบ่ง เช่น แบ่งเป็นเครือข่ายบุคคล (Personal network) และเครือข่ายวิชาชีพ (Professional network) หรือแบ่งเป็นเครือข่ายความคิด เครือข่ายกิจกรรม และเครือข่ายสนับสนุนทุน (สัมพันธ์ เตชะอธิก, ปรีชา อุตระกุล และชิน ศรีสวัสดิ์, 2537: 89-101) อย่างไรก็ตาม บางเครือข่ายอาจมีลักษณะทับซ้อนกันอยู่ในแต่ละมิติ นอกจากนั้น เครือข่ายที่เกิดขึ้นยังอาจจะมีการดำเนินงานที่ไม่สามารถจำแนกหรือระบุลงไปในประเภทหนึ่งประเภทใดได้ เพราะอาจซ้อนทับกันอยู่หลายเกณฑ์ทั้งนี้ ไม่ว่าจะเป็เครือข่ายแบบใดหรือประเภทใด แต่ก่อให้เกิดผลบางอย่างที่ใครคนใดคนหนึ่งไม่สามารถ ทำได้จึง ทำให้เกิดความเข้าใจในเรื่องหรือประเด็นหนึ่งได้ชัดเจนมากขึ้น เพราะมีหลายแง่มุมจากหลายคนและหลายองค์กร, เกิดการร่วมมือกันทำ แบ่งงานกันทำ ลดงานที่ซ้ำซ้อนลง และลดการสิ้นเปลืองทรัพยากร ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนความคิด ประสบการณ์ แรงบันดาลใจและทักษะต่าง ๆ และทำให้เกิดความสามัคคี ให้กำลังใจ และช่วยกันในรูปแบบต่าง ๆ (เสรี พงศ์พิศ, 2548: 202-204) เครือข่ายในองค์กรชุมชน การสร้างเครือข่ายการในองค์กรชุมชนจะมีลักษณะเครือข่ายในรูปของสถาบัน และจะทำงานโดยมีวัตถุประสงค์ร่วมกันอย่างหนึ่ง ในการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เพื่อแสวงหาทางรอดทางเศรษฐกิจ โดยมีจุดเพื่อเชื่อมกระบวนการจัดการ เมื่อเกิดหลายๆ จุดก็เกิดการไหลเวียนและเกิดกระบวนการทางภูมิปัญญาขึ้น เช่น การจัดการภูมิปัญญาในแต่ละด้านของ

คนในชุมชน รูปแบบของเครือข่ายมีลักษณะการบริหารงานแบบแนวนอนคือ มีการจัดการผ่านเครือข่ายาติ ผู้นำชุมชน ซึ่งอาจมีนักวิชาการลงไปคุยกับผู้นำโดยมีการแลกเปลี่ยนความรู้ซึ่งกันและกันเกิดกระบวนการสร้างความรู้ใหม่ เพื่อหาทางเลือกในการแก้ปัญหาหรือพัฒนาชุมชน

สรุปได้ว่า ประเภทของเครือข่ายในสังคมไทยนั้นเครือข่ายเกิดขึ้นอย่างมากมาย โดยเป็นทั้งองค์กรชุมชนและเครือข่ายที่ภาครัฐให้การสนับสนุน องค์กรเครือข่ายของภาคธุรกิจเอกชน องค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) และองค์กรเครือข่ายของภาคประชาชน ซึ่งแต่ละองค์กร แต่ละเครือข่าย ก็มี แนวคิด กิจกรรมแตกต่างกันไป

5. ความสำคัญของความเป็นเครือข่าย

ความสำคัญของความเป็นเครือข่ายในกระบวนการทำงานของเครือข่ายนั้น สิ่งหนึ่งที่ได้รับนอกจากผลสำเร็จตามวัตถุประสงค์และเป้าหมายที่กำหนดไว้ คือ ความร่วมมือและความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน ดังนี้

5.1 เกิดกระบวนการเรียนรู้ ไม่ว่าจะป็นปัจเจกบุคคลและผู้ที่เข้ามาดำเนินงานร่วมกับองค์กรชุมชนและเครือข่าย สิ่งหนึ่งที่ถือว่า เป็นกระบวนการเรียนรู้และเป็นทุนภายในตัวเอง คือ ทุกคนมีความรู้ ความสามารถ และมีประสบการณ์มากขึ้น หลังจากที่ได้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และมีการทำงานร่วมกัน ซึ่งกระบวนการเรียนรู้นั้นจะช่วยให้บุคคลและองค์กรได้มีการปรับตัวในการแสวงหาความรู้ใหม่ วิธีการใหม่ และแนวร่วมใหม่อย่างต่อเนื่อง ซึ่งช่วยให้การทำงานในด้านต่างๆ ของเครือข่ายมีประสิทธิภาพมากขึ้น

5.2 การเพิ่มโอกาสในการแก้ไขปัญหา องค์กรชุมชนและเครือข่ายจำนวนไม่น้อยเช่นกัน ที่พยายามผลักดันในการแก้ไขปัญหาภายในกลุ่มองค์กรของตน แต่ส่วนหนึ่งไม่ประสบความสำเร็จ เนื่องจากปัญหาที่ประสบอยู่นั้น เป็นปัญหาที่สลับซับซ้อนและเกี่ยวข้องกับกลุ่มองค์กรอื่นหรือปัญหาอื่นๆ การรวมกลุ่มและการประสานงานกับภาคีที่เกี่ยวข้อง จึงเป็นการเพิ่มโอกาสในการแก้ไขปัญหา ที่มาจากการระดมความคิดเห็น และความร่วมมือจากฝ่ายต่างๆ ที่จะนำไปสู่การแก้ไขปัญหาอย่างเป็นรูปธรรม ซึ่งถ้าไม่มีการรวมตัวเป็นองค์กรชุมชนและเครือข่ายแล้ว โอกาสในแก้ไขปัญหา นั้นอาจไม่ได้รับการตอบสนองจากฝ่ายที่เกี่ยวข้อง เพราะขาดแนวร่วมในการดำเนินงาน

5.3 เกิดการพึ่งพาตนเอง เมื่อเครือข่ายมีกระบวนการทำงานที่เข้มแข็งและสามารถแก้ไขปัญหาขององค์กรชุมชนและเครือข่ายได้แล้ว สมาชิกในเครือข่ายก็สามารถที่จะพึ่งพาตนเองได้ทั้งในด้านการพึ่งพาทุน ทรัพยากร ความรู้ และการจัดการ ที่จะนำไปสู่การพัฒนาสังคมและการพัฒนาศักยภาพขององค์กรชุมชนและเครือข่ายที่ต่อเนื่อง ตัวอย่างเช่น กลุ่มเกษตรกรที่ทำงานด้านเกษตรกรรมทางเลือกและเกษตรอินทรีย์ ที่ร่วมกันผลิตและจำหน่ายผลิตภัณฑ์ปลอดสารเคมี ให้แก่

ผู้บริโภครวมกันทำให้เกิดเป็นเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก ที่พึ่งพาตนเองได้ทั้งในด้านเศรษฐกิจและการรวมกลุ่มเพื่อพึ่งพาอาศัยกัน

5.4 เกิดการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่น ในสังคมไทยองค์กรชุมชนและเครือข่ายที่เกิดขึ้นส่วนใหญ่ นั้น มักจะเป็นองค์กรชุมชนและเครือข่ายในเชิงพื้นที่ ที่กลุ่มประชาชนในพื้นที่นั้นๆ ได้ร่วมกันก่อตัวขึ้นมา เพื่อแก้ไขปัญหาในระดับท้องถิ่นโดยเฉพาะการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นไม่ว่าจะเป็น ดิน น้ำ ป่า ลุ่มน้ำ การเรียนรู้ และวัฒนธรรมพื้นบ้าน ซึ่งถ้าหากไม่มีการรวมกลุ่มกัน กระบวนการดังกล่าว อาจไม่เกิดขึ้น และสุดท้ายก็กลายเป็นปัญหาที่ยากต่อการแก้ไข ดังนั้น การรวมกลุ่มเป็นเครือข่าย จึงถือได้ว่าเป็นความสำเร็จของเครือข่ายในการที่จะร่วมกันพัฒนาและจัดการกับทรัพยากรในท้องถิ่น ซึ่งเครือข่ายดังกล่าว มีพลังขับเคลื่อนในหลายๆ พื้นที่ เช่น เครือข่ายสิ่งแวดล้อมใน อำเภอแม่เมาะ จังหวัดลำปาง เครือข่ายอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของชาวบ้านหินกรูดและบ้านป่อนอก จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เป็นต้น

5.5 เกิดกระบวนการผลักดันเชิงนโยบาย ในสังคมไทยประเด็นปัญหาสาธารณะจำนวนมากน้อยที่เกิดขึ้นและสามารถนำไปสู่ข้อยุติด้วยพลังของเครือข่ายและการจัดการในเชิงนโยบาย ตัวอย่างเช่น การรวมตัวกลุ่มองค์กร เครือข่ายที่ทำงานในด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่พยายามผลักดัน พ.ร.บ. ป่าชุมชนฉบับประชาชนให้มีการนำเสนอต่อการพิจารณาของรัฐสภา และการจัดทำมาตรฐานการจัดการด้านสิ่งแวดล้อมของประเทศ เป็นต้น กระบวนการดังกล่าวถือได้ว่าเป็นพลังของเครือข่ายในการร่วมผลักดันประเด็นปัญหาในเชิงนโยบาย เพราะว่าปัญหาบางปัญหานั้นมีความเกี่ยวข้องกับหลายฝ่ายซึ่งบางครั้งไม่สามารถที่จะแก้ไขด้วยพลังของเครือข่ายและชุมชนท้องถิ่น ดังนั้น การเชื่อมประสานกับเครือข่ายและภาคอื่นๆ จะทำให้เครือข่ายมีอำนาจในการต่อรองที่สูงขึ้น

5.6 เกิดอำนาจหรือพลัง อำนาจที่แฝงอยู่เกิดขึ้นจากการรวมตัวของกลุ่มองค์กร และเครือข่าย อำนาจหรือการต่อรองนี้จะไม่มีการเกิดขึ้นได้ หากไม่มีการรวมกลุ่มองค์กรต่างๆ เข้าด้วยกัน พลังอำนาจของการรวมกลุ่มนี้ บางครั้งอาจไม่ส่งผลที่เป็นรูปธรรมโดยตรง แต่เป็นพลังหรือประโยชน์ในทางอ้อมที่บรรดากลุ่มหรือเครือข่ายอื่นๆ ให้ความยอมรับในระบบการจัดการและสามารถนำมาเป็นการต่อรอง ในด้านเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองได้

ความสำเร็จขององค์กรชุมชนเครือข่ายดังกล่าว นั้น เป็นเพียงส่วนหนึ่งของความสำเร็จที่เครือข่ายส่วนใหญ่ได้รับ แต่สิ่งที่มีความสำคัญต่อความเป็นเครือข่ายมากกว่าผลสำเร็จในทางตรง คือ ความสามัคคีที่มีต่อกันของสมาชิกและผู้คนในสังคม ดังนั้น ไม่ว่า องค์กรชุมชน เครือข่ายจะมีวัตถุประสงค์และเป้าหมายของตนเองอย่างไร สิ่งทีทุกองค์กรและเครือข่ายควรดำเนินการอย่างยิ่ง คือการสร้างความเป็นมิตรภาพและการพึ่งพาอาศัย ซึ่งปัจจัยทั้งสองประการดังกล่าว จะช่วยให้ภารกิจขององค์กรชุมชนและเครือข่ายบรรลุผลสำเร็จตามที่คาดหวัง

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

วราพร ศรีสุพรรณและคณะ (2550) ศึกษาวิจัยเรื่อง เครือข่ายการเรียนรู้วัฒนธรรมข้าวไร่ เพื่อความมั่นคงทางอาหารและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในกลุ่มน้ำแควใหญ่ จังหวัดกาญจนบุรี ผลการวิจัย พบว่า การสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ในกลุ่มผู้ปลูกข้าวไร่ ทำให้เกิดคณะกรรมการเครือข่ายข้าวไร่และข้าวนาตำบลนาสวน โดยมีสมาชิกร่วมกันจัดตั้ง จาก 7 หมู่บ้าน การขยายผลการเรียนรู้จากการวิจัยสู่โรงเรียนและชุมชนท้องถิ่นทำให้มีหน่วยการเรียนรู้เรื่องวิถีชีวิตคนปลูกข้าวตำบลนาสวน ซึ่งจัดทำขึ้นโดยการมีส่วนร่วมของครูจากโรงเรียนในท้องถิ่น 4 โรงเรียน และชุมชนมีแนวทางปฏิบัติและข้อตกลงในการเรียนรู้ร่วมกันเพื่อสร้างความมั่นคงด้านอาหารของชุมชนต่อไป

กิตติศักดิ์ ศรีหุมา (2552) ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาพันธุ์ข้าวไร่พื้นเมืองที่มีศักยภาพ เพื่อใช้ในระบบเกษตรยั่งยืนของอำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดน่าน ทำการทดลองที่โรงเรียนมัธยมพระราชทานเฉลิมพระเกียรติ ตำบลห้วยโก๋น อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดน่าน ซึ่งเป็นพื้นที่สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 600 เมตร โดยใช้ข้าวไร่ท้องถิ่น ที่เกษตรกรนิยมปลูกมาทำการทดสอบจำนวน 7 พันธุ์ ได้แก่ ข้าวมะเคาะ ข้าวชิวกันจ้ำ ข้าวหนอนแคบ ข้าวเตย ข้าวหก ข้าวดอกตอง และข้าวบรา และใช้ข้าวชิวแม่จันเป็นพันธุ์เปรียบเทียบ ทำการทดสอบในฤดูนาปี ปี พ.ศ. 2550 ผลการทดลองพบว่าเมล็ดข้าวที่ทดสอบทุกพันธุ์มีความงอกสม่ำเสมอดี ความสูงอยู่ในช่วง 145.48 – 171.80 เซนติเมตร โดยข้าวดอกตองจะมีความสูงมากที่สุด การแตกกอ อยู่ระหว่าง 9.90 – 12.07 ต้นต่อกอ และข้าวพันธุ์ที่แตกกอสูงสุดคือข้าวหนอนแคบ เมื่อดูองค์ประกอบผลผลิตพบว่าจำนวนรวงต่อกอ ของข้าวไร่ที่ทดสอบไม่มีความแตกต่างกัน โดยจะอยู่ในช่วง 5.55 – 6.10 รวงต่อกอ และมีเปอร์เซ็นต์การเกิดรวงค่อนข้างต่ำ เมื่อเทียบกับพันธุ์ส่งเสริม พบว่าข้าวเตย มีจำนวนเมล็ดต่อรวงสูงสุด (208.32 เมล็ดต่อรวง) ส่วนข้าวชิวกันจ้ำและข้าวมะเคาะ มีจำนวนเมล็ดต่อรวงต่ำที่สุด ต่ำกว่าพันธุ์ส่งเสริม น้ำหนัก 100 เมล็ดของข้าวหนอนแคบสูงที่สุด (3.88 กรัม) แต่ก็ไม่แตกต่างทางสถิติกับข้าวมะเคาะและข้าวหก เมื่อคำนวณผลผลิตต่อกอโดยใช้ค่าองค์ประกอบผลผลิต พบว่าพันธุ์ที่มีผลผลิตสูงสุดคือ ข้าวเตย รองลงมาคือข้าวดอกตองและข้าวหนอนแคบ ตามลำดับ ซึ่งให้ผลไปทางเดียวกันกับผลผลิตที่เก็บเกี่ยวในพื้นที่ 2 X 5 ตารางเมตร ซึ่งพบว่าข้าวดอกตอง ข้าวเตยและข้าวหนอนแคบ ให้ผลผลิตสูงสุดและไม่แตกต่างกันทางสถิติ โดยให้ผลผลิต 698.33 , 670.06 และ 622.88 กิโลกรัมต่อไร่ ตามลำดับ การทดลองนี้ทำในสภาพแปลงทดลองซึ่งมีการดูแลรักษาอย่างดี จึงควรจะต้องมีการทดสอบในสภาพพื้นที่ต่างๆ และในสภาพแปลงเกษตรกร เพื่อทดสอบศักยภาพที่แท้จริงอีกต่อไป

บุญสุข ชุ่นเลี้ยง และคณะ (2553) โครงการพัฒนาการผลิตข้าวไร่ ในพื้นที่สวนยางพารา และปาล์มน้ำมันภาคใต้ฝั่งตะวันตก (จังหวัดกระบี่, พังงา และภูเก็ต) ดำเนินการทดลองจำนวน 5 กิจกรรม ดังนี้ 1. การสำรวจและวิเคราะห์พื้นที่ปลูกข้าวไร่ในนาเกษตรกรในภาคใต้ฝั่งตะวันตก โดยวิธี สัมภาษณ์ และสอบถาม 2. การรวบรวมพันธุ์ข้าวไร่พื้นเมือง จากแปลงเกษตรกร 3 จังหวัด ภาคใต้ฝั่ง ตะวันตก ได้จำนวน 20 พันธุ์ ได้แก่ พันธุ์ราชินี, กะปง, ซอไม้ไผ่ ฯลฯ 3. การคัดเลือกพันธุ์ข้าวไร่ พื้นเมืองให้บริสุทธิ์ นำพันธุ์ข้าวไร่พื้นเมืองที่ได้จากการรวบรวมจำนวน 48 ตัวอย่าง วางแผนการปลูกต่อ รวงต่อแถว แถวยาว 5 เมตร ระยะปลูก 25X33 1/3 เซนติเมตร แต่งละพันธุ์หยอด 10 แถว ทุก ๆ 10 แถวมีพันธุ์เปรียบเทียบมาตรฐานคือ พันธุ์ดอกพะยอม แล้วทำการคัดเลือกและประเมินลักษณะเด่นที่ ต้องการได้จำนวน 20 พันธุ์ 4. การมีส่วนร่วมของเกษตรกรในการทำสอบผลผลิตข้าวไร่ในพื้นที่สวน ยางพาราและปาล์มน้ำมันที่ปลูกใหม่วางแผนการทดลองแบบ RCB จำนวน 4 ซ้ำ ดำเนินการ 2 แห่ง คือ อำเภอเกาะลันตา จังหวัดกระบี่ และอำเภอท้ายเหมือง จังหวัดพังงา ใช้พันธุ์ข้าวจำนวน 7 พันธุ์ เปรียบเทียบกับพันธุ์มาตรฐาน 1 พันธุ์ คือ พันธุ์ดอกพะยอม จากผลการทดลอง ที่อำเภอเกาะลันตา จังหวัดกระบี่พันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูงกว่าพันธุ์ดอกพะยอม (243 กก./ไร่) ได้แก่ พันธุ์อ่อนดอกข่า (333 กก./ไร่) ดอกข่า (331 กก./ไร่) และดำสุราษฎร์ (327 กก./ไร่) ตามลำดับ และที่อำเภอท้าย เหมือง จังหวัดพังงา พันธุ์ที่ให้ผลผลิตสูงกว่าพันธุ์ดอกพะยอม (227 กก./ไร่) ได้แก่ พันธุ์อ่อนดอกข่า (333 กก./ไร่) ดอกข่า (331 กก./ไร่) และดำสุราษฎร์ (327 กก./ไร่) ตามลำดับ และที่อำเภอท้าย เหมือง จังหวัดพังงา พันธุ์ที่ให้ผลผลิตสูงกว่าพันธุ์ดอกพะยอม (227 กก./ไร่) ได้แก่ พันธุ์ดอกข่า (277 กก./ไร่) หัวบอน (223 กก./ไร่) และอ่อนดอกข่า (279 กก./ไร่) ตามลำดับ 5. การผลิตข้าวไร่ พันธุ์ดี ดำเนินการปลูกข้าวไร่โดยวิธีหยอดอัตราเมล็ดพันธุ์จำนวน 20 กก./ไร่ ในพื้นที่ 1 ไร่/พันธุ์

ธนาภรณ์ อธิปัญญากุล (2556) ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง การจัดการการผลิตและการตลาดข้าว ไร่อย่างยั่งยืนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน โดยมีวัตถุประสงค์หลัก ได้แก่ เพื่อศึกษาการจัดการ การผลิตและการตลาดข้าวไร่ เพื่อวิเคราะห์ห่วงโซ่มูลค่าของข้าวไร่ และนำผลที่ได้ไปประกอบการ วิเคราะห์จุดแข็ง จุดอ่อน อุปสรรคและโอกาสของการผลิตและการตลาดข้าวไร่ และเพื่อนำเสนอ นโยบายเชิงพื้นที่ด้านการผลิตและการตลาดข้าวไร่ ให้เกิดความยั่งยืน

การเก็บรวบรวมข้อมูลดำเนินการในพื้นที่ 2 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดขอนแก่น และจังหวัดเลย ประชากรเป้าหมาย ได้แก่ เกษตรกรผู้ผลิต กลุ่มเกษตรกรผู้ผลิตข้าวไร่ พ่อค้ารวบรวมท้องถิ่น พ่อค้า รวบรวมระดับอำเภอ โรงสีชุมชน และโรงสีขนาดใหญ่ ตลอดจนหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง เช่น องค์การบริหารส่วนตำบล เกษตรกรอำเภอ และเกษตรตำบล ระดับเกษตรกรใช้วิธีเลือกตัวอย่างแบบ สุ่มอย่างง่าย จำนวนจังหวัดละ 120 ตัวอย่าง รวม 240 ตัวอย่าง สำหรับประชากรเป้าหมายอื่นๆ ใช้

วิธีการเลือกตัวอย่างแบบเฉพาะเจาะจง ผลการศึกษาพบว่า เกษตรกรทั้งสองจังหวัดมีระบบการเพาะปลูกข้าวไร่และวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกัน กล่าวคือ เกษตรกรในจังหวัดขอนแก่นจะปลูกข้าวไร่โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อบริโภคในครัวเรือน เป็นรายได้เสริม และเพื่อการปรับปรุงดิน ในทางตรงกันข้ามการเพาะปลูกข้าวไร่ของเกษตรกรในจังหวัดเลยจะปลูกเพื่อการบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก ต้นทุนเฉลี่ยรวมทั้งหมดในการเพาะปลูกข้าวไร่ของเกษตรกรในจังหวัดขอนแก่นเท่ากับ 3,177.15 บาทต่อไร่ โดยคิดเป็นต้นทุนผันแปรเฉลี่ยเท่ากับ 2,922.35 บาทต่อไร่ ต้นทุนคงที่เฉลี่ยเท่ากับ 254.79 บาทต่อไร่ ในขณะที่ต้นทุนเฉลี่ยรวมทั้งหมดของเกษตรกรในจังหวัดเลยเท่ากับ 3,486.28 บาทต่อไร่ คิดเป็นต้นทุนผันแปรเฉลี่ยเท่ากับ 3,244.82 บาทต่อไร่ และต้นทุนคงที่เฉลี่ยเท่ากับ 241.46 บาทต่อไร่ โดยต้นทุนส่วนใหญ่เป็นค่าแรงงาน เมื่อวิเคราะห์ประสิทธิภาพการผลิตเชิงเทคนิคพบว่า เกษตรกรทั้งสองจังหวัดสามารถเพิ่มประสิทธิภาพเชิงเทคนิคได้อีกร้อยละ 24 และ 42 ตามลำดับ โดยปัจจัยที่ทำให้หน่วยผลิตเกิดความแตกต่างกัน ได้แก่ การเป็นสมาชิกของกลุ่มผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าว อายุ และระดับการศึกษา

ผลการศึกษาด้านการตลาด พบว่า ผลผลิตภัณฑ์ของข้าวไร่ในจังหวัดขอนแก่นและจังหวัดเลยประกอบด้วย ข้าวเปลือก เมล็ดพันธุ์ และการนำไปแปรรูปเป็นข้าวแต่น ราคาข้าวที่ขายแตกต่างกันขึ้นอยู่กับผลผลิต การขายในรูปของเมล็ดพันธุ์จะได้รายได้ดีกว่าการขายในรูปของข้าวเปลือก ซึ่งการวิเคราะห์มูลค่าเพิ่มในแต่ละระดับ พบว่าหากเกษตรกรขายให้พ่อค้ารวบรวมในรูปของข้าวเปลือกจะได้ส่วนต่างเพียง 0.89-1.11 บาทต่อกิโลกรัม แต่หากเกษตรกรขายในรูปของเมล็ดพันธุ์ซึ่งจะได้ส่วนต่างสูงถึง 8.57-13.11 บาทต่อกิโลกรัม และเมื่อนำไปแปรรูปจะได้ส่วนต่างมากที่สุดคือ 17.83 บาทต่อข้าวเปลือก 1 กิโลกรัม

แผนกลยุทธ์เพื่อเสนอแนะเชิงนโยบายของจังหวัดขอนแก่นประกอบด้วย 3 กลยุทธ์ กลยุทธ์การเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตและคุณภาพของผลผลิต กลยุทธ์การสร้างความแตกต่างของผลผลิต ภัณฑ์ กลยุทธ์การรวมกลุ่มเพื่อสร้างอำนาจต่อรองและพัฒนาผลผลิต ภัณฑ์ สำหรับจังหวัดเลยมี 5 กลยุทธ์ โดยสองกลยุทธ์แรกจะเหมือนกับที่จังหวัดขอนแก่น ส่วนกลยุทธ์ที่เหลือ ได้แก่ กลยุทธ์การผลิตที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม กลยุทธ์โครงการรักษ์โลก และกลยุทธ์ลดต้นทุนทางการตลาด

วัฒนา โพธิ์ศิริ วรัญญา ด้านทิวศิลป์ และ ร่วมจิตร นกเขา (2557) ศึกษาวิจัย เรื่อง การคัดเลือกพันธุ์และการผลิตข้าวไร่พื้นเมืองโดยเกษตรกรมีส่วนร่วมเพื่อการบริโภคในท้องถิ่น โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้เกษตรกรมีส่วนร่วมในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวไร่พื้นเมืองทั้งใน ลักษณะทางการเกษตร และคุณภาพการหุงต้มและรับประทาน ดำเนินการเปรียบเทียบผลผลิตในแปลง เกษตรกรในพื้นที่ปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม จังหวัดชุมพร 3 อำเภอ ได้แก่ อำเภอเมือง อำเภอทุ่งตะโก และอำเภอละแม ในปี พ.ศ. 2555 ใช้พันธุ์ข้าวในการทดสอบจำนวน 12 พันธุ์ ได้แก่ สามเดือน, ภูเขาทอง,

นางเขียน, นางครวญ, นางดำ, เล็บนก, ดอกขาม, ชุมพร 1, เล็บมือนาง, ข้าวเหนียวดำแม่ผึ้ง, ข้าวเหนียวดำกาดันดำ ข้าวเหนียวดำกาดันเขียว และพันธุ์เปรียบเทียบมาตรฐาน 1 พันธุ์ ได้แก่ พันธุ์ดอกพะยอม จากการ ประเมินลักษณะทางการเกษตร พันธุ์ข้าวไร่ที่เกษตรกรคัดเลือก ได้แก่ สามเดือน ภูเขาทอง เล็บนก ดอกขาม และนางครวญ เกษตรกรให้เหตุผลในการคัดเลือกคือ รวงสม่ำเสมอ แตกกอดี รวงยาว ระแงถี่ เมล็ดใหญ่ และน้ำหนักเมล็ดดี การประเมินโดยพิจารณาจากคุณภาพหุงต้มและรับประทาน พันธุ์ข้าวไร่ที่เกษตรกร ชอบ 3 ลำดับแรก คือ ภูเขาทอง เล็บนก และดอกพะยอม ซึ่งพันธุ์ข้าวไร่ที่ได้รับการคัดเลือกเกษตรกรจะ นำไปปลูกเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน ซึ่งจะนำไปสู่ความมั่นคงทางด้านอาหารของเกษตรกรในพื้นที่

นิรมล ศรีชนะ. (2557) ศึกษาวิถีการปลูกข้าวไร่ อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลยและคุณประโยชน์ของข้าวไร่ ใช้วิธีวิจัยแบบผสมผสานระหว่างการวิจัยเชิงคุณภาพและการวิจัยเชิงทดลอง เครื่องมือใช้แบบสัมภาษณ์และการทดลองในห้องปฏิบัติการทางเคมีโดยการวิเคราะห์ ฤทธิ์การต้านอนุมูลอิสระปริมาณธาตุเหล็ก และปริมาณอะไมโลส ผลการศึกษาวิถีการปลูกข้าวไร่ พบว่ากระบวนการผลิตข้าวไร่เป็นภูมิปัญญาที่ยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมา ผลการศึกษาคุณประโยชน์ของข้าวไร่ในห้องทดลอง จากข้าวไร่จำนวน 9 สายพันธุ์ พบว่า เมื่อทดสอบฤทธิ์ในการต้านอนุมูลอิสระโดยวิธีดักจับดีพีพีเอชฟรีเรดิคัลพบว่ามีค่าร้อยละ Inhibition อยู่ในช่วง 71.02- 98.93 ปริมาณธาตุเหล็กในช่วง 1.2 – 41.0 mg/Kg และปริมาณอะไมโลส พบในช่วงร้อยละ 13.9- 31.35

นารถพงศ์ สุนทรนนท์ (2552) ศึกษาเรื่องเครือข่ายท่องเที่ยวชุมชนเชิงอนุรักษ์จังหวัดพังงา ผลการวิจัย พบว่า กิจกรรม การสร้างเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การสร้างบทบาทสมมติ การพบปะสมาชิกกลุ่ม การศึกษาดูงานร่วมกัน การแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร การผลักดันให้เครือข่ายและภาคีมีแผนในการกำหนดทิศทาง การผลักดันให้มีศูนย์เรียนรู้ท่องเที่ยวชุมชนและการพบผู้สื่อข่าว ใช้เป็นพัฒนาเครื่องมือในการปรับกระบวนการทัศน์แก่ผู้ประกอบการธุรกิจท่องเที่ยวชุมชนเชิงอนุรักษ์เพื่อดำเนินการธุรกิจอย่างยั่งยืนได้ ประเด็นแนวทางในการขยายผลเครือข่ายท่องเที่ยวชุมชนเชิงอนุรักษ์ในกลุ่มผู้ประกอบการที่สนใจเข้าร่วมเป็นภาคีเครือข่าย ให้เครือข่ายท่องเที่ยวชุมชนเผยแพร่ประสบการณ์ให้ชุมชนที่สนใจเข้าใจปัญหาและอุปสรรค เพื่อเตรียมตัวก่อนตัดสินใจของชุมชน ในการจัดการท่องเที่ยวชุมชนขึ้น จำเป็นต้องจัดตั้งขึ้นเป็นกลุ่ม ให้เริ่มต้นจากการสร้างเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ เพื่อได้ศึกษาความเป็นไปได้เกี่ยวกับแนวคิดในการทำงานร่วมกันก่อน จนกระทั่งได้กลุ่มที่มีแนวทางการดำเนินงานสอดคล้องต้องกันเข้าร่วมกันเครือข่ายขับเคลื่อนภาคีเครือข่ายไปด้วยกัน พร้อมจัดทำแผนทิศทางการพัฒนากลุ่มขึ้น

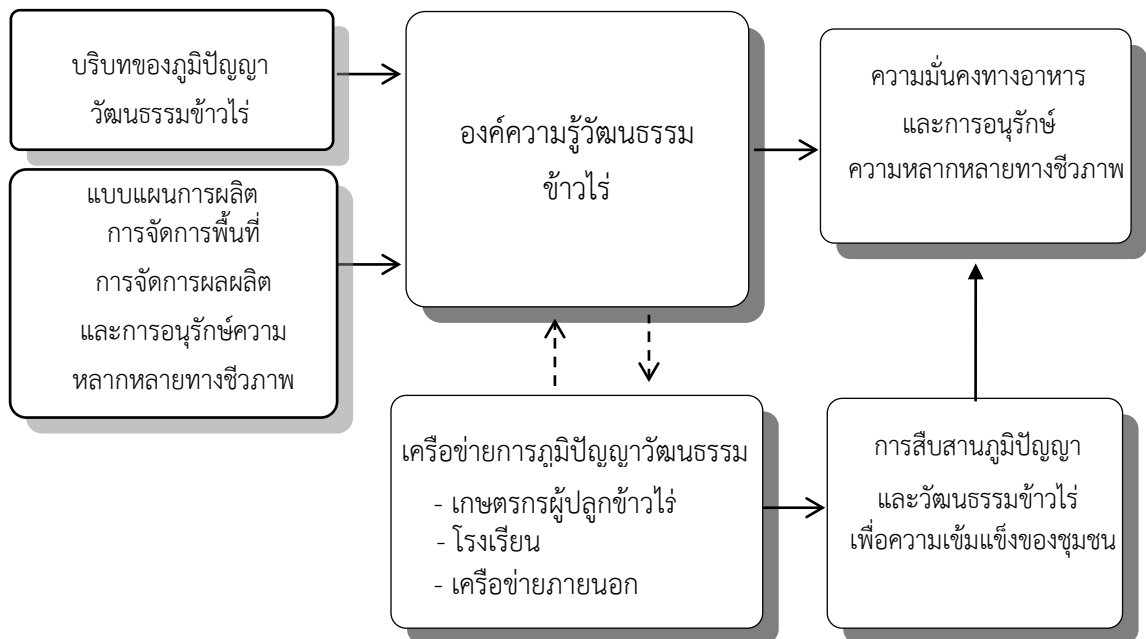
ประเด็นด้านศูนย์เรียนรู้ท่องเที่ยวชุมชนเชิงอนุรักษ์ ดำเนินการในมิติพื้นฐานที่มุ่งบริการนักท่องเที่ยวให้สามารถรับรู้ข้อมูลเพื่อนำไปใช้ได้ทันที ได้แก่ เส้นทางคมนาคม แผนผังชุมชน ป้ายประชาสัมพันธ์ คำขวัญ เวลาเปิด-ปิด ศูนย์ฯ แผนผังโครงสร้างกลุ่มท่องเที่ยวและชุมชนเว็บไซต์การท่องเที่ยวชุมชน (เมนูนำเที่ยว) โบชัวร์โปรแกรมการท่องเที่ยว จุดรับข้อตกลงจำหน่ายการให้บริการท่องเที่ยว กฎกติกาของชุมชน แจ้งให้นักท่องเที่ยวรับรู้ก่อนเข้าสู่ชุมชน การรักษาความปลอดภัยและสถานพยาบาลขั้นต้น ส่วนมิติคุณภาพ ให้การดำเนินการให้มี เว็บไซต์การท่องเที่ยวชุมชน (เมนูกลุ่มท่องเที่ยว เมนูชุมชนและกิจกรรมชุมชน) คนเล่าเรื่องราวชุมชน ภูมิปัญญาชาวบ้าน การปรับปรุงวิถีชีวิตให้เป็นแหล่งเรียนรู้การปักป้ายเชิญชวนนักท่องเที่ยวเติมเต็มธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมและประเด็น แนวทางการสนับสนุนของรัฐที่เหมาะสม ได้แก่ การกำหนดนโยบายการท่องเที่ยว การประชาสัมพันธ์ การปรับปรุงโครงสร้างพื้นฐาน การให้สถานศึกษาเข้าร่วมพัฒนาบุคลากรด้านการท่องเที่ยว การจัดระบบการกำกับ ดูแล รักษาความปลอดภัย การจัดให้มีเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว การยกระดับคุณภาพครัวเรือน การพัฒนากิจกรรมการท่องเที่ยว การอนุรักษ์ฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม

สุนีย์ อภิชชาติกุลชัย. (2558) ทำการศึกษา เรื่อง การเสริมสร้างเครือข่ายด้านการท่องเที่ยวเพื่อชุมชนสันติสุข : กรณีศึกษาตลาดน้ำอัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม พบว่า ชุมชน ตลาดน้ำอัมพวา มีปัญหาอันเนื่องมาจากเหตุปัจจัยภายในสมาชิกชุมชนและเครือข่ายชุมชนเอง อันได้แก่ การที่สมาชิกชุมชนและเครือข่ายต่างเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนมากกว่าประโยชน์ส่วนรวม การไม่ดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติส่งผลให้นักท่องเที่ยวเริ่มลดน้อยลง การขาดความร่วมมือกันระหว่างสมาชิกในชุมชน และการเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์ของนายทุนจากภายนอก ส่งผลให้รูปแบบการท่องเที่ยวในชุมชนตลาดน้ำเปลี่ยนแปลงไป

จากปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยหาแนวทางเสริมสร้าง เครือข่ายของชุมชนเพื่อการรักษาสมดุลด้านเศรษฐกิจ ด้านสังคม และด้านสิ่งแวดล้อม ด้วยการสร้างกิจกรรมสัมพันธ์เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์วัฒนธรรม โดย การนำชุดวิธีการ “พุทธสันติวิธี” ด้วยหลัก สาระณียธรรม 6 ซึ่งเป็นหลักธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความระลึกถึงกันสามารถนำมาเป็นแนวทางในการเสริมสร้างเครือข่ายชุมชน ตลาดน้ำอัมพวา ตลอดจนรวมไปถึงชุมชนต่างๆ ในการสร้างความเข้มแข็งและอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขต่อไป

กรอบแนวคิดในการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ได้ทำการวิจัยโดยทำการศึกษาริบทของภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ ศึกษาแบบแผนการผลิต การจัดการพื้นที่ การจัดการผลผลิต และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ และการสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ ซึ่งจะทำให้ชุมชนสามารถอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพข้าวไร่และสร้างความมั่นคงทางอาหาร ของชุมชนและเครือข่ายเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ได้

ภาพ 2.1 กรอบแนวคิดในการวิจัย

บทที่ 3

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่อง เครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่เพื่อความมั่นคงด้านอาหารและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในจังหวัดชุมพร ในครั้งนี้ เป็นกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participation Action Research) โดยมีวิธีดำเนินการวิจัย ดังนี้

พื้นที่ในการวิจัย

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ทำการศึกษาในพื้นที่ หมู่ที่ 16 ตำบลละแม อำเภอละแม, หมู่ที่ 6 ตำบลชุมโค อำเภอปะทิว และ หมู่ที่ 3 ตำบลหินแก้ว อำเภอท่าแซะ จังหวัดชุมพร

กลุ่มประชากรในการวิจัย

1. ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informant) เกี่ยวกับองค์ความรู้ด้านวัฒนธรรมข้าวไร่ ของกลุ่มผู้ปลูกข้าวไร่ ได้แก่ ผู้นำชุมชน เกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ ประกอบด้วย

1.1 วิสาหกิจชุมชนเศรษฐกิจพอเพียงบ้านสระขาว หมู่ที่ 16 ตำบลละแม อำเภอละแม จังหวัดชุมพร ได้แก่ นายอุทัย เครือสายและ นายสมเกียรติ วรรณขาว

1.2 วิสาหกิจชุมชนกลุ่มข้าวไร่ชุมโค หมู่ที่ 6 ตำบลชุมโค อำเภอปะทิว จังหวัดชุมพร ได้แก่ นายอำพรณ คธาชาติ และ นายสุเทพ ชินเฮง

1.3 กลุ่มข้าวไร่ซ้อมมือแก้วประสิทธิ์พัฒนา หมู่ที่ 3 ตำบลหินแก้ว อำเภอท่าแซะ จังหวัดชุมพร ได้แก่ นางสาววันลา สังข์กล้า และ นางบุญนำ สีนลาลับ

2. สมาชิกเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ ได้แก่ ผู้นำชุมชน เกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ และเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการจัดการศึกษาในพื้นที่ ตำบลละแม อำเภอละแม, ตำบลชุมโค อำเภอปะทิว และ ตำบลหินแก้ว อำเภอท่าแซะ จังหวัดชุมพร

การเก็บรวบรวมข้อมูล

การเก็บรวบรวมข้อมูล ในการวิจัยครั้งนี้ แบ่งออกเป็น 2 ประเภทที่สำคัญคือ

1. การศึกษาเอกสาร (Documentary Searching) โดยการศึกษาค้นคว้าจากเอกสารต่าง ๆ จากข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Data) โดยเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสารในห้องสมุด สิ่งตีพิมพ์

เผยแพร่ บทความต่างๆ เอกสารรายงาน เอกสารทางวิชาการ บทความวิจัย วิทยานิพนธ์ ทั้งภาษาไทย และภาษาอังกฤษ

2. การศึกษาในพื้นที่ (Research Area Surveying) เป็นการศึกษาจากข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Data) โดยผู้วิจัยทำการลงพื้นที่สำรวจ (Survey Research) ข้อมูลภาคสนาม โดยใช้การเก็บแบบสอบถาม และการศึกษาในพื้นที่จริง การสังเกต การสัมภาษณ์เชิงลึก และ การอภิปรายกลุ่ม

ขั้นตอนการวิจัย

มีขั้นตอนในการเก็บข้อมูลเพื่อตอบวัตถุประสงค์ในการวิจัยดังนี้

1. การวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 เพื่อศึกษาบริบทของภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ใน จังหวัดชุมพร

ทำการเก็บข้อมูลด้วยแบบสัมภาษณ์ ผู้วิจัยทำการลงพื้นที่เพื่อเก็บข้อมูลกลุ่มผู้ปลูกข้าวไร่ ได้แก่

1.1 วิสาหกิจชุมชนเศรษฐกิจพอเพียงบ้านสระขาว หมู่ที่ 16 ตำบลละแม อำเภอละแม จังหวัดชุมพร

1.2 วิสาหกิจชุมชนกลุ่มข้าวไร่ชุมโค หมู่ที่ 6 ตำบลชุมโค อำเภอปะทิว จังหวัดชุมพร

1.3 กลุ่มข้าวไร่ซ้อมมือแก้วประสิทธิ์พัฒนา หมู่ที่ 3 ตำบลหินแก้ว อำเภอท่าแซะ จังหวัดชุมพร

ในการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามจะใช้วิธีการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก จาก ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informant) ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมข้าวไร่ จากผู้นำชุมชน เกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ ประกอบด้วย

นายอุทัย เครือสาย

นายสมเกียรติ วรรณขาว

วิสาหกิจชุมชนเศรษฐกิจพอเพียงบ้านสระขาว หมู่ที่ 16 ตำบลละแม
อำเภอละแม

นายอำพรณ คธาชาติ

นายสุเทพ ชินเฮง

วิสาหกิจชุมชนกลุ่มข้าวไร่ชุมโค หมู่ที่ 6 ตำบลชุมโค อำเภอปะทิว

นางสุขวันลา สังข์กล้า

นางบุญนำ สีนาลับ

กลุ่มข้าวไร่ซ้อมมือแก้วประสิทธิ์พัฒนา หมู่ที่ 3 ตำบลหินแก้ว อำเภอลำทะเมนชัย โดยสัมภาษณ์ในประเด็น ความหมายและคุณค่าของข้าวไร่ ชนิดพันธุ์ข้าวที่มีการเพาะปลูกและวิธีการได้มาของพันธุ์ข้าวเหล่านั้นลักษณะเฉพาะของพื้นที่ปลูก ความเพียงพอของพื้นที่ปลูกข้าวไร่ ปฏิทินการเพาะปลูก ภูมิปัญญา วัฒนธรรมและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเพาะปลูกข้าวไร่ และอนาคตของการปลูกข้าวไร่ในท้องถิ่น

2. การวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 เพื่อศึกษาแบบแผนการผลิต การจัดการพื้นที่ การจัดการผลผลิต และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร

ทำการเก็บข้อมูลด้วยแบบสอบถาม สัมภาษณ์ และ การสังเกตการทำกิจกรรมการปลูกข้าวไร่ ของเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ ในพื้นที่ ในพื้นที่ ตำบลละแม อำเภอละแม, ตำบลชุมโค อำเภอบึงสามพัน และ ตำบลหินแก้ว อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดชุมพร ให้ครอบคลุมเนื้อหาเรื่องวิถีชีวิตและการปฏิบัติในการเพาะปลูกและการจัดการผลผลิตข้าวไร่ ในประเด็นต่อไปนี้ การกำหนดรอบหมุนเวียนหรือเลือกพื้นที่ในการปลูกข้าว พันธุ์ข้าว การคัดเลือก และการเก็บรักษาพันธุ์ข้าว การจัดการแปลงข้าวไร่ การจัดการผลผลิต ปัญหาในการผลิตข้าวไร่และแนวคิดในการปรับเปลี่ยนแบบแผนการผลิต และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวไร่

3. การวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 3 การสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร โดยได้ดำเนินการ คือ

3.1 ประชุมกลุ่มย่อยเพื่อสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร ในพื้นที่ ในพื้นที่ ตำบลละแม อำเภอละแม, ตำบลชุมโค อำเภอบึงสามพัน และ ตำบลหินแก้ว อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดชุมพร จาก กลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ และ กลุ่มหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้อง และ ตัวแทนโรงเรียนและชุมชน ประกอบด้วย โรงเรียน จำนวน 3 โรงเรียน คือ โรงเรียนบ้านทับใหม่ โรงเรียนบ้านหินแก้ว และโรงเรียนเขาทะลุ

3.2 การเชื่อมโยงเครือข่ายการจัดการความรู้ ด้วยการจัดการจัดเวทีประชุมกลุ่มย่อย จาก สมาชิกเครือข่ายการจัดการความรู้ ในพื้นที่จังหวัดชุมพร ทั้ง 3 แห่ง คือ ตำบลละแม อำเภอละแม, ตำบลชุมโค อำเภอบึงสามพัน และ ตำบลหินแก้ว อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดชุมพร จำนวน 42 คน ได้แก่

3.2.1 ผู้นำชุมชน และเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ ตำบลละแม 10 คน รวม 30 คน

3.2.2 ผู้บริหารโรงเรียน ครู กรรมการสถานศึกษา โรงเรียนละแม 3 คน รวม 9 คน และตัวแทนหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการจัดการศึกษาในแหล่งเรียนรู้ชุมชน อำเภอละแม 1 คน รวม 3 คน

ทำการจัดประชุมกลุ่มย่อยด้วยการใช้เทคนิคการสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion: FGD)

3.3 การขยายพรมแดนความรู้ของสมาชิกในเครือข่าย ด้วยการจัดกิจกรรม การศึกษาดูงาน เป็นการเชื่อมโยงกับความรู้ภายนอก และ การสนับสนุนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ใน เครือข่าย โดยการจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้และถอดบทเรียน (After action review) หลังศึกษาดูงาน จากนั้นนำองค์ความรู้ที่มีของชุมชน และ องค์ความรู้จากการศึกษาดูงานมา การพัฒนาระบบจัดการ ข้อมูลของสมาชิกในเครือข่าย

3.4 การขยายผลการเรียนรู้สู่โรงเรียนและชุมชน ในพื้นที่ในพื้นที่ ตำบลละแม อำเภอละแม, ตำบลชุมโค อำเภอปะทิว และ ตำบลหินแก้ว อำเภอท่าแซะ จังหวัดชุมพร โดยนำองค์ ความรู้ที่ได้ การขยายผลการเรียนรู้สู่โรงเรียน ต้นแบบ ผ่านการพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่นวัฒนธรรมข้าว ไร่ และ การขยายผลการเรียนรู้สู่ชุมชน ผ่านศูนย์การเรียนรู้ในชุมชน จำนวน 3 ศูนย์การเรียนรู้ คือ อำเภอละ 1 ศูนย์การเรียนรู้ มีกลุ่มเป้าหมาย คือ กลุ่มคนปลูกข้าวในพื้นที่ รวมทั้งบุคคลภายนอกที่ สนใจ

การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อให้บรรลุกระบวนการวิจัยตามโจทย์วิจัยที่กำหนด จึงดำเนินการ ดังนี้ หลังจากการเก็บรวบรวมข้อมูลทั้งจากเวทีเสวนาเบื้องต้น การศึกษาเอกสาร การสัมภาษณ์ โดยใช้แบบสอบถาม แบบบันทึก การเยี่ยมบ้าน การเยี่ยมแปลงปลูกข้าว และการสังเกตและบันทึกผล ของกิจกรรม ปฏิบัติการต่าง ๆ แล้ว ผู้วิจัยได้นำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์และประมวลผล ตาม วัตถุประสงค์ของการวิจัย คือ

1. การวิเคราะห์ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 เพื่อศึกษาบริบทของวัฒนธรรมข้าวไร่ในพื้นที่ จังหวัดชุมพร

โดยผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ และการสังเกตมาทำการวิเคราะห์ ผลการวิจัยโดยใช้สถิติเชิงพรรณนา (Descriptive Statistic) ในการวิเคราะห์ข้อมูลทั่วไปและใช้การ วิเคราะห์เชิงเนื้อหา (Content Analysis) เพื่อศึกษาอธิบาย ภูมิปัญญาความหมายและคุณค่าของ ข้าวไร่ ชนิดพันธุ์ข้าวที่มีการเพาะปลูกและวิธีการได้มาของพันธุ์ข้าวเหล่านั้นลักษณะเฉพาะของพื้นที่ ปลูกและความเพียงพอของพื้นที่ปลูกข้าวไร่ ปฏิทินการเพาะปลูก พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการ เพาะปลูกข้าวไร่ อนาคตของการปลูกข้าวไร่ในท้องถิ่น

2. การวิเคราะห์ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 เพื่อศึกษาแบบแผนการผลิต การจัดการพื้นที่ การจัดการผลผลิต และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร

โดยผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ และการสังเกตมาทำการวิเคราะห์ ผลการวิจัยโดยใช้การอธิบายด้วยการวิเคราะห์เชิงพรรณนา (Descriptive Analysis) และ การวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) เพื่อวิเคราะห์เนื้อหาในรูปแบบวิธีคิดและการปฏิบัติในการ เพาะปลูกและการจัดการผลผลิตข้าวไร่ ในประเด็นต่อไปนี้ การกำหนดรอบหมุนเวียนหรือเลือกพื้นที่ ในการปลูกข้าว พันธุ์ข้าว การคัดเลือก และการเก็บรักษาพันธุ์ข้าว การจัดการแปลงข้าวไร่ การจัดการ ผลผลิต ปัญหาในการผลิตข้าวไร่และแนวคิดในการปรับเปลี่ยนแบบแผนการผลิต การเรียนรู้และการ ปรับตัวเพื่อการเปลี่ยนแปลงและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวไร่

3. การวิเคราะห์ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 3 สร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ใน จังหวัดชุมพร

โดยผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ การสังเกต รวมทั้งการประชุมเชิง ปฏิบัติการ ใช้การอธิบายด้วยการวิเคราะห์เชิงพรรณนา (Descriptive Analysis) และ การวิเคราะห์ เนื้อหา (Content Analysis) เพื่อวิเคราะห์รูปแบบเครือข่ายการจัดการภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ และ นำเสนอผลจากการขยายผลการเรียนรู้ภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่จากการวิจัยสู่โรงเรียนและ ชุมชน ด้วยการอธิบายด้วยการวิเคราะห์เชิงพรรณนา (Descriptive Analysis) และ การวิเคราะห์ เนื้อหา (Content Analysis)

บทที่ 4 ผลการวิจัย

การวิจัยเรื่อง เครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่เพื่อความมั่นคงด้านอาหารและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในจังหวัดชุมพร ในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ผลการวิจัยและนำเสนอผลการวิจัยได้ดังนี้

บริบทของภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร

ขั้นตอนในการเก็บข้อมูลเพื่อตอบวัตถุประสงค์ ในการวิจัย ข้อที่ 1 คือ เพื่อศึกษาบริบทของภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร ผู้วิจัยทำการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยใช้วิธีการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก จาก ผู้ให้ข้อมูลหลัก ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมข้าวไร่ ได้แก่ ผู้นำชุมชน เกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ จาก วิสาหกิจชุมชนเศรษฐกิจพอเพียงบ้านสระขาว หมู่ที่ 16 ตำบลละแม อำเภอละแม วิสาหกิจชุมชนกลุ่มข้าวไร่ชุมโค หมู่ที่ 6 ตำบลชุมโค อำเภอบางขัน จังหวัดชุมพร และ กลุ่มข้าวไร่ซ้อมมือแก้วประสิทธิ์พัฒนา หมู่ที่ 3 ตำบลหินแก้ว อำเภอบางขัน จังหวัดชุมพร ผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ และการสังเกตการทำกรวิเคราะห์ผลการวิจัยโดยใช้สถิติเชิงพรรณนา ในการวิเคราะห์ข้อมูลทั่วไปและใช้การวิเคราะห์เชิงเนื้อหา ผลการศึกษา พบว่า

ภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร มีภูมิปัญญาที่ฝังอยู่ในการะบวนการขั้นตอนการปลูกข้าวไร่ ตั้งแต่มีการใช้เครื่องมือเครื่องใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น ไม้แทงสัก กระบอกร่นข้าว แกะเก็บข้าว ขั้นตอนการเตรียมพื้นที่ในการผลิต ขั้นตอนในการปลูกข้าว และขั้นตอนในการเก็บเกี่ยวข้าว ที่มีความเชื่อเกี่ยวกับการผูกข้าวเพื่อการบูชาพระแม่โพสพ การลงแขกปลูกข้าว และการเก็บข้าว โดยมีรายละเอียด ดังนี้

1. เครื่องมือในการปลูกข้าวไร่

ในขั้นตอนการปลูกข้าวไร่หรือ “หน้าข้าว” จะมีเครื่องมือเครื่องใช้ที่เกี่ยวข้อง คือ

1.1 ไม้แทงสัก หรือ ไม้สักหลุม หรือบางครั้งเรียกสั้น ๆ ว่า ไม้สัก เป็นไม้ยาวปลายแหลม ยาวประมาณ 2-2.5 เมตรสำหรับใช้เจาะดินเป็นหลุมเล็ก ๆ ลึกประมาณ 3 เซนติเมตร ปากหลุมมีขนาดกว้างประมาณ 1 นิ้ว ตามปกติใช้ไม้สักเป็นคู่ นิยมใช้ไม้เนื้อแข็งในการทำไม้สัก เพราะทนทานใช้ได้หลายปี เมื่อเจาะลงบนดินแข็งหรือปักโดนก้อนหินก็ไม่วอกหรือหัก และไม่จำเป็นต้องเสียมปลายบ่อย สำหรับไม้แทงสักนั้น จะมีลักษณะเป็นไม้สองอัน ที่มีการเหลาให้ส่วนปลายมีลักษณะแหลมสามารถปักให้ดินเป็นหลุมสำหรับการหยอดเมล็ดพันธุ์ข้าว ความยาวนั้นไม่ได้จำกัดเพียงแต่ให้มีความ

เหมาะสมกับความสูงของผู้ใช้ ส่วนมากนั้นความสูงจะสูงกว่าผู้ใช้ ผู้ที่ทำหน้าที่ใช้ไม้แทงสัก คือการทำให้มีหลุมในการหยอดเมล็ดข้าวนั้น จะเป็นผู้ชายส่วนใหญ่

1.2 กระจบอกหน้าข้าว หรือ กระจบอกหน้าเป็นเครื่องมือบรรจุเมล็ดพันธุ์ที่ทำจากกระจบอกไม้ไผ่ลำเดียวที่มีข้อติดอยู่เพียงข้างเดียว ส่วนใหญ่ใช้ไม้ไผ่โปะ ทำกระจบอก เนื่องจากในแต่ละลำปล้องยาว ผิวลำบางเบา สามารถบรรจุเมล็ดข้าวได้มาก กระจบอกหน้าข้าวไม่ได้จำกัดขนาด แต่จะเลือกขนาดไม้ไผ่ที่มีขนาดพอดี จับได้ถนัดมือ ความยาวก็แล้วแต่ความเหมาะสม ถ้ายาวมากก็สามารถบรรจุเมล็ดพันธุ์ข้าวได้มากแต่ไม่ค่อยสะดวกเวลาหามาใช้หน้าข้าว ในปัจจุบันบางพื้นที่มีการใช้ท่อน้ำพีวีซี (PVC) เป็นกระจบอกหน้าข้าวแทน

2. การเตรียมพื้นที่ในการผลิต

กระบวนการปลูกข้าวไร่ เกษตรกรที่ปลูกข้าวไร่จะเริ่มการปลูกข้าวไร่ เริ่มด้วยการเตรียมพื้นที่เพาะปลูกในเดือน กันยายน-ตุลาคม และเก็บเกี่ยวช่วงเดือน กุมภาพันธ์-มีนาคม แล้วแต่สภาพอากาศ และฝนฟ้าในแต่ละปี

2.1 ขั้นตอนการเปิดพื้นที่เพาะปลูก

2.1.1 พื้นที่เพาะปลูกใหม่ จะมีการถางป่าในพื้นที่ที่เป็นที่ดอนน้ำท่วมไม่ถึง โดยใช้พรั้า เลื่อยยนต์ขนาดเล็กในการตัดฟันต้นไม้ และวัชพืช โดยเจ้าของพื้นที่จะลงมือถาง ตัด ไม้เล็ก ๆ หลังจากถางเสร็จ จึงเริ่มโค่นไม้ใหญ่ ลงทับต้นไม้ที่ถางไว้ตอนแรก แล้วตัดกิ่งที่โค่นได้ ให้ยุบลงเพื่อเวลาเผา จะได้เหลือเศษไม้่น้อยที่สุด แต่ปัจจุบันชาวบ้านจะปลูกข้าวไร่กันในพื้นที่สวนยางพาราพื้นที่ที่ได้รับการสงเคราะห์ให้ปลูกยางพันธุ์ดีแทนยางพันธุ์พื้นเมือง การเตรียมดินจะเริ่มประมาณช่วงเดือนกุมภาพันธ์ – มีนาคม เกษตรกรจะถางป่าโดยฟันต้นไม้เล็ก ๆ ออกให้ทั่วก่อนแล้วจึงโค่นต้นไม้ใหญ่ลง ให้หมด

2.1.2 พื้นที่ที่มีการปลูกพืชอยู่แล้ว เช่น สวนยางที่ปลูกใหม่อายุยังไม่เกิน 4 ปี หรือทรงพุ่มยางยังไม่ชนกัน หรือพื้นที่ปลูกปาล์มที่ต้นปาล์มยังมีขนาดเล็ก ใช้เครื่องตัดหญ้าแบบสะพายหลัง ตัดหญ้าให้เตียนโล่ง ตัดถึงดิน ทิ้งไว้ให้หญ้าแห้ง หลังจากกวาดทิ้งหญ้าและดินเพื่อนำมาเผาต่อไป

2.2 การเผา หรือ การปรนไร่

การปรนไร่ คือเก็บใบไม้และกิ่งไม้ที่ไม่ติดไฟมากองเผาอีกจนหมด แล้วใช้ไม้ลากหรือดันขี้เถ้าให้กระจายทั่วพื้นที่

2.2.1 ขั้นตอนแรกโดยเริ่มจากการเก็บเศษไม้มาสุ่มกอง กองรวมเป็นกอง ๆ เรียกขั้นตอนนี้ว่า “กองปรน” จากนั้นแล้วปล่อยให้วัชพืชกระยะหนึ่งกะประมาณไม้แห้งพอจะเผาติดไฟ

ซึ่งส่วนใหญ่ประมาณ 1 เดือน ก็มีการทำแนวกันไฟ มีการบอกกล่าวกำหนดจะจุดเผา ให้เพื่อนบ้านทราบทั่วกัน ถึงกำหนดนัด เพื่อนบ้านก็จะ มาช่วยกัน พร้อมอุปกรณ์สูไฟ กรณีไฟลามออกนอกไร่

2.2.2 การเผาที่ทำกรจุดเผา การเผานั้นจะเริ่มจุดทางด้านเหนือลมเพื่อให้ไฟลุกลไปได้ทั่วไร่ เมื่อเสร็จการเผาแล้วชาวบ้านจะเริ่ม “ปรนไร่”

2.2.3 หลังจากนั้นจะมีการกำจัดวัชพืช เรียกว่าการ “ทำหญ้า” คือ การกำจัดวัชพืช การสาวเถาวัลย์ การถอน ถาก ดายหญ้า และต้นไม้ต่างๆ ที่ไม่ต้องการออกไปจากพื้นที่ที่จะใช้ปลูกข้าว

3. การปลูกข้าวไร่

ในการปลูกข้าวไร่ หรือ การ “หน้าข้าว” หลังจากขั้นตอนเตรียมพื้นที่เรียบร้อยแล้วนั้น จะเริ่มกระบวนการปลูก ซึ่งขั้นตอนนี้ส่วนมากมีการลงแขกโดยจะมีเพื่อนบ้านทั้งชายและหญิงมาช่วยกันในการหน้าข้าว ขั้นตอนการหน้าข้าวจะมีเครื่องมือ เครื่องใช้ที่เกี่ยวข้อง คือไม้แทงสัก กระบอ กหน้าข้าว ผู้ที่ทำหน้าที่ใช้ไม้แทงสัก คือการทำให้มีหลุมในการหยอดเมล็ดข้าวนั้น จะเป็นผู้ชายส่วนใหญ่ ส่วนผู้หญิงนั้นจะทำหน้าที่ปลูกข้าว โดยการนำเมล็ดพันธุ์ข้าวใส่เก็บไว้ในกระบอ กไม้ไผ่ ที่เรียกว่า กระบอ กหน้าข้าวผู้ชายที่ทำหน้าที่แทงสักจะจับไม้แทงสักข้างละอัน ทำการแทงลงบนพื้นที่สลับกันให้เป็นหลุมห่างกันประมาณ 30 เซนติเมตร โดยจะมีการย่นเป็นแถวหน้ากระดาน จำนวนขึ้นอยู่กับผู้ที่มาช่วยในการหน้าข้าว ส่วนผู้หญิงนั้นจะเตรียมเมล็ดพันธุ์ข้าว เมื่อคนแทงสักได้แทงสักให้ดินเป็นหลุมแล้ว ผู้หญิงที่ทำหน้าที่หน้าข้าวจะหยอดเมล็ดข้าว ประมาณ 8-9 เมล็ดต่อหลุม แล้วจะใช้ส่วนท้ายของปลายกระบอ กหน้าข้าวปิดหน้าดิน จะเป็นการเดินเรียงแถวหน้ากระดานเพื่อให้ได้ต้นข้าวที่ปลูกเป็นแถวสวยงาม ได้ระยะที่เหมาะสม ถือได้ว่าเป็นการเสร็จสิ้นกระบวนการหน้าข้าว จากนั้นรอให้เมล็ดข้าวเจริญเติบโตตามธรรมชาติประมาณ 3-4 วัน ในการหน้าข้าว ขั้นตอนในการเตรียมเมล็ดพันธุ์ข้าวในการปลูกมีการใส่เมล็ดพืชผักสวนครัวรวมกับเมล็ดข้าวในการปลูกข้าวเพื่อจะได้เก็บผลผลิตอื่นๆ ก่อนและหลังการเก็บข้าว เช่น แตงกวา มะเขือ พริก พักเขียว พักทอง เป็นต้น ซึ่งจะทำให้เกษตรกรได้รายได้ทั้งก่อนและหลังการเกี่ยวข้าว

หลังจากหน้าข้าวเสร็จแล้วหลังจากนั้นก็เป็นการกำจัดวัชพืชที่งอกขึ้นมาใหม่นั้น จะใช้กรรไกรดายหญ้าเป็นเครื่องมือสำคัญ เพราะมีลักษณะที่สามารถเข้าถึงระยะห่างของต้นข้าวได้

ภาพที่ 4.1 การแทงสั๊กและการนำข้าว

ภาพที่ 4.2 การนำข้าว

4. การเก็บเกี่ยวข้าวไร่

ในขั้นตอนการเก็บเกี่ยวภาคใต้จะเรียกว่า การเก็บข้าว วิธีการเก็บข้าวของชาวนาในภาคใต้ตั้งแต่บรรพบุรุษ โดยจะใช้แคะเก็บที่ลรวงแล้วนำมามัดเป็นเลียงโดยใช้ต้นข้าวมัดแทนเชือก

4.1 เครื่องมือในการเก็บเกี่ยว

การเก็บเกี่ยวภาคใต้จะใช้ “แคะ” “แกระ” หรือ “มัน” เก็บข้าว โดยแคะจะเป็นลักษณะเป็นแผ่นไม้ ที่มีเหล็กที่มีลักษณะเป็นมีด ลักษณะของแคะนั้นจะประกอบด้วย 3 ส่วน คือ กระจานแคะ ตาแคะ และหลอดแคะ หรือด้ามแคะ

ภาพที่ 4.3 แคะเก็บข้าว

4.1.1 กระจานแคะ ทำด้วยไม้เนื้อแข็งหรือไม้ชนิดเบา นิยมใช้ไม้ตีนเป็ดหรือไม้แค ทำเป็นรูปสามเหลี่ยมคางหมู มีด้ามยาวตอนบนประมาณ 5-6 เซนติเมตร มีด้ามยาวตอนล่างประมาณ 8-9 เซนติเมตร กว้างประมาณ 5 เซนติเมตร ทำเป็นแผ่นหนาประมาณครึ่งเซนติเมตร ส่วนล่างหนากว่าส่วนบนเล็กน้อย

4.1.2 ตาแคะหรือคมแคะบางถิ่นเรียกว่าตัวแคะ ทำด้วยเหล็กกล้าซึ่งช่างทำแคะนิยมใช้เหล็กสำหรับทำเลื่อยที่เรียกว่า เหล็กคัดเลื่อย ทำเป็นคมคล้ายมีดยาวประมาณ 5 -6 เซนติเมตร มีหูแหลม ๆ สองข้าง สำหรับตอกกับกระจานแคะ

4.1.3 ด้ามแคะทำจากไม้ไผ่ มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 1 เซนติเมตร ยาวประมาณ 9-10 เซนติเมตร ที่กึ่งกลางจะเจาะช่องขนาดเท่าความหนาของกระจานแคะ สำหรับฝัง

ให้ติดกันแน่น การเข้าด้ามแกะ โดยนำด้ามแกะที่เจาะช่องเท่ากับความหนาของแกะ มายังกระดานแกะในช่องที่เจาะไว้ โดยให้จุดกึ่งกลางของฐานกระดานอยู่ตรงกลางแนวรูของด้ามแกะ ใช้เหล็กเจาะกระดานแกะ ใส่ไม้ไผ่ที่เหลาเป็นเส้นเล็ก ๆ เข้าไปในปล้องของไม้ไผ่เพื่อร้อยให้กระดานแกะติดแน่นติดอยู่กับด้ามแกะ

4.2 วิธีการใช้ แกะเก็บข้าว

การใช้แกะเก็บข้าวเป็นขั้นตอนเก็บเกี่ยวต้องใช้ความชำนาญ และความคล่องตัวอย่างยิ่งในการเก็บเกี่ยวเป็นอย่างยิ่ง เมื่อจะใช้แกะเก็บข้าว ต้องเอาแกะใส่เข้าในระหว่างนิ้วกลางกับนิ้วนาง แล้วใช้นิ้วชี้กับนิ้วโป้ง จับรวงข้าวมาทาบกับคมแกะใช้คมแกะตัดที่คอรวงข้าว แต่ละครวงไปจนหมดส่วน มืออีกข้างหนึ่งใช้จับรวงข้าวที่จับกับแกะจนเต็มกำมือจนได้ขนาดพอสมควร ก็เอามารวมกันตัดต้นข้าวที่เก็บแล้วมาผูกรวงข้าวให้แน่นทำเป็นเลียงข้าว การเก็บรักษาข้าวไร่ที่เก็บเกี่ยวและรวบรวมลักษณะเป็นมัดๆ หรือที่เรียกว่า เลียงข้าว จะถูกนำมาเรียงเป็นลักษณะสี่เหลี่ยมพื้นผ้า ซ้อนๆ เป็นชั้นในยุ้งฉาง หรือภาคใต้เรียกว่า เรือนข้าว ซึ่งในปัจจุบันมีให้เห็นน้อยมาก

ภาพที่ 4.4 การเก็บข้าวด้วยแกะในแปลงข้าวไร่

4.3 วัฒนธรรมความเชื่อในการปลูกข้าว

วัฒนธรรมความเชื่อที่เกี่ยวกับข้าว ชุมชนผู้ปลูกข้าวในภาคใต้ได้มีพิธีกรรมแบ่งตามขั้นตอนกระบวนการผลิตได้เป็น 3 ขั้นตอน คือ พิธีกรรมก่อนการปลูก พิธีกรรมในช่วงเพาะปลูก และพิธีกรรมเพื่อการเก็บเกี่ยวหรือเฉลิมฉลองผลผลิต

4.3.1 พิธีกรรมก่อนการปลูก เป็นพิธีเพื่อการบวงสรวง เพื่อบอกกล่าว อ้อนวอน ก่อนการทำงาน นอกจากขอให้ดูแลคุ้มครองลูกหลาน และ คนในบ้านให้อยู่เย็นเป็นสุข ปราศจากโรคภัยแล้ว ยังเป็นการบอกกล่าว และอ้อนวอน ขอร้องให้ทำงานได้ผลดี มีการอุทิศส่วนกุศล ให้แก่พระภูมิเจ้าที่ เชื่อว่าจะช่วยให้ทำมาหากินได้ผลดี มีความอุดมสมบูรณ์

4.3.2 พิธีกรรมในช่วงเพาะปลูก พิธีที่จัดทำขึ้นเพื่อขอร้อง อ้อนวอนให้ผีหรือเทพช่วยดูแลข้าวที่ปลูก ให้เจริญงอกงามได้ผลดี ปลอดภัยจากสัตว์ ประเภทนก หนู และแมลงต่างๆ มีการอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้มาคุ้มครองต้นข้าว

4.2.3 พิธีกรรมเพื่อการเก็บเกี่ยวหรือเฉลิมฉลองผลผลิต พิธีกรรมในช่วงนี้เริ่มตั้งแต่เมื่อข้าวสุกได้เวลาเก็บเกี่ยว จนกระทั่งนวด เสร็จแล้วนำข้าวขึ้นยุ้ง และนำไปปรุงเป็นอาหาร เมื่อข้าวสุกได้เวลาเก็บเกี่ยวก็จะมี ขั้นตอนแรก คือ

4.2.3.1 การผูกข้าวเป็นการบวงสรวง และขอขมาแม่โพสพก่อนการเกี่ยวข้าว ทำเมื่อข้าวเริ่มสุก เรียกว่า การรวบข้าว หรือ การผูกข้าว โดยหมอบทำขวัญจะเอาไม้ปักเป็นหลักลงในนาตรงที่ข้าวออกรวงสวยงามสมบูรณ์ที่สุด แล้วรวบต้นข้าว 4 – 5 กอ มาผูกกับหลักที่ปักเอาไว้ ด้วย ด้ายขาวและด้ายแดง ก่อนผูกให้กวมือเรียกขวัญแม่โพสพไปทั้ง 4 ทิศ ผูกแล้วเชิญขวัญแม่โพสพ เพื่อให้อยู่คุ้มครองข้าวและเจ้าของนาให้ปลอดภัย ข้าวส่วนที่ผูกมัดไว้นี้เป็นข้าวขวัญสำหรับเก็บไว้บูชาและทำเป็นข้าวพันธุ์ต่อไป

4.2.3.2 ทำหลังจากเก็บเกี่ยวและขนข้าวขึ้นยุ้งฉางเรียบร้อยแล้ว นิยมทำในวันธรรมสวนะโดยเฉพาะคืนวันเพ็ญ สิ่งที่ต้องใช้ได้แก่ ขนมหาว ขนมแดง ขนมโค ข้าวเหนียว ข้าวเจ้า กล้วย อ้อย ถั่ว งา บายศรี หมากพลู 3 คำ เทียน 1 แท่ง แหวน ถ้วยใส่ข้าวขวัญ สายสิญจน์ ในการทำพิธีหมอบสู่ขวัญจะนำสิ่งของต่างๆ วางบนยุ้งข้าว แล้วจึงวงสายสิญจน์รอบบายศรี และเครื่องบูชาในพิธี พร้อม ๆ กับสวดบูชาพระรัตนตรัย ชุมนุมเทวดา แห่ลบททำขวัญ จบแล้วสวดชยันโตอำนวยการแก่แม่โพสพ ว่าคาถापิตประตุน้าต่าง เพื่อให้แม่โพสพอยู่ประจำยุ้งข้าว เพื่อขอให้แม่โพสพบันดาลให้ข้าวมีมากมาย กินไม่รู้จักหมด ถือว่าเสร็จพิธี หลังจากนั้นมีการ ทานข้าวใหม่ นำข้าวใหม่มาหุงถวายพระ จะเห็นได้ว่า มีการประกอบพิธีอันเนื่องด้วยข้าวเป็นระยะ ๆ ในช่วงเวลาตั้งแต่ก่อนการปลูกข้าว จนกระทั่งได้ผลผลิตมาเป็นอาหาร และนำออกขาย พิธีกรรมดังกล่าวแสดงให้เห็น แนวความคิดความเชื่อที่สืบทอดมาแต่โบราณ ได้แก่ ความเชื่อเรื่องผี และขวัญ

วัฒนธรรมความเชื่อ เพื่อการบูชาพระแม่โพสพ วัฒนธรรมที่เกี่ยวกับ ความเชื่อที่ว่าข้าวมีแม่โพสพ ดินมีแม่ธรณี น้ำมีแม่คงคา ยังทำให้คนไทยเกิดความอ่อนน้อมถ่อมตนต่อ ธรรมชาติที่เกื้อหนุนให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ บรรพบุรุษไทยอาศัยความเชื่อนี้เป็นกุศโลบายในการ รักษาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเมื่อเชื่อว่สิ่งต่างๆ มีเทพเทวาอารักษ์ก็ทำให้เกิดความเคารพยำเกรง ไม่รุกรานกระทำกรที่ก่อให้เกิดความเสียหายแก่ธรรมชาติกลายเป็นกฎกติกาที่คนในทุกชุมชนถือ ปฏิบัติร่วมกันอย่างพร้อมเพรียง ช่วยให้สังคมมีความสงบสุขขึ้นอีกทางหนึ่ง

แบบแผนการผลิต การจัดการพื้นที่ การจัดการผลผลิต และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวไร่

ขั้นตอนในการเก็บข้อมูลเพื่อตอบวัตถุประสงค์ ในการวิจัย ข้อที่ 2 คือ เพื่อศึกษาแบบแผนการผลิต การจัดการพื้นที่ การจัดการผลผลิต และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร ผู้วิจัยทำการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยใช้สัมภาษณ์ และ การสังเกตการทำกิจกรรมการปลูกข้าวไร่ ของเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ จาก วิชาหกิจชุมชนเศรษฐกิจพอเพียงบ้านสระขาว หมู่ที่ 16 ตำบลละแม อำเภอละแม วิชาหกิจชุมชนกลุ่มข้าวไร่ชุมโค หมู่ที่ 6 ตำบลชุมโค อำเภอบางขัน จังหวัดชุมพร และ กลุ่มข้าวไร่ซ้อมมือแก้วประสิทธิ์พัฒนา หมู่ที่ 3 ตำบลหินแก้ว อำเภอบางขัน จังหวัดชุมพร ผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ และการสังเกตมาทำการวิเคราะห์ผลการวิจัย โดยใช้สถิติเชิงพรรณนา ในการวิเคราะห์ข้อมูลทั่วไปและการวิเคราะห์เชิงเนื้อหา ผลการศึกษา เป็นดังนี้

1. แบบแผนการผลิตการปลูกข้าวไร่

ในการปลูกข้าวไร่แต่ข้าวไร่เป็นพืชที่ใช้ใช้น้ำน้อยปลูกได้ในดินทุกชนิด ใช้ปุ๋ยน้อยมากเหมาะสำหรับการปลูกในระบบอินทรีย์การดูแลรักษาไม่ยาก แบบแผนการผลิตการปลูกข้าวไร่เริ่มด้วยการเตรียมพื้นที่เพาะปลูกในเดือน กันยายน-ตุลาคม และเก็บเกี่ยวช่วงเดือน กุมภาพันธ์-มีนาคม ขึ้นอยู่กับสภาพอากาศของแต่ละปี นอกจากนี้ในการปลูกข้าวไร่ได้มีการใส่เมล็ดพืชผักสวนครัวร่วมกับเมล็ดข้าวในการปลูกข้าวเพื่อจะได้เก็บผลผลิตอื่น ๆ ก่อนและหลังการเก็บข้าว เช่น แตงกวา มะเขือพริก พักทอง เป็นต้น โดยการผลิตการปลูกข้าวไร่สามารถได้ผลผลิตเพื่อเป็นรายได้แก่เกษตรกร ดังนี้

1.1 แตงกวา อายุนับจากวันปลูกถึงเก็บเกี่ยวประมาณ 30-40 วัน สามารถเก็บผลผลิตได้ 4-5 ครั้ง

1.2 พักเขี้ยว สามารถเก็บเกี่ยวได้เมื่อมีอายุ 75-80 วัน

1.3 พริก หลังปลูกแล้ว 90 วันหรือประมาณ 3 เดือนก็จะเริ่มเก็บผลผลิต สามารถเก็บผลผลิตได้มากกว่า 10 ครั้ง

1.4 ฟักทองเป็นฟักทองพันธุ์พื้นเมืองทั่วไป การเก็บเกี่ยวนั้นสามารถเก็บเกี่ยวเมื่ออายุได้ 120-180 วัน

1.5 ข้าวไร่ สามารถเก็บเกี่ยวได้ เมื่ออายุประมาณ 120-150 วัน

1.6 มะเขือ สามารถเก็บเกี่ยวเมื่ออายุได้ 150-160 วัน

ตาราง ที่ 4.1 การเก็บเกี่ยวผลผลิตก่อนและหลังการเก็บข้าว

เตรียมพื้นที่		เริ่มปลูก				เกี่ยวข้าว					
ก.ย.	ต.ย.	พ.ย.	ธ.ค.	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.
				แตงกวา							
					ฟักเขียว						
					พริก						
						ฟักทอง					
						ข้าว					
							มะเขือ				

2. การจัดการพื้นที่

ข้าวไร่เป็นพืชทางเลือกอีกชนิดหนึ่งที่สามารถช่วยเรื่องความมั่นคงทางอาหารในครัวเรือนได้ เนื่องจากเป็นพืชที่ปลูกบนที่ดอนอาศัยน้ำฝนตามธรรมชาติ ซึ่งปัจจุบันเห็นได้ว่าเกิดปัญหาเรื่องน้ำในการปลูกข้าวแต่ข้าวไร่เป็นพืชที่ใช้น้ำน้อยปลูกได้ในดินทุกชนิด ใช้น้ำน้อยมากเหมาะสำหรับการปลูกในระบบอินทรีย์การดูแลรักษาไม่ยาก พื้นที่การปลูกส่วนใหญ่ในปัจจุบัน ได้แก่ พื้นที่เพาะปลูกใหม่ ปัจจุบันชาวบ้านจะปลูกข้าวไร่กันในพื้นที่สวนยางพื้นเมืองที่ได้รับการสงเคราะห์ให้ปลูกยางพันธุ์ดีแทนยางพันธุ์พื้นเมือง นอกจากนี้ยังมีการปลูกข้าวไร่ในพื้นที่สวนยางพาราที่มีการปลูกยางใหม่ และต้นยางยังมีขนาดเล็ก ตั้งแต่แรกปลูกถึง 4 ปี และสวนปาล์มน้ำมันปลูกใหม่อายุประมาณเดียวกัน

ปัญหาที่พบในการจัดการพื้นที่ปลูกข้าวไร่ เนื่องจากปัจจุบันพื้นที่เพาะปลูกข้าวไร่มีจำกัด ทำให้ผู้ปลูกข้าวไร่จำเป็นต้องปลูกซ้ำในที่เดิมหลายปีมากขึ้นผนวกกับการขยายตัวของ การปลูกพืชเศรษฐกิจซึ่งมีการหมุนเวียนมาปลูกในพื้นที่ข้าวไร่ด้วย ทำให้ทรัพยากรดินในท้องถิ่นเสื่อมโทรมเร็วขึ้น

ภาพที่ 4.5 การปลูกข้าวไร่ในพื้นที่

3. การจัดการผลผลิต

ผลผลิตจากการปลูกข้าวไร่ของกลุ่มเกษตรกรทั้ง 3 กลุ่มจะได้ผลผลิตข้าวไร่ 200-250 กิโลกรัมต่อไร่ โดยสามารถจำหน่ายได้ตันละ 54,000 บาท ทั้งนี้การปลูกข้าวไร่ของกลุ่มเกษตรกรนอกจากปลูกข้าวเพื่อการบริโภคยังมีการจัดตั้งกลุ่มผู้ผลิตและแปรรูปผลิตภัณฑ์จากข้าว มีการแปรรูปสภาพข้าวกล้องบรรจุจำหน่าย โดยได้แปรรูปข้าวเปลือกเป็นข้าวสารถุงออกจำหน่ายเอง เนื่องจากในหมู่บ้านมีโรงสีขนาดเล็กลูกอยู่แล้ว โดยการปลูกข้าวไร่พันธุ์พื้นเมืองพันธุ์ข้าวที่นิยมปลูก คือ พันธุ์ข้าวดอกขาม ภูเขาทอง เล็บนก สามเดือน และนางครวญ

4. การอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวไร่

ในการการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวไร่ ข้าวไร่พื้นเมืองที่ใช้ปลูกในท้องที่ของจังหวัดชุมพรมาเป็นเวลายาวนาน ทั้งนี้มีข้าวไร่สายพันธุ์ท้องถิ่น ได้แก่ ข้าวพันธุ์นางเขียน พันธุ์นางครวญ พันธุ์นางดำ พันธุ์แม่ พันธุ์สามเดือน พันธุ์ภูเขาทอง พันธุ์กาดันดำ พันธุ์กาดันเขียว พันธุ์เล็บนกไร่ พันธุ์เล็บมือนาง เป็นต้น แต่พันธุ์พื้นเมืองพันธุ์ข้าวที่นิยมปลูก คือ พันธุ์ข้าวสามเดือน ภูเขาทอง เล็บนก ดอกขาม และนางครวญ ซึ่งเกษตรกรจะเลือกสายพันธุ์ต่าง ๆ มาปลูกสลับกันไป โดยมีรายละเอียดดังนี้

4.1 ข้าวไร้พันธุ์ดอกขาม

ภาพที่ 4.6 ข้าวไร้พันธุ์ดอกขาม

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์ (กรมวิชาการเกษตร, 2559ก)

ชนิดพืช/ประเภท ข้าวไร้โตต่อช่วงแสงปานกลาง

ชื่อวิทยาศาสตร์ *Oryza sativa L.*

ลักษณะทางสัณฐานวิทยาและลักษณะทางการเกษตร

อายุถึงวันออกดอก 50% :	92 วันหลังงอก
อายุเก็บเกี่ยว :	124 วันหลังงอก
ลำต้น : ทรงกอ (ระยะออกดอก 50%) :	ตั้งตรง
ความสูง (ถึงปลายรวง) :	110.50 ซม.
สีปล้อง (ระยะออกดอก 50%) :	สีเขียวอ่อน
ความแข็ง (หลังออกดอก 20 วัน) :	ไม่ลุ่ม
ใบ : สีใบ (ระยะแตกกอเต็มที่) :	สีเขียว
สีของกาบใบ (ระยะแตกกอเต็มที่) :	เขียวอ่อน
มุมปลายใบ (ระยะแตกกอเต็มที่) :	ตั้ง
การมีขนของแผ่นใบ (ระยะแตกกอเต็มที่) :	ตั้ง
ความยาว (ระยะออกดอกแล้ว 20 วัน) :	56.3 ซม.
ความกว้าง (ระยะออกดอกแล้ว 20 วัน) :	1.5 ซม.
การแก่ของใบ (ระยะเก็บเกี่ยว) :	ข้า้

ลิ้นใบ : (ระยะแตกกอ)	
สี :	น้ำตาลอ่อน
รูปร่าง :	2 แฉก
ความยาว :	1.2 ซม.
หูใบ :	น้ำตาลอ่อน
ข้อต่อใบ :	น้ำตาลอ่อน
ใบธง : มุมใบธง :	ตั้ง
ความยาว :	36.5 ซม.
ความกว้าง :	1.8 ซม.
รวง : ความยาว (ระยะเก็บเกี่ยว) :	32.50 ซม.
ลักษณะของรวง (ระยะออกดอก 20 วัน) :	รวงไม่แน่น
การแตกกระแฉ่ (ระยะออกดอก 20 วัน) :	ระแฉ่ห่าง
การยี้ดของคอรวง (ระยะออกดอก 20 วัน) :	คอรวงยาว
จำนวนเมล็ดดีต่อรวง :	255 เมล็ด
การติดเมล็ด (ระยะเก็บเกี่ยว) :	ขึ้นอยู่กับปริมาณน้ำฝนและอุณหภูมิ
การร่วงของเมล็ด (ระยะเก็บเกี่ยว) :	ปานกลาง
การนวด (ระยะเก็บเกี่ยว) :	ปานกลาง
จำนวนรวงต่อกอ :	9-12 รวง
ดอก : (ระยะออกดอก50%)	
สียอดเกสรตัวเมีย :	สีม่วง
สีของปลายยอดดอก :	สีม่วง
เมล็ด : (ระยะหลังเก็บเกี่ยว)	
หางข้าว :	ไม่มี
สีของยอดเมล็ด :	น้ำตาลเข้ม
ขนบนเปลือกเมล็ด :	มีขน
ความยาวของกลีบรองดอก :	0.2 ซม.
สีของกลีบรองดอก :	น้ำตาลเข้ม
ระยะพักตัว :	7-8 สัปดาห์

คุณภาพเมล็ด

คุณภาพทางกายภาพ

สีของเปลือกเมล็ด :	เหลืองปลายสีน้ำตาล
สีของข้าวกล้อง :	สีน้ำตาล
ชนิดของข้าว :	ข้าวเจ้า
การเป็นท้องไข :	มีน้อย
ขนาดของข้าวเปลือก :	ยาว 1.16 ซม. กว้าง 0.30 ซม. หนา 0.17 ซม.
ขนาดของข้าวกล้อง :	ยาว 0.86 ซม. กว้าง 0.20 ซม. หนา 0.16 ซม.
รูปร่าง (ข้าวกล้อง) :	ยาวเรียวยาว
น้ำหนักข้าวเปลือก 1000 เมล็ด :	22.86 กรัม
ความหอม :	มีกลิ่นหอม

ลักษณะประจำพันธุ์ดีเด่น

ปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ได้ดี ทนแล้ง เหมาะสำหรับปลูกเป็นข้าวไร่ในภาคใต้ และปลูกเป็นพืชแซมในสวนยางพารา ปาล์มน้ำมัน มะพร้าว และไม้ผล การชูรวงดี คอรวงยาวเหมาะสำหรับเก็บเกี่ยวด้วยแคะ ต้านทานโรคไหม้ มีกลิ่นหอม คุณภาพการสีดี เมล็ดยาวเรียวยาวเหมาะสำหรับปลูกในระบบเกษตรอินทรีย์โดยทำเป็นข้าวกล้อง ข้าวซ้อมมือ มีปริมาณธาตุเหล็ก 23.15 มิลลิกรัมต่อกิโลกรัม

พื้นที่แนะนำ

แนะนำให้ปลูกเป็นข้าวไร่ โดยปลูกบนที่ดอน หรือที่ราบสูง ไม่มีน้ำขัง

4.2 ข้าวไร้พันธุ์ภูเขาทอง

ภาพที่ 4.7 ข้าวไร้พันธุ์ภูเขาทอง

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์ (กรมวิชาการเกษตร, 2559ข)

ชนิดพืช/ประเภท ข้าวไร้ไวต่อช่วงแสงปานกลาง

ชื่อวิทยาศาสตร์ *Oryza sativa* L.

ลักษณะทางสัณฐานวิทยาและลักษณะทางการเกษตร

อายุถึงวันออกดอก 50% :	89 วันหลังงอก
อายุเก็บเกี่ยว :	119 วันหลังงอก
ลำต้น : ทรงกอ (ระยะออกดอก 50%) :	ตั้งตรง
ความสูง (ถึงปลายรวง) :	104 ซม.
สีปล้อง (ระยะออกดอก 50%) :	เหลือง
ความแข็ง (หลังออกดอก 20 วัน) :	ไม่ลุ่ม
ใบ : สีใบ (ระยะแตกกอเต็มที่) :	สีเขียว
สีของกาบใบ (ระยะแตกกอเต็มที่) :	สีเขียว
มุมปลายใบ (ระยะแตกกอเต็มที่) :	ตั้ง
การมีขนของแผ่นใบ (ระยะแตกกอเต็มที่) :	มีขน
ความยาว (ระยะออกดอกแล้ว 20 วัน) :	52.5 ซม.
ความกว้าง (ระยะออกดอกแล้ว 20 วัน) :	1.8 ซม.
การแก่ของใบ (ระยะเก็บเกี่ยว) :	ช้า

ลึนใบ : (ระยะแตกกอ)

สี :	น้ำตาลอ่อน
รูปร่าง :	2 ยอด
ความยาว :	1.2 ซม.
หุใบ :	น้ำตาลอ่อน
ข้อต่อใบ :	น้ำตาลอ่อน
ใบธง : มุมใบธง :	ตั้ง
ความยาว :	32.5 ซม.
ความกว้าง :	1.8 ซม.
รวง : ความยาว (ระยะเก็บเกี่ยว) :	31 ซม.
ลักษณะของรวง (ระยะออกดอก 20 วัน) :	รวงแน่น
การแตกกระแฉ่ (ระยะออกดอก 20 วัน) :	ระแฉ่ถี่
การยี้ดของคอรวง (ระยะออกดอก 20 วัน) :	คอรวงยาว
จำนวนเมล็ดดีต่อรวง :	308 เมล็ด
การติดเมล็ด (ระยะเก็บเกี่ยว) :	ขึ้นอยู่กับปริมาณน้ำฝนและอุณหภูมิ
การร่วงของเมล็ด (ระยะเก็บเกี่ยว) :	ปานกลาง
การนวด (ระยะเก็บเกี่ยว) :	ปานกลาง
จำนวนรวงต่อกอ :	9-12 รวง
ดอก : (ระยะออกดอก50%)	
สียอดเกสรตัวเมีย :	สีเขียวอ่อน
สีของปลายยอดดอก :	สีเหลือง
เมล็ด : (ระยะหลังเก็บเกี่ยว)	
หางข้าว :	มีหาง
สีของยอดเมล็ด :	น้ำตาลเข้ม
ขนบนเปลือกเมล็ด :	มีขน
ความยาวของกลีบรองดอก :	0.2 ซม.
สีของกลีบรองดอก :	เขียวอ่อน
ระยะพักตัว :	7 สัปดาห์
คุณภาพเมล็ด	
คุณภาพทางกายภาพ	
สีของเปลือกเมล็ด :	เหลืองปลายสีน้ำตาล

สีของข้าวกล้อง :	สีน้ำตาล
ชนิดของข้าว :	ข้าวเจ้า
การเป็นท้องไข :	มีน้อย
ขนาดของข้าวเปลือก :	ยาว 1. ซม. กว้าง 0.3 ซม. หนา 0.3 ซม.
ขนาดของข้าวกล้อง :	ยาว 0.75 ซม. กว้าง 0.23 ซม. หนา 0.2 ซม.
รูปร่าง (ข้าวกล้อง) :	ยาวเรียวยาว
น้ำหนักข้าวเปลือก 1000 เมล็ด :	22.67 กรัม
ความหอม :	มีกลิ่นหอม

ลักษณะประจำพันธุ์ดีเด่น

ปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ได้ดี ทนแล้ง เหมาะสำหรับปลูกเป็นข้าวไร่ในภาคใต้ และปลูกเป็นพืชแซมในสวนยางพารา ปาล์มน้ำมัน มะพร้าว และไม้ผล การชูรวงดี คอรวงยาวเหมาะสำหรับเก็บเกี่ยวด้วยแกะ ค่อนข้างต้านทานโรคไหม้ มีกลิ่นหอม คุณภาพการสีดี เมล็ดยาวเรียวยาว เหมาะสำหรับปลูกในระบบเกษตรอินทรีย์ โดยทำเป็นข้าวกล้อง ข้าวซ้อมมือ มีปริมาณธาตุเหล็ก 21.69 มิลลิกรัมต่อกิโลกรัม

พื้นที่แนะนำ

แนะนำให้ปลูกเป็นข้าวไร่ โดยปลูกบนที่ดอน หรือที่ราบสูง ไม่มีน้ำขัง

4.3 ข้าวไร้พันธุ์เล็บนกไร้

ภาพที่ 4.8 ข้าวไร้พันธุ์เล็บนกไร้

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์ (กรมวิชาการเกษตร, 2559ค)

ชนิดพืช/ประเภท ข้าวไร้ไวต่อช่วงแสงปานกลาง

ชื่อวิทยาศาสตร์ *Oryza sativa* L.

ลักษณะทางสัณฐานวิทยาและลักษณะทางการเกษตร

อายุถึงวันออกดอก 50% :	95 วันหลังงอก
อายุเก็บเกี่ยว :	124 วันหลังงอก
ลำต้น : ทรงกอ (ระยะออกดอก50%) :	ตั้งตรง
ความสูง (ถึงปลายรวง) :	100.7 ซม.
สีปล้อง (ระยะออกดอก50%) :	เหลือง
ความแข็ง (หลังออกดอก 20 วัน) :	ไม่ลุ่ม
ใบ : สีใบ (ระยะแตกกอเต็มที่) :	สีเขียว
สีของกาบใบ (ระยะแตกกอเต็มที่) :	สีเขียวอ่อน
มุมปลายใบ (ระยะแตกกอเต็มที่) :	ตั้ง
การมีขนของแผ่นใบ (ระยะแตกกอเต็มที่) :	มีขน
ความยาว (ระยะออกดอกแล้ว 20 วัน) :	59.5 ซม.
ความกว้าง (ระยะออกดอกแล้ว 20 วัน) :	1.4 ซม.
การแก่ของใบ (ระยะเก็บเกี่ยว) :	ข้า้

ลึนใบ : (ระยะแตกกอ)

สี :	น้ำตาลอ่อน
รูปร่าง :	2 ยอด
ความยาว :	1.5 ซม.
หุใบ :	น้ำตาล
ข้อต่อใบ :	เหลือง
ใบธง : มุมใบธง :	นอน
ความยาว :	34 ซม.
ความกว้าง :	2.1 ซม.
รวง : ความยาว (ระยะเก็บเกี่ยว) :	27.05 ซม.
ลักษณะของรวง (ระยะออกดอก 20 วัน) :	รวงแน่น
การแตกกระแฉ่ (ระยะออกดอก 20 วัน) :	ระแฉ่ถี่
การยี้ดของคอรวง (ระยะออกดอก 20 วัน) :	คอรวงยาว
จำนวนเมล็ดดีต่อรวง :	242 เมล็ด
การติดเมล็ด (ระยะเก็บเกี่ยว) :	ขึ้นอยู่กับปริมาณน้ำฝนและอุณหภูมิ
การร่วงของเมล็ด (ระยะเก็บเกี่ยว) :	ร่วงมาก
การนวด (ระยะเก็บเกี่ยว) :	นวดง่าย
จำนวนรวงต่อกอ :	9-12 รวง
ดอก : (ระยะออกดอก50%)	
สียอดเกสรตัวเมีย :	สีเหลืองอ่อน
สีของปลายยอดดอก :	สีเหลืองอ่อน
เมล็ด : (ระยะหลังเก็บเกี่ยว)	
หางข้าว :	มีหาง
สีของยอดเมล็ด :	น้ำตาล
ขนบนเปลือกเมล็ด :	มีขน
ความยาวของกลีบรองดอก :	0.2 ซม.
สีของกลีบรองดอก :	เขียวอ่อน
ระยะพักตัว :	7 สัปดาห์

คุณภาพเมล็ด

คุณภาพทางกายภาพ

สีของเปลือกเมล็ด :	เหลืองฟางข้าว
สีของข้าวกล้อง :	สีน้ำตาล
ชนิดของข้าว :	ข้าวเจ้า
การเป็นท้องไข :	มีน้อย
ขนาดของข้าวเปลือก :	ยาว 1.05 ซม. กว้าง 0.28 ซม. หนา 0.19 ซม.
ขนาดของข้าวกล้อง :	ยาว 0.85 ซม. กว้าง 0.20 ซม. หนา 0.18 ซม.
รูปร่าง (ข้าวกล้อง) :	ยาวเรียวยาว
น้ำหนักข้าวเปลือก 1000 เมล็ด :	24.83 กรัม
ความหอม :	มีกลิ่นหอม

ลักษณะประจำพันธุ์ดีเด่น

ปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ได้ดี ทนแล้ง เหมาะสำหรับปลูกเป็นข้าวไร่ในภาคใต้ และปลูกเป็นพืชแซมในสวนยางพารา ปาล์มน้ำมัน มะพร้าว และไม้ผล การชูรวงดี คอรวงยาวเหมาะสำหรับเก็บเกี่ยวด้วยแคะ ค่อนข้างต้านทานโรคไหม้ มีกลิ่นหอม คุณภาพการสีดี เมล็ดยาวเรียวยาว เหมาะสำหรับปลูกในระบบเกษตรอินทรีย์ โดยทำเป็นข้าวกล้อง ข้าวซ้อมมือ

พื้นที่แนะนำ

แนะนำให้ปลูกเป็นข้าวไร่ โดยปลูกบนที่ดอน หรือที่ราบสูง ไม่มีน้ำขัง

4.4 ข้าวไร้พันธุ์สามเดือน

ภาพที่ 4.9 ข้าวไร้พันธุ์สามเดือน

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์ (กรมวิชาการเกษตร, 2559ง)

ชนิดพืช/ประเภท ข้าวไร้ไวด่ช่วงแสงปานกลาง

ชื่อวิทยาศาสตร์ *Oryza sativa* L.

ลักษณะทางสัณฐานวิทยาและลักษณะทางการเกษตร

อายุถึงวันออกดอก 50% :	78 วันหลังออก
อายุเก็บเกี่ยว :	108 วันหลังออก
ลำต้น : ทรงกอ (ระยะออกดอก50%) :	ตั้งตรง
ความสูง (ถึงปลายรวง) :	88.48 ซม.
สีปล้อง (ระยะออกดอก50%) :	เหลืองอ่อน
ความแข็ง (หลังออกดอก 20 วัน) :	ไม่ล้มน
ใบ : สีใบ (ระยะแตกกอเต็มที) :	สีเขียว
สีของกาบใบ (ระยะแตกกอเต็มที) :	สีเขียว
มุมปลายใบ (ระยะแตกกอเต็มที) :	ตั้ง
การมีขนของแผ่นใบ (ระยะแตกกอเต็มที) :	มีขน
ความยาว (ระยะออกดอกแล้ว 20 วัน) :	53.2 ซม.
ความกว้าง (ระยะออกดอกแล้ว 20 วัน) :	1.5 ซม.
การแก่ของใบ (ระยะเก็บเกี่ยว) :	ปานกลาง

ลึนใบ : (ระยะแตกกอ)

สี :	ขาว
รูปร่าง :	2 แฉก
ความยาว :	2.5 ซม.
หูใบ :	เหลืองน้ำตาลอ่อน
ข้อต่อใบ :	เหลือง
ใบธง : มุมใบธง :	ตั้งตรง
ความยาว :	29.5 ซม.
ความกว้าง :	1.7 ซม.
รวง : ความยาว (ระยะเก็บเกี่ยว) :	25.75 ซม.
ลักษณะของรวง (ระยะออกดอก 20 วัน) :	รวงแน่น
การแตกกระแฉ่ (ระยะออกดอก 20 วัน) :	ระแฉ่ห่าง
การยืตของคอรวง (ระยะออกดอก 20 วัน) :	คอรวงยาว
จำนวนเมล็ดดีต่อรวง :	231 เมล็ด
การติดเมล็ด (ระยะเก็บเกี่ยว) :	ขึ้นอยู่กับปริมาณน้ำฝนและอุณหภูมิ
การร่วงของเมล็ด (ระยะเก็บเกี่ยว) :	ร่วงมาก
การนวด (ระยะเก็บเกี่ยว) :	นวดง่าย
จำนวนรวงต่อกอ :	9-12 รวง
ดอก : (ระยะออกดอก50%)	
สียอดเกสรตัวเมีย :	สีเขี้ยวอ่อน
สีของปลายยอดดอก :	สีเขี้ยวอ่อน
เมล็ด : (ระยะหลังเก็บเกี่ยว)	
หางข้าว :	มีหาง
สีของยอดเมล็ด :	เหลือง
ขนบนเปลือกเมล็ด :	มีขน
ความยาวของกลีบรองดอก :	0.5 ซม.
สีของกลีบรองดอก :	เขี้ยวอ่อน
ระยะพักตัว :	4-5 สัปดาห์

คุณภาพเมล็ด

คุณภาพทางกายภาพ

สีของเปลือกเมล็ด :	เหลือง
สีของข้าวกล้อง :	ขาว
ชนิดของข้าว :	ข้าวเจ้า
การเป็นท้องไข :	มีน้อย
ขนาดของข้าวเปลือก :	ยาว 0.93 ซม. กว้าง 0.30 ซม. หนา
ขนาดของข้าวกล้อง :	ยาว 0.80 ซม. กว้าง 0.28 ซม. หนา 0.19 ซม.
รูปร่าง (ข้าวกล้อง) :	ยาวเรียว
น้ำหนักข้าวเปลือก 1000 เมล็ด :	24.82 กรัม
ความหอม :	มีกลิ่นหอม

ลักษณะประจำพันธุ์ดีเด่น

ปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ได้ดี ทนแล้ง เหมาะสำหรับปลูกเป็นข้าวไร่ในภาคใต้ และปลูกเป็นพืชแซมในสวนยางพารา ปาล์มน้ำมัน มะพร้าว และไม้ผล การชูรวงดี คอรวงยาวเหมาะสำหรับเก็บเกี่ยวด้วยแกะ ค่อนข้างต้านทานโรคไหม้ มีกลิ่นหอม คุณภาพการสีดี เมล็ดยาวเรียว เหมาะสำหรับปลูกในระบบเกษตรอินทรีย์ โดยทำเป็นข้าวกล้อง ข้าวซ้อมมือ มีปริมาณธาตุเหล็ก 27.19 มิลลิกรัมต่อกิโลกรัม

พื้นที่แนะนำ

แนะนำให้ปลูกเป็นข้าวไร่ โดยปลูกบนที่ดอน หรือที่ราบสูง ไม่มีน้ำขัง

4.5 ข้าวไร่พันธุ์นางครวญ

ภาพที่ 4.10 ข้าวไร่พันธุ์นางครวญ

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์ (กรมวิชาการเกษตร, 2559จ)

ชนิดพืช/ประเภท ข้าวไร่ไวต่อช่วงแสงปานกลาง

ชื่อวิทยาศาสตร์ *Oryza sativa* L.

ลักษณะทางสัณฐานวิทยาและลักษณะทางการเกษตร

อายุถึงวันออกดอก 50% :	98 วันหลังงอก
อายุเก็บเกี่ยว :	121 วันหลังงอก
ลำต้น : ทรงกอ (ระยะออกดอก50%) :	ตั้งตรง
ความสูง (ถึงปลายรวง) :	103.5 ซม.
สีปล้อง (ระยะออกดอก50%) :	เหลือง
ความแข็ง (หลังออกดอก 20 วัน) :	ไม่ลุ่ม
ใบ : สีใบ (ระยะแตกกอเต็มที่) :	สีเขียว
สีของกาบใบ (ระยะแตกกอเต็มที่) :	สีเขียว
มุมปลายใบ (ระยะแตกกอเต็มที่) :	ตั้ง
การมีขนของแผ่นใบ (ระยะแตกกอเต็มที่) :	มีขน
ความยาว (ระยะออกดอกแล้ว 20 วัน) :	62.3 ซม.
ความกว้าง (ระยะออกดอกแล้ว 20 วัน) :	1.3 ซม.
การแก่ของใบ (ระยะเก็บเกี่ยว) :	ข้า

ลึนใบ : (ระยะแตกกอ)

สี :	น้ำตาลอ่อน
รูปร่าง :	2 ยอด
ความยาว :	1.2 ซม.
หุใบ :	น้ำตาลอ่อน
ข้อต่อใบ :	น้ำตาลอ่อน
ใบธง : มุมใบธง :	ตั้ง
ความยาว :	32.5 ซม.
ความกว้าง :	1.8 ซม.
รวง : ความยาว (ระยะเก็บเกี่ยว) :	31 ซม.
ลักษณะของรวง (ระยะออกดอก 20 วัน) :	รวงแน่น
การแตกกระแฉัก (ระยะออกดอก 20 วัน) :	ระแฉักถี่
การยี้ดของคอรวง (ระยะออกดอก 20 วัน) :	คอรวงยาว
จำนวนเมล็ดดีต่อรวง :	308 เมล็ด
การติดเมล็ด (ระยะเก็บเกี่ยว) :	ขึ้นอยู่กับปริมาณน้ำฝนและอุณหภูมิ
การร่วงของเมล็ด (ระยะเก็บเกี่ยว) :	ปานกลาง
การนวด (ระยะเก็บเกี่ยว) :	ปานกลาง
จำนวนรวงต่อกอ :	9-12 รวง
ดอก : (ระยะออกดอก50%)	
สียอดเกสรตัวเมีย :	สีเขียวอ่อน
สีของปลายยอดดอก :	สีเหลือง
เมล็ด : (ระยะหลังเก็บเกี่ยว)	
หางข้าว :	มีหาง
สีของยอดเมล็ด :	น้ำตาลเข้ม
ขนบนเปลือกเมล็ด :	มีขน
ความยาวของกลีบรองดอก :	0.2 ซม.
สีของกลีบรองดอก :	เขียวอ่อน
ระยะพักตัว :	7 สัปดาห์

คุณภาพเมล็ด

คุณภาพทางกายภาพ

สีของเปลือกเมล็ด :	เหลืองปลายสีน้ำตาล
สีของข้าวกล้อง :	สีน้ำตาล
ชนิดของข้าว :	ข้าวเจ้า
การเป็นท้องไข :	มีน้อย
ขนาดของข้าวเปลือก :	ยาว 1. ซม. กว้าง 0.3 ซม. หนา 0.3 ซม.
ขนาดของข้าวกล้อง :	ยาว 0.75 ซม. กว้าง 0.23 ซม. หนา 0.2 ซม.
รูปร่าง (ข้าวกล้อง) :	ยาวเรียวยาว
น้ำหนักข้าวเปลือก 1000 เมล็ด :	24.43 กรัม
ความหอม :	มีกลิ่นหอม

ลักษณะประจำพันธุ์ดีเด่น

ปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ได้ดี ทนแล้ง เหมาะสำหรับปลูกเป็นข้าวไร่ในภาคใต้ และปลูกเป็นพืชแซมในสวนยางพารา ปาล์มน้ำมัน มะพร้าว และไม้ผล การชुरวงดี คอรวงยาวเหมาะสำหรับเก็บเกี่ยวด้วยแกะ ค่อนข้างต้านทานโรคไหม้ มีกลิ่นหอม คุณภาพการสีดี เมล็ดยาวเรียวยาว เหมาะสำหรับปลูกในระบบเกษตรอินทรีย์ โดยทำเป็นข้าวกล้อง ข้าวซ้อมมือ มีปริมาณธาตุเหล็ก 19.49มิลลิกรัมต่อกิโลกรัม

พื้นที่แนะนำ

แนะนำให้ปลูกเป็นข้าวไร่ โดยปลูกบนที่ดอน หรือที่ราบสูง ไม่มีน้ำขัง

เครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร

ขั้นตอนในการเก็บข้อมูลเพื่อตอบวัตถุประสงค์ ในการวิจัย ข้อที่ 3 คือ การสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร ผู้วิจัยทำการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยได้ดำเนินการ คือ ประชุมกลุ่มย่อยด้วยการใช้เทคนิคการสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion: FGD) เพื่อสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร จาก กลุ่มโรงเรียนและชุมชน ผู้เข้าร่วมในการสร้างเครือข่าย คือ สมาชิกเครือข่ายการจัดการความรู้ข้าวไร่ ได้แก่ ผู้นำชุมชน และเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่

ผู้บริหารโรงเรียน ครู ในชุมชนที่มีการปลูกข้าวไร่ ตัวแทนหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการจัดการศึกษาในแหล่งเรียนรู้ชุมชน ในพื้นที่ ตำบลละแม อำเภอละแม, ตำบลชุมโค อำเภอปะทิว และ ตำบลหินแก้ว อำเภอนำพางค์ จังหวัดชุมพร ผลการศึกษาเป็นดังนี้

1. เครือข่ายเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่

เครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร ในการสร้างเครือข่ายเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ โดยมีกลุ่มวิสาหกิจชุมชนเศรษฐกิจพอเพียงบ้านสระขาว หมู่ที่ 16 ตำบลละแม อำเภอละแม จังหวัดชุมพร เป็นแกนนำเครือข่าย มีกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกลุ่มข้าวไร่ชุมโค หมู่ที่ 6 ตำบลชุมโค อำเภอปะทิว จังหวัดชุมพร และกลุ่มข้าวไร่ซุ่มมือแก้วประสิทธิ์พัฒนา หมู่ที่ 3 ตำบลหินแก้ว อำเภอนำพางค์ จังหวัดชุมพร เป็นสมาชิกเครือข่าย

ลักษณะของเครือข่ายภาคเป็นการรวมตัวของภาคประชาชนกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ในพื้นที่ต่างๆ โดยเครือข่ายเกิดขึ้นทั้งจากการเห็นความจำเป็นในการรวมพลังเพื่อแก้ไขปัญหาเกิดจากการเรียนรู้และการถ่ายทอดประสบการณ์ร่วมกันโดยมีแกนนำเครือข่าย คือ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเศรษฐกิจพอเพียงบ้านสระขาว หมู่ที่ 16 ตำบลละแม อำเภอละแม จังหวัดชุมพร ซึ่งในการดำเนินการตอนแรกได้มุ่งเน้นการปลูกพืชท้องถิ่นแซมในแปลงเกษตรและสร้างแปลงรวบรวมพันธุ์พืชท้องถิ่นไว้ในพื้นที่สาธารณะเพื่อไว้ขยายพันธุ์และสำหรับศึกษาเรียนรู้

ภาพที่ 4.11 รูปแบบของเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่

กระบวนการเกิดขึ้นของเครือข่ายเป็นกระบวนการที่เป็นไปตามธรรมชาติและเกิดขึ้นจากการส่งเสริมจากหน่วยงานภาครัฐและหน่วยงานอื่น ๆ ที่ต้องการให้องค์กรชุมชนมีความเข้มแข็งมีศักยภาพในการที่จะพัฒนาตนเอง

เครือข่ายเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร มีโดยมีกลุ่มวิสาหกิจชุมชนเศรษฐกิจพอเพียงบ้านสระขาว หมู่ที่ 16 ตำบลละแม อำเภอละแม จังหวัดชุมพร เป็นแกนนำเครือข่าย มีกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกลุ่มข้าวไร่ชุมโค หมู่ที่ 6 ตำบลชุมโค อำเภอบางขัน จังหวัดชุมพร และกลุ่มข้าวไร่ซ้อมมือแก้วประสิทธิ์พัฒนา หมู่ที่ 3 ตำบลหินแก้ว อำเภอบางขัน จังหวัดชุมพร เป็นสมาชิกเครือข่าย โดยแกนนำเครือข่ายทำหน้าที่ประสานงานระหว่างเครือข่ายกับเครือข่าย และระหว่างเครือข่ายกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เป็นกลไกประสานงานด้านข้อมูล และสร้างความรู้ ความเข้าใจให้ มีการให้บริการด้านข้อมูลแก่บุคคลภายนอก ภาครัฐ NGOs และนักวิชาการที่สนใจและต้องการศึกษาดูงาน หรือทำงานร่วมกับชุมชน ยังมีบทบาทในการช่วยเหลือชุมชนอื่น ๆ ที่มีความสนใจในเรื่องการสร้าง ความเข้มแข็งของชุมชน โดยมีองค์ความรู้ที่สามารถถ่ายทอดและเผยแพร่ ได้แก่ กระบวนการเรียนรู้ แผนแม่ชุมชนและการแปลงแผนสู่การปฏิบัติ ทั้งระดับบุคคล ระดับกลุ่มองค์กรหรือวิสาหกิจ ชุมชน ระดับเครือข่าย ตัวอย่าง เช่น พันธุ์พืชท้องถิ่นและสมุนไพร, ยาพื้นบ้าน, การทำเกษตรยั่งยืน, การเพาะขยายพันธุ์ไม้, การทำจักสาน, การเลี้ยงหมู, การเลี้ยงผึ้ง, การทำปุ๋ยชีวภาพ, ออมทรัพย์และสวัสดิการชุมชน, การจัดการเรียนรู้ท้องถิ่น เป็นต้น

กิจกรรมของเครือข่ายเพื่อสร้างการเรียนรู้ได้แก่

การเสริมสร้างการเรียนรู้และการจัดการความรู้ของคนในท้องถิ่น มีการพัฒนาระบบข้อมูลสารสนเทศและสื่อวีดิทัศน์ไว้สำหรับการถ่ายทอดและเผยแพร่ และเสริมทักษะการถ่ายทอดแก่วิทยากรท้องถิ่น รวมทั้งการจัดทำหลักสูตรที่ใช้สำหรับบุคคลภายนอกและการเพิ่มศักยภาพผู้นำชุมชนเป็นนักวิสาหกิจชุมชน/พัฒนาศักยภาพนักประกอบการวิสาหกิจชุมชน

การเสริมสร้างความเข้มแข็งของกลุ่มเครือข่ายองค์กรชุมชน มีการสนับสนุนให้เกิดการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องโดยจัดสัมมนาเสริมทักษะในประเด็นที่สมาชิกสนใจ พร้อมทั้งการไปเรียนรู้นอกพื้นที่

การสร้างความมั่นคงทางอาหารของท้องถิ่น มีการขยายผลกิจกรรมที่ดำเนินการอยู่ให้ครอบคลุมมากขึ้น เช่น การปลูกพืชท้องถิ่นเป็นอาหารและยา, การทำเกษตรยั่งยืน (มีแปลงเกษตรที่เป็นจุดเรียนรู้ 13 แปลง), การเลี้ยงหมูพื้นบ้าน, การปลูกไม้ใช้สอย/ธนาคาร์ตันไม้, การเลี้ยงปลา , กำลังดำเนินการสร้างโรงสีข้าวชุมชน ฯลฯ

การฟื้นฟูและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การสร้างฝายชะลอน้ำ, การปลูกต้นไม้ริมคลอง, การฟื้นฟูและรักษาป่าต้นน้ำ, การใช้ปุ๋ยชีวภาพ ฯลฯ

การเพิ่มขีดความสามารถในการจัดการทรัพยากรด้วยการแปรรูปผลผลิตและการตลาด ต้องสนับสนุนเครื่องมือ/อุปกรณ์ในการแปรรูปยาสมุนไพรท้องถิ่นให้มีประสิทธิภาพ , การจัดการผลิตภัณฑ์พืชผักพื้นบ้าน (แบบสุญญากาศ), การรวบรวมผลผลิตแบบสหกรณ์ เป็นต้น โดยกระบวนการทำงานของเครือข่ายเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ นั้นสามารถจำแนกเป็น 2 ระดับคือ

การเพิ่มความเข้มแข็งให้กับชุมชนในการปรับเปลี่ยนเรียนรู้และการจัดการตัวเองของชุมชน

เป็นการสร้างโอกาสสร้างศักยภาพของเครือข่ายและขยายกลุ่มองค์กรชุมชนไปยังเครือข่ายอื่น ๆ จนถึงระดับจังหวัดและระดับประเทศ

การรวมตัวของเครือข่ายเหล่านี้เป็นพลังที่ช่วยเสริมสร้างให้เกิดการพึ่งพาตนเองและการพัฒนาสังคมโดยมีเป้าหมายหลักคือการเรียนรู้การสืบทอดภูมิปัญญาและการปรับตัวของชุมชนรวมทั้งการมีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นและการพัฒนาประเทศโดยเครือข่ายภาคประชาชนจะมีการกำหนดความเป็นเครือข่ายผ่านกิจกรรมฐานอาชีพ

ภาพที่ 4.12 กิจกรรมการปลูกข้าวไร่ของเกษตรกร

ภาพที่ 4.13 กิจกรรมการเรียนรู้การปลูกข้าวไร่ของเกษตรกรเครือข่าย

2. การขยายผลการเรียนรู้ภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่

นอกจากมีการเรียนรู้ภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ ของเครือข่ายเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ยังมีการขยายผลการเรียนรู้สู่โรงเรียน โดยโรงเรียนบ้านเขาทะเล สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษา ชุมพร เขต 2 เล็งเห็นถึงความสำคัญของข้าวไร่ ได้มีการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นข้าวไร่ โดยจัดเป็นกิจกรรมการเรียนรู้แบบโครงงาน โดยมีการบูรณาการระหว่างกลุ่มสาระการเรียนรู้ การงานอาชีพฯ และกลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา เพื่อให้เยาวชนได้เรียนรู้เกี่ยวกับข้าวไร่มีการทำกิจกรรมการให้นักเรียนได้เรียนรู้การปลูกข้าวไร่ และได้ใช้พื้นที่การปลูกข้าวโดยใช้พื้นที่ของชาวบ้าน เมื่อว่างจากการทำไร่ ทำสวนหรือพื้นที่ว่างริมถนน อีกทั้งได้รับความร่วมมือและคำแนะนำในการปลูกข้าวไร่ ทำให้ได้ข้าวไร่ที่มีคุณภาพดีสามารถนำมาใช้เป็นอาหารกลางวันของนักเรียนและจำหน่ายเป็นสินค้าเพื่อเป็นรายได้ของโรงเรียน และสามารถทำได้ตลอดทั้งปี ซึ่งสอดคล้องกับหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

ภาพที่ 4.14 นักเรียนเรียนรู้การเตรียมเมล็ดพันธุ์ก่อนการการปลูกข้าวไร่

ภาพที่ 4.15 นักเรียนเรียนรู้การปลูกข้าวไร่

ภาพที่ 4.16 นักเรียนลงมือปลูกข้าวไร่

ภาพที่ 4.17 กิจกรรมการเรียนรู้ด้วยการลงมือปฏิบัติจริงในการปลูกข้าวไร่

บทที่ 5

อภิปรายผลการวิจัย

จากผลการการวิจัยเรื่อง เครื่องช่วยภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่เพื่อความมั่นคงด้านอาหารและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในจังหวัดชุมพร สามารถอภิปรายผลการวิจัยได้ดังนี้

การอภิปรายผลการวิจัย

บริบทของภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ จากผลการวิจัย ที่พบว่า ภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร มีภูมิปัญญาที่ฝังอยู่ในการะบวนการขั้นตอนการปลูกข้าวไร่ ตั้งแต่มีการใช้เครื่องมือเครื่องใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น ไม้แทงสัก กระบอกร่นข้าว แกะเก็บข้าว ขั้นตอนการเตรียมพื้นที่ในการผลิต ขั้นตอนในการปลูกข้าว และขั้นตอนในการเก็บเกี่ยวข้าว เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาที่สั่งสมมา และอยู่ในวิถีชีวิต ที่มีการพัฒนาสู่เครื่องมือเครื่องใช้ ตลอดจนการประกอบอาชีพ ซึ่ง สอดคล้องกับแนวคิดของ ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2537) ที่ได้กล่าวถึงภูมิปัญญาชาวบ้านไว้ว่า เป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมาแต่อดีตอันยาวนานจนกลายเป็นวิถีชีวิตประจำวันของตนเองและชุมชนตลอดมา และ

การปลูกข้าวไร่เป็นภูมิปัญญาในการจัดการพื้นที่ที่มีการปลูกข้าวก่อนทำการปลูกพืชชนิดอื่น ซึ่ง โดยจะปลูกข้าวไร่ก่อนการปลูกยางพาราหรือปาล์มน้ำมัน ขั้นตอนการปลูกข้าวไร่มีการใช้เครื่องมือเครื่องใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น ไม้แทงสัก กระบอกร่นข้าว แกะเก็บข้าว ภูมิปัญญาการปลูกมีการใส่เมล็ดพืชผักสวนครัวรวมกับเมล็ดข้าวในการปลูกข้าวเพื่อจะได้เก็บผลผลิตอื่น ๆ ก่อนและหลังการเก็บข้าว เช่น แตงกวา มะเขือ พริก พักทอง เป็นต้น วัฒนธรรมความเชื่อเกี่ยวกับการปลูกข้าวมีพิธีกรรมก่อนการปลูก ในช่วงเพาะปลูก และการเก็บเกี่ยวหรือเฉลิมฉลองผลผลิต กล่าวได้ว่า วัฒนธรรมความเชื่อ เพื่อการบูชาพระแม่โพสพ วัฒนธรรมที่เกี่ยวกับ ความเชื่อที่ว่าข้าวมีแม่โพสพ ดินมีแม่ธรณี น้ำมีแม่คงคา ยังทำให้คนเกิดความอ่อนน้อมถ่อมตนต่อธรรมชาติที่เกื้อหนุนให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ เป็นกุศโลบายในการรักษาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กระทำการที่ก่อให้เกิดความเสียหายแก่ธรรมชาติ ที่คนในชุมชนถือปฏิบัติร่วมกันอย่างพร้อมเพรียง ช่วยให้สังคมมีความสงบสุขขึ้นอีกทางหนึ่ง จะเห็นได้ว่า ภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ที่เกิดขึ้น เป็นภูมิปัญญาที่ชุมชนได้เรียนรู้สืบทอดกันมา สอดคล้องกับ นิรมล ศรีชนะ (2557) ที่ได้กล่าวว่ากระบวนการผลิตข้าวไร่เป็นภูมิปัญญาที่ยึดถือปฏิบัติสืบทอดกันมา

แบบแผนการผลิต การจัดการพื้นที่ การจัดการผลผลิต และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวไร่ การปลูกข้าวไร่เริ่มด้วยการเตรียมพื้นที่เพาะปลูกในเดือน กันยายน-ตุลาคม และ

เก็บเกี่ยวช่วงเดือน กุมภาพันธ์-มีนาคม ขึ้นอยู่กับสภาพอากาศของแต่ละปี พื้นที่การปลูกส่วนใหญ่ในปัจจุบันเป็นการปลูกข้าวไร่ในพื้นที่สวนยางพาราและสวนปาล์มน้ำมันที่มีการปลูกใหม่ จนถึง 4 ปี การจัดการผลผลิตข้าวไร่นอกจากปลูกข้าวเพื่อการบริโภคยังมีการจัดตั้งกลุ่มผู้ผลิตและแปรรูปผลิตภัณฑ์จากข้าว นอกจากจะสร้างรายได้ให้ครัวเรือนแล้วยังส่งเสริมให้คนในชุมชนสร้างชุมชนเข้มแข็ง รู้จักการแบ่งปัน การทำงานร่วมกัน ดำเนินชีวิตตามแนวปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ทั้งนี้ จากการศึกษาของ ธนาภรณ์ อธิปัญญากุล (2556) ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง การจัดการการผลิตและการตลาดข้าวไร่อย่างยั่งยืน ผลการศึกษาด้านการตลาด พบว่า ราคาข้าวที่ขายแตกต่างกันขึ้นอยู่กับผลิตภัณฑ์ การขายในรูปแบบของเมล็ดพันธุ์จะได้รายได้ดีกว่าการขายในรูปแบบของข้าวเปลือก และเมื่อนำไปแปรรูปจะได้ส่วนต่างมากที่สุด

การอนุรักษ์พันธุกรรมข้าวไร่ของกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ พบว่า การปลูกข้าวไร่พันธุ์พื้นเมืองพันธุ์ข้าวที่นิยมปลูก คือ พันธุ์ข้าวสามเดือน ภูเขาทอง เล็บนก ดอกขาม และนางครวญ อาจกล่าวได้ว่าความหลากหลายทางชีวภาพถือเป็นปัจจัยสำคัญของการสร้างสมดุลธรรมชาติ ส่วนในทางสังคมและวัฒนธรรม ความหลากหลายทางชีวภาพมีความสำคัญในฐานะเป็นฐานของทรัพยากรในการดำรงชีวิตซึ่งการอนุรักษ์สายพันธุ์ข้าวดังกล่าวจากการผลิตเพื่อนำไปปลูกในปีต่อไป จากการวิจัยของ วัฒนา โพธิ์ศิริ วรัญญา ด่านทวีศิลป์ และ ร่วมจิตร นกเขา (2557) ศึกษาวิจัย เรื่อง การคัดเลือกพันธุ์และการผลิตข้าวไร่พื้นเมืองโดยเกษตรกรมีส่วนร่วมเพื่อการบริโภคในท้องถิ่น เพื่อให้เกษตรกรมีส่วนร่วมในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวไร่พื้นเมือง พบว่า เกษตรกรให้เหตุผลในการคัดเลือกคือ รวงสม่ำเสมอ แตกกอดี รวงยาว ระแงถี่ เมล็ดใหญ่ และน้ำหนักเมล็ดดี การประเมินโดยพิจารณาจากคุณภาพหุงต้มและรับประทาน ซึ่งพันธุ์ข้าวไร่ที่ได้รับการคัดเลือกเกษตรกรจะ นำไปปลูกเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน ซึ่งจะนำไปสู่ความมั่นคงทางด้านอาหารของเกษตรกรในพื้นที่

วัฒนธรรมการปลูกข้าวไร่ จึงเป็นส่วนหนึ่งในการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ โดยในทางนิเวศวิทยาความหลากหลายทางชีวภาพถือเป็นปัจจัยสำคัญของการสร้างสมดุลธรรมชาติ และความหลากหลายทางชีวภาพ อาจกล่าวได้ว่า การอนุรักษ์พันธุ์พืชพื้นบ้าน เป็นพื้นฐานสำคัญของการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพให้กับโลก และกระบวนการนี้จำเป็นต้องดำเนินการโดยชุมชนท้องถิ่น

การสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ โดยมีกลุ่มข้าวไร่ บ้านสระขาว ตำบลละแม อำเภอละแม เป็นแกนนำเครือข่าย มี กลุ่มผู้ปลูกข้าวไร่หมู่ 9 ตำบลบ้านนา อำเภอมือง และกลุ่มบ้านเนินทอง ตำบลตะโก อำเภอยางชุมน้อย เป็นสมาชิกเครือข่าย ซึ่งเป็นแหล่งเรียนรู้ด้านการปลูกข้าวไร่ให้แก่บุคคลที่สนใจ โดยมีหน่วยงานภายนอกที่สนับสนุนให้เครือข่ายขับเคลื่อน ทั้งนี้การสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ อาจประสบความสำเร็จแตกต่างกันกันไปขึ้นอยู่กับเงื่อนไขปัจจัยทั้งภายในชุมชนและปัจจัยภายนอกชุมชน ที่เป็นตัวสนับสนุนและส่งเสริมเครือข่ายในการจัดการให้

ประสบความสำเร็จอีกด้วย สอดคล้องกับการศึกษา ของสุนีย์ อภิชชาติกุลชัย (2558) ที่พบว่า การที่สมาชิกชุมชนและเครือข่ายมีแนวทางเสริมสร้างเครือข่ายของชุมชน ในการ สร้างความเข้มแข็งและอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข ด้วยจุดประสงค์ร่วมกัน คือ เพื่อการรักษาสมดุลด้านเศรษฐกิจ ด้านสังคม และด้านสิ่งแวดล้อม

มีการขยายผลการเรียนรู้สู่โรงเรียน ด้วยการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นข้าวไร่ โดยมีการบูรณาการระหว่างกลุ่มสาระการเรียนรู้ การงานอาชีพและกลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา เพื่อให้เยาวชนได้เรียนรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ สอดคล้องกับการศึกษาของ วราพร ศรีสุพรรณ และคณะ (2550) ที่พบว่า การสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ในกลุ่มผู้ปลูกข้าวไร่ ทำให้เกิดคณะกรรมการเครือข่ายข้าวไร่และ การขยายผลการเรียนรู้จากการวิจัยสู่โรงเรียนและชุมชนท้องถิ่นทำให้มีหน่วยการเรียนรู้เรื่องวิถีชีวิตคนปลูกข้าวไร่ตำบลนาสวน ซึ่งจัดทำขึ้นโดยการมีส่วนร่วมของครูจากโรงเรียนในท้องถิ่น 4 โรงเรียน และชุมชนมีแนวทางปฏิบัติและข้อตกลงในการเรียนรู้ร่วมกันเพื่อสร้างความมั่นคงด้านอาหารของชุมชน ทั้งนี้ ปาริชาติ วลัยเสถียรและคณะ(2543) ได้กล่าวถึงการเสริมสร้างการเรียนรู้ของชุมชน ว่า เป็นการเรียนรู้ของชุมชนเป็นกิจกรรมการเรียนรู้ตามวิถีชีวิตที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติเรียนรู้จากประสบการณ์และสภาพแวดล้อมต่างๆ ในสังคม เช่น การเรียนรู้จากเครือข่ายการเรียนรู้ในชุมชน การเรียนรู้จากภูมิปัญญาชาวบ้าน วัฒนธรรมและองค์ความรู้ของชุมชน ซึ่งได้รับการส่งเสริมและการถ่ายทอดสืบต่อมา และ การเรียนรู้จากสื่อพื้นบ้านในการถ่ายทอดความรู้ คตินิยม ค่านิยม และคุณธรรมอันดีงามเป็นต้น

ข้อค้นพบในการวิจัย

1. ภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร มีภูมิปัญญาที่ฝังอยู่ในกระบวนการขั้นตอนการปลูกข้าวไร่ ตั้งแต่ ขั้นตอนการเตรียมพื้นที่ในการผลิต ขั้นตอนในการปลูกข้าว และขั้นตอนในการเก็บเกี่ยวข้าวที่มีความเชื่อเกี่ยวกับการผูกข้าวเพื่อการบูชาพระแม่โพสพ การลงแขกปลูกข้าว และการเก็บข้าว รวมทั้ง การใช้เครื่องมือในการปลูกข้าวที่สอดคล้องกับสภาพพื้นที่ เช่น ไม้แทงสัก กระบอ กหน้าข้าว เกะเก็บข้าว เป็นต้น วัฒนธรรมความเชื่อที่เกี่ยวกับข้าว ชุมชนผู้ปลูกข้าวไร่ได้มีพิธีกรรมแบ่งตามขั้นตอนกระบวนการผลิตได้เป็น 3 ขั้นตอน คือ พิธีกรรมก่อนการปลูก พิธีกรรมในช่วงเพาะปลูก และพิธีกรรมเพื่อการเก็บเกี่ยวหรือเฉลิมฉลองผลผลิต

2. แบบแผนการผลิตการปลูกข้าวไร่เริ่มด้วยการเตรียมพื้นที่เพาะปลูกในเดือน กันยายน-ตุลาคม และเก็บเกี่ยวช่วงเดือน กุมภาพันธ์-มีนาคม ในการปลูกข้าวไร่ได้มีการใส่เมล็ดพืชผักสวนครัวร่วมกับเมล็ดข้าวในการปลูกข้าวเพื่อจะได้เก็บผลผลิตอื่น ๆ ก่อนและหลังการเก็บข้าว เช่น แตงกวา มะเขือ พริก พักทอง เป็นต้น โดยการผลิตการปลูกข้าวไร่สามารถได้ผลผลิตเพื่อเป็นรายได้แก่เกษตรกรก่อนและหลังการเกี่ยวข้าว

การปลูกข้าวไร่ ถือได้ว่าเป็นการจัดการพื้นที่ในการจัดสรรการใช้ทรัพยากรได้อย่างเหมาะสม เนื่องจากพื้นที่การปลูกส่วนใหญ่ในปัจจุบัน ได้แก่ พื้นที่เพาะปลูกใหม่ที่ขังไม่ได้ปลูกพืชชนิดอื่น และ มีการปลูกข้าวไร่ในพื้นที่สวนยางพาราที่มีการปลูกยางใหม่ และป่าลุ่มน้ำมันตั้งแต่แรกปลูกถึง 4 ปี

ผลผลิตจากการปลูกข้าวไร่ของกลุ่มเกษตรกร มีการแปรรูปผลิตภัณฑ์จากข้าวเป็นข้าวกล้อง สามารถจำหน่ายได้ในราคาสูง

การอนุรักษ์พันธุกรรมข้าวไร่ พบว่า ในจังหวัดชุมพรมีข้าวไร่สายพันธุ์ท้องถิ่น ได้แก่ ข้าวพันธุ์ นางเขียน พันธุ์นางครวญ พันธุ์นางดำ พันธุ์แม่ พันธุ์สามเดือน พันธุ์ภูเขาทอง พันธุ์กาดันดำ พันธุ์กาดันเขียว พันธุ์เล็บนกไร่ พันธุ์เล็บมือนาง เป็นต้น แต่พันธุ์พื้นเมืองพันธุ์ข้าวที่นิยมปลูก คือ พันธุ์ข้าวสามเดือน ภูเขาทอง เล็บนก ดอกขาม และนางครวญ

3. เครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร มีโดยมีกลุ่มวิสาหกิจชุมชนเศรษฐกิจพอเพียงบ้านสระขาว เป็นแกนนำเครือข่าย มีกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกลุ่มข้าวไร่ชุมโค และกลุ่มข้าวไร่ซ้อมมือแก้วประสิทธิ์พัฒนา เป็นสมาชิกเครือข่าย โดยแกนนำเครือข่ายทำหน้าที่ประสานงานระหว่างเครือข่ายกับเครือข่าย และระหว่างเครือข่ายกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง มีการขยายผลการเรียนรู้สู่โรงเรียนได้มีการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นข้าวไร่ โดยจัดเป็นกิจกรรมการเรียนการสอนแบบโครงงาน โดยมีการบูรณาการระหว่างกลุ่มสาระการเรียนรู้ การงานอาชีพฯ และกลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา เพื่อให้เยาวชนได้เรียนรู้เกี่ยวกับข้าวไร่มีการทำกิจกรรมการให้นักเรียนได้เรียนรู้การปลูกข้าวไร่

บทที่ 6

สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่อง เครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่เพื่อความมั่นคงด้านอาหารและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในจังหวัดชุมพร ในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ ทำการศึกษาในพื้นที่ ตำบลบ้านนา อำเภอเมือง, ตำบลตะโก อำเภอทุ่งตะโก และ ตำบลละแม อำเภอละแม จังหวัดชุมพร และทำการเก็บข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์แลพบการสังเกตการทำกิจกรรมของผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informant) เกี่ยวกับองค์ความรู้ด้านวัฒนธรรมข้าวไร่ ได้แก่ ผู้นำชุมชน เกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ และเจ้าหน้าที่ภาครัฐที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ ตำบลบ้านนา อำเภอเมือง, ตำบลตะโก อำเภอทุ่งตะโก และ ตำบลละแม อำเภอละแม จังหวัดชุมพรและ สมาชิกเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ ได้แก่ ผู้ทรงภูมิปัญญา ผู้นำชุมชน ผู้บริการโรงเรียน ครูผู้สอน กรรมการสถานศึกษา และเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการจัดการศึกษาในพื้นที่ ตำบลบ้านนา อำเภอเมือง, ตำบลตะโก อำเภอทุ่งตะโก และ ตำบลละแม อำเภอละแม จังหวัดชุมพร และเมื่อนำมาวิเคราะห์ผลการวิจัยสามารถสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

สรุปผลการวิจัย

1. การศึกษาบริบทของภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่

ภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ การปลูกข้าวไร่เป็นภูมิปัญญาในการจัดการพื้นที่ที่มีการปลูกข้าวก่อนทำการปลูกพืชชนิดอื่น โดยจะปลูกข้าวไร่ก่อนการปลูกยางพาราหรือปาล์มน้ำมัน ขั้นตอนการปลูกข้าวไร่มีการใช้เครื่องมือเครื่องใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น ไม้แทงสัก กระบอกร่นข้าว แกะเก็บข้าว ภูมิปัญญาการปลูกมีการใส่เมล็ดพืชผักสวนครัวรวมกับเมล็ดข้าวในการปลูกข้าวเพื่อจะได้เก็บผลผลิตอื่นๆ ก่อนและหลังการเก็บข้าว เช่น แตงกวา มะเขือ พริก พักทอง เป็นต้น

2. แบบแผนการผลิต การจัดการพื้นที่ การจัดการผลผลิต และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวไร่

การปลูกข้าวไร่เริ่มด้วยการเตรียมพื้นที่เพาะปลูกในเดือน กันยายน-ตุลาคม และเก็บเกี่ยวช่วงเดือน กุมภาพันธ์-มีนาคม ขึ้นอยู่กับสภาพอากาศของแต่ละปี พื้นที่การปลูกส่วนใหญ่ในปัจจุบันเป็นการปลูกข้าวไร่ในพื้นที่สวนยางพาราและสวนปาล์มน้ำมันที่มีการปลูกใหม่ จนถึง 4 ปี การจัดการผลผลิตข้าวไร่นอกจากปลูกข้าวเพื่อการบริโภคยังมีการจัดตั้งกลุ่มผู้ผลิตและแปรรูปผลิตภัณฑ์จากข้าว

การอนุรักษ์พันธุ์กรรมข้าวไร่ของกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ พบว่า การปลูกข้าวไร่ พันธุ์พื้นเมืองพันธุ์ข้าวที่นิยมปลูก คือ พันธุ์ข้าวสามเดือน ภูเขาทอง เล็บนก ดอกขาม และนางครวญ ซึ่งการอนุรักษ์สายพันธุ์ข้าวดังกล่าวจากการผลิตเพื่อนำไว้ปลูกในปีต่อไป

3. การสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่

การสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ โดยมีกลุ่มข้าวไร่บ้านสระขาว เป็นแกนนำเครือข่าย มี วิชาหกิจชุมชนกลุ่มข้าวไร่ชุมโค และ กลุ่มข้าวไร่ซ้อมมือแก้วประสิทธิ์พัฒนา เป็นสมาชิกเครือข่าย ซึ่งเป็นแหล่งเรียนรู้ด้านการปลูกข้าวไร่ให้แก่บุคคลที่สนใจ กิจกรรมการสร้างเวที แลกเปลี่ยนเรียนรู้ การพบปะสมาชิกกลุ่ม การศึกษาดูงานร่วมกัน การแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร โดยมีหน่วยงานภายนอกที่สนับสนุนให้เครือข่ายขับเคลื่อน และผลักดันให้เครือข่ายและภาคีมีแผนในการ กำหนดทิศทาง ใช้เป็นพัฒนาเครื่องมือในการปรับกระบวนการทัศน์แก่กลุ่มสมาชิกของเครือข่ายเพื่อ พัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนได้ มีการขยายผลการเรียนรู้สู่โรงเรียน ด้วยการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นข้าวไร่ โดยมีการ บูรณาการระหว่างกลุ่มสาระการเรียนรู้ การงานอาชีพฯ และกลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา เพื่อให้เยาวชนได้เรียนรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่

ข้อเสนอแนะในการวิจัย

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1.1 ผู้บริหารท้องถิ่นและผู้นำชุมชน สามารถนำผลการวิจัยไปใช้เป็นแนวทางส่งเสริม สร้างบรรยากาศแห่งการเรียนรู้ตลอดชีวิตของชุมชนและส่งเสริมให้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ภายใน ครอบครัว และระหว่างเครือข่ายภายในและภายนอกชุมชน

1.2 โรงเรียนและหน่วยงานทางการศึกษาในจังหวัดชุมพรสามารถนำผลการวิจัยไป ใช้ประโยชน์เพื่อการพัฒนาและต่อยอดภูมิปัญญาในรูปแบบของหลักสูตรการเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อให้ชุมชนได้ตระหนักถึงความสำคัญการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพการอนุรักษ์พันธุ์พืช พื้นบ้าน ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญการสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชนต่อไป

1.3 หน่วยงานราชการควรสนับสนุนด้านความรู้และวิทยาการสมัยใหม่ในการเพิ่ม ผลผลิต และการนำข้าวไร่ไปประยุกต์ใช้ เช่น การแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์ที่มากขึ้น

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรมีการขยายผลการสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ไปสู่ชุมชนอื่น ๆ โดยสร้างเครือข่ายทั้งในระดับชุมชนและระดับชาติต่อไป

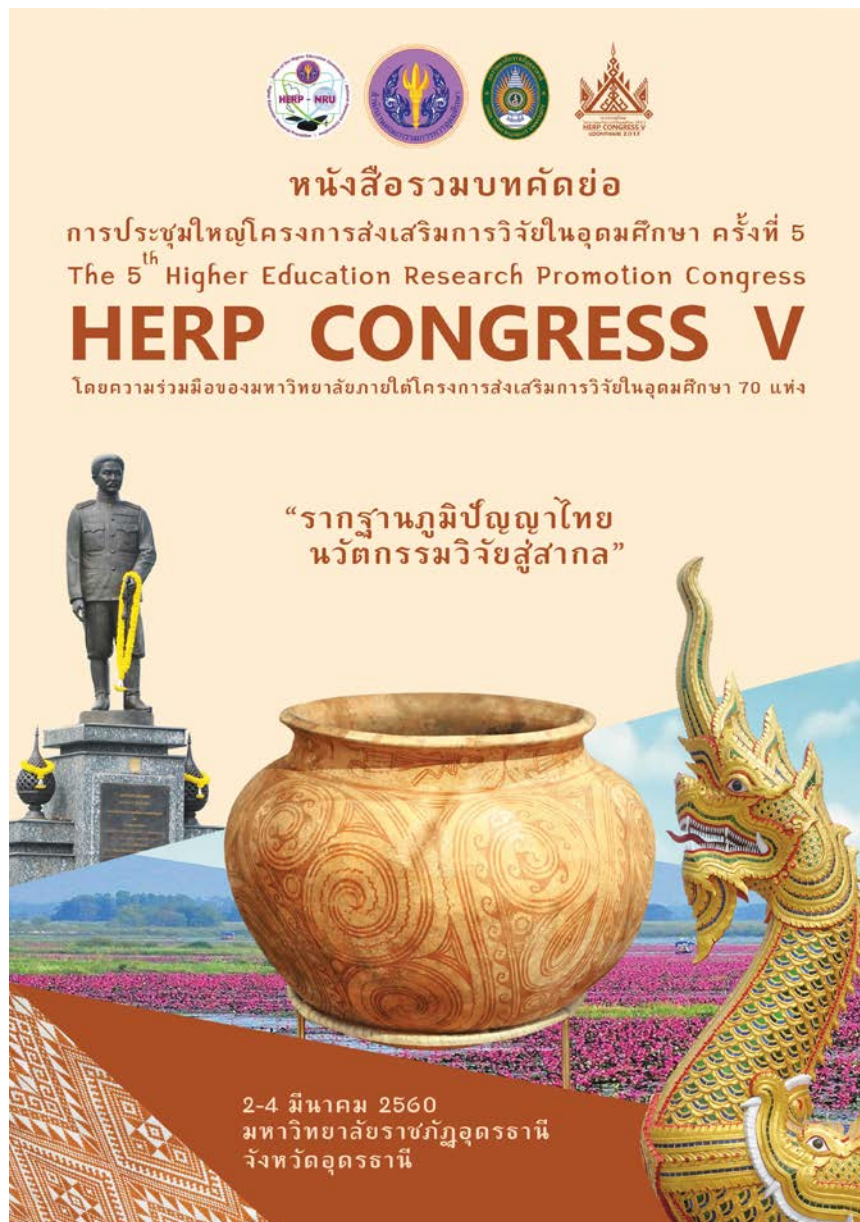
2.2 ควรมีการศึกษาวิจัย เพื่อพัฒนาในผลิตภัณฑ์จากข้าวไร่ของแต่ละกลุ่มอาชีพ ทั้งในด้านตัวผลิตภัณฑ์ บรรจุภัณฑ์ การสร้างตราสินค้า และ การจัดการด้านการตลาดเพื่อให้สามารถแข่งขันในตลาดได้ต่อไป

บทที่ 7

ผลผลิต

การนำเสนอผลการการวิจัย

การนำเสนอ ผลผลการการวิจัย เรื่อง “เครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่เพื่อความมั่นคงด้านอาหารและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในจังหวัดชุมพร” ใน การประชุมใหญ่โครงการส่งเสริมการวิจัยในอุดมศึกษา ครั้งที่ 5 (HERP Congress V) วันที่ 2-4 มีนาคม 2560 ณ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี จังหวัดอุดรธานี

The poster for HERP Congress V features a light orange background. At the top, there are four circular logos: HERP-NRU, a purple logo with a flame, a green logo with a gear, and the HERP Congress V logo. Below the logos, the text reads: "หนังสือรวมบทความ" (Book of Abstracts), "การประชุมใหญ่โครงการส่งเสริมการวิจัยในอุดมศึกษา ครั้งที่ 5" (The 5th Higher Education Research Promotion Congress), and "HERP CONGRESS V" in large, bold, brown letters. Underneath, it says "โดยความร่วมมือของมหาวิทยาลัยภายใต้โครงการส่งเสริมการวิจัยในอุดมศึกษา 70 แห่ง" (By the cooperation of universities under the research promotion project in higher education, 70 institutions). The central image shows a bronze statue of a man in a military-style uniform holding a yellow ribbon, standing on a pedestal. In the foreground, there is a large, ornate golden pot with intricate patterns. To the right of the pot is a golden dragon head sculpture. The background of the image shows a field of purple flowers and a blue sky. At the bottom, the text reads: "2-4 มีนาคม 2560" (2-4 March 2017), "มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี" (Rajabhat Udon Thani University), and "จังหวัดอุดรธานี" (Udon Thani Province).

เครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่เพื่อความมั่นคงด้านอาหารและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในจังหวัดชุมพร

เอกชัย พนมดวง และ ยูสกี๋ โสมพิทักษ์

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสวนดุสิต

งานวิจัยเรื่องเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่เพื่อความมั่นคงด้านอาหารและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในจังหวัดชุมพร มีวัตถุประสงค์ของการวิจัย คือ 1) เพื่อศึกษาบริบทของภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร 2) เพื่อศึกษาแบบแผนการผลิต การจัดการพื้นที่การจัดการผลผลิตและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร และ 3) เพื่อสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร การวิจัยในครั้งนี้เป็นกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมในลักษณะการสร้างกระบวนการเรียนรู้ โดยผู้วิจัยร่วมเรียนรู้กับคนในชุมชนและทำการเก็บรวบรวมข้อมูลการวิจัยจากผู้ให้ข้อมูลสำคัญด้านวัฒนธรรมข้าวไร่ ได้แก่ ผู้นำชุมชน เกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ และเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ ผลการวิจัยพบว่า 1) ขั้นตอนการปลูกข้าวไร่มีการใช้เครื่องมือเครื่องใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น ไม้แทงสีก กระบอ หน้าข้าว และเก็บข้าว มีความเชื่อเกี่ยวกับการผูกข้าวเพื่อการบูชาพระแม่โพสพ การลงแขกปลูกข้าว และเก็บข้าว 2) แบบแผนการผลิตการปลูกข้าวไร่เริ่มด้วยการเตรียมพื้นที่เพาะปลูกในเดือน กันยายน - ตุลาคม และเก็บเกี่ยวช่วงเดือน กุมภาพันธ์ - มีนาคม ขึ้นอยู่กับสภาพอากาศของแต่ละปี พื้นที่การปลูกส่วนใหญ่ในปัจจุบันเป็นการปลูกข้าวไร่ในพื้นที่สวนยางพาราที่มีการปลูกยางใหม่ และดินายังมีขนาดเล็ก ตั้งแต่แรกปลูกถึง 3 ปี และสวนป่าสัมน้ำมันปลูกใหม่อายุประมาณเดียวกัน นอกจากปลูกข้าวเพื่อการบริโภคยังมีการจัดตั้งกลุ่มผู้ผลิตและแปรรูปผลิตภัณฑ์จากข้าว โดยการปลูกข้าวไร่พันธุ์พื้นเมืองพันธุ์ข้าวที่นิยมปลูก คือ พันธุ์ข้าวสามเดือน กุเขาทอง เล็บนาค ดอกขาม และนางครวญ ซึ่งจะมีการเก็บพันธุ์ข้าวที่ได้ไว้ปลูกในปีต่อไป 3) เครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร ในการสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ โดยมีกลุ่มข้าวไร่ บ้านสระขาว ตำบลละแม อำเภอละแม เป็นแกนนำเครือข่าย มี กลุ่มผู้ปลูกข้าวไร่หมู่ 9 ตำบลบ้านนา อำเภอมือง และกลุ่มบ้านเนินทอง ตำบลตะโก อำเภอลำทะลุ เป็นสมาชิกเครือข่าย นอกจากนี้มีการขยายผลการเรียนรู้สู่โรงเรียน ด้วยการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นข้าวไร่ โดยจัดเป็นกิจกรรมการเรียนการสอนแบบ โครงการ โดยมีการบูรณาการระหว่างกลุ่มสาระการเรียนรู้ การงานอาชีพ และกลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา เพื่อให้เยาวชนได้เรียนรู้เกี่ยวกับข้าวไร่ ผลจากการวิจัยดังกล่าวเห็นว่าการอนุรักษ์ให้มีการปลูกข้าวไร่สืบต่อไปต้องอาศัยคนในชุมชน กลุ่มเครือข่ายเกษตรกร และหน่วยงานภาครัฐในการสนับสนุนส่งเสริม จะส่งผลให้ชุมชนมีความมั่นคงทางอาหารและสามารถอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพและสืบสานวัฒนธรรมภูมิปัญญาของท้องถิ่นให้ดำรงอยู่ต่อไป

คำสำคัญ : ข้าวไร่, ภูมิปัญญา, ความมั่นคงทางอาหาร, เครือข่าย

เครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่เพื่อความมั่นคงด้านอาหารและการอนุรักษ์ความหลากหลาย
ทางชีวภาพในจังหวัดชุมพร**

Indigenous Knowledge Network of Upland Rice Culture for Food Security and
Biodiversity Conserving in Chumpon Province.**

เอกชัย พุมดวง¹ และ ยุสนีย์ โสมทัศน์²

¹คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสวนดุสิต

²คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสวนดุสิต

Ekachai Phumduang¹ and Yussanee Sommathat²

¹Faculty of Humanities and Social sciences Suan dusit University

² Faculty of Humanities and Social sciences Suan dusit University

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้ มีวัตถุประสงค์ คือ 1) ศึกษาบริบทของภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ 2) ศึกษาแบบแผนการผลิต การจัดการพื้นที่ การจัดการผลผลิตและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร และ 3) เพื่อสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร ผลการวิจัยพบว่า

1) การปลูกข้าวไร่มีการใช้เครื่องมือเครื่องใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น ไม้แทงสัก กระบอหน้าข้าว แกะเก็บข้าว ภูมิปัญญาการปลูกมีการใส่เมล็ดพืชผักสวนครัวรวมกับเมล็ดข้าวในการปลูกข้าวเพื่อจะได้เก็บผลผลิตอื่นๆ ก่อนและหลังการเก็บข้าว ผู้ปลูกข้าวมีวัฒนธรรมความเชื่อเกี่ยวกับประเพณีการผูกข้าวเพื่อการบูชาพระแม่โพสพ และการลงแขกปลูกข้าวและเก็บข้าวที่แสดงให้เห็นถึงความมีน้ำใจในการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

2) แบบแผนการผลิตการปลูกข้าวไร่ เริ่มด้วยการเตรียมพื้นที่เพาะปลูกในเดือน กันยายน-ตุลาคม และเก็บเกี่ยวช่วงเดือน กุมภาพันธ์-มีนาคม ขึ้นอยู่กับสภาพอากาศของแต่ละปี การปลูกข้าวไร่ส่วนใหญ่ในปัจจุบันปลูกในพื้นที่สวนยางพาราและป่าลุ่มน้ำท่วมที่ปลูกใหม่ มีการจัดตั้งกลุ่มผู้ผลิตและแปรรูปผลิตภัณฑ์จากข้าว มีการอนุรักษ์ข้าวไร่พันธุ์พื้นเมืองพันธุ์ข้าวที่นิยมปลูก คือ พันธุ์ข้าวสามเดือน ภูเขาทอง เล็บนก ดอกขาม และนางครวญ

3) การสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ มีเครือข่ายแลกเปลี่ยนความรู้ โดยมีกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่บ้านสระขาวเป็นแหล่งเรียนรู้และเป็นแกนนำเครือข่าย จากเครือข่ายผู้ปลูกข้าวไร่กลุ่มอื่น และมีการขยายผลการเรียนรู้แก่เยาวชนโดยมีการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นข้าวไร่ไปสู่โรงเรียน

คำสำคัญ: ข้าวไร่ เครือข่าย ความหลากหลายทางชีวภาพ ความมั่นคงทางอาหาร

* ผู้ประสานงาน (Corresponding Author)

e-mail: eka_phumduang@yahoo.com

Abstract

The objectives of this research were to: 1) Study of the indigenous knowledge context of upland rice culture 2) Study of production pattern, area management, managing yield and biodiversity conserving of Upland Rice and 3) To build the indigenous knowledge network of upland rice culture in chumphon province. The results of this research were as follows:

1. The rice cultivation is using local wisdom tools is “*Mai Taeng Sak*” (Stick for soil drill), “*Kra Bok Nam*” (Bamboo tube for seeds collect), “*Kae*” (Sickle), Rice planting wisdom with rice seeds and varieties of vegetable seeds in rice field to harvest the vegetables before and after rice harvesting. The faith of the farmers is “*Phuk Kaow*” is respect the goddess of rice (*Mae Posop*) and harvest traditions are traditions that demonstrate the kindness of the people had joined one another.

2. The production pattern of upland rice, the preparation of plantations in September to October, and harvest in February to March. Currently, the rice planting area of new planting rubber and new oil palm planting. The group has established of producers and processing products from rice, and conservation of genetic rice (*Oryza sativa L.*) is “*Samduen*” “*Phukaotong*” “*Lebnok*” “*Dokkham*” and “*Nangkruan*”

3. The indigenous knowledge network of upland rice culture, Ban Sa Kaew farmer group is the learning resources and core networking and extended learning for youth by local curriculum at school.

Keywords: Upland rice, Network, Biodiversity, Food Security

บทนำ

ปัจจุบันทั่วประเทศมีพื้นที่ปลูกข้าวไร่ที่รวมทั้งพื้นที่ปลูกข้าวไร่ในภาคใต้มีแนวโน้มลดลงเรื่อยๆ จากการที่เกษตรกรหันไปปลูกยางพารา ปาล์มน้ำมัน กาแฟ และสวนไม้ผล ส่งผลให้ข้าว ซึ่งเป็นแหล่งอาหารหลักมีไม่เพียงพอต่อการบริโภค โดยจังหวัดชุมพร เป็นอีกชุมชนที่ยังมีการปลูกข้าวไร่ ซึ่งมีข้าวไร่พื้นเมืองที่ใช้ปลูกในท้องที่ของจังหวัดชุมพรมาเป็นเวลายาวนาน ได้แก่ ข้าวพันธุ์นางเขียน พันธุ์นางครวญ พันธุ์นางดำ พันธุ์แม่ พันธุ์สามเดือน พันธุ์ภูเขาทอง พันธุ์กาดันดำ พันธุ์กาดันเขียว พันธุ์เล็บนกไร่ พันธุ์เล็บมือนาง เป็นต้น (วัฒนา โพธิ์ศิริ วรัญญา ด่านทวิศิลป์ และ ร่วมจิตร นกเขา. 2557) ซึ่งถือว่ามีหลากหลายของพันธุ์กรรมข้าวดั้งเดิม

วัฒนธรรมการปลูกข้าวไร่ จึงเป็นส่วนหนึ่งในการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ ในฐานะของการอนุรักษ์พันธุ์กรรมพืชพื้นบ้านการปลูกข้าวไร่มีความสำคัญต่อการสร้างความมั่นคงด้านอาหาร

การผลิตข้าวไร่ มีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับการสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชน ผ่านระบบความคิดความเชื่อ และการจัดการความสัมพันธ์ 3 มิติ (สามารถ จันทร์สุรย์, 2534) ดังนี้ คือ 1) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน 2) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ 3) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ อันส่งผลต่อการหลอมรวมพลังของชุมชนในการดำรงวิถีชีวิตร่วมกัน วัฒนธรรมการปลูกข้าวไร่จึงเป็นภูมิปัญญาและเป็น

มรดกทางวัฒนธรรมของสังคมเกษตรกรรมที่ได้มีการสืบสานความรู้ ความสามารถและความชำนาญต่าง ๆ มายังคงคนรุ่นปัจจุบัน วัฒนธรรมข้าวไร่ยังทำให้เกิดประเพณีและวัฒนธรรมอีกมากมาย เช่น การทำขวัญข้าว การลงแขก เป็นต้น ข้าวไร่ไม่ได้เป็นเพียง “พืชเกษตร” ที่มีประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์เพียงเท่านั้น คุณค่าของ “ข้าวไร่” ของชาวบ้านมีความต่อชีวิต จึงมีวิถีปฏิบัติผ่านพิธีกรรม ความเชื่อ ในการทำไร่หมุนเวียน และการดำรงชีวิตของชุมชน การสืบสานวัฒนธรรมข้าวไร่จึงเป็นสร้างความสามัคคี สร้างความมั่นคงด้านอาหาร และแหล่งความหลากหลายทางพันธุกรรม ที่มีคุณค่า และกระบวนการนี้จำเป็นต้องดำเนินการโดยชุมชนท้องถิ่น จำเป็นต้องให้ชุมชนมีการเรียนรู้ร่วมกันสามารถปรับตัวเองในลักษณะการสร้างกระบวนการเรียนรู้จะนำไปสู่การปรับเปลี่ยน

ดังนั้น การพัฒนาเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ จึงเป็นกระบวนการเรียนรู้จากภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่กระตุ้นให้ชุมชนท้องถิ่นตระหนักถึงความสำคัญของกระบวนการถ่ายทอดและแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันโดยอยู่บนพื้นฐานของการผสมผสานร่วมกับภูมิปัญญาท้องถิ่นอันจะนำไปสู่การเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้

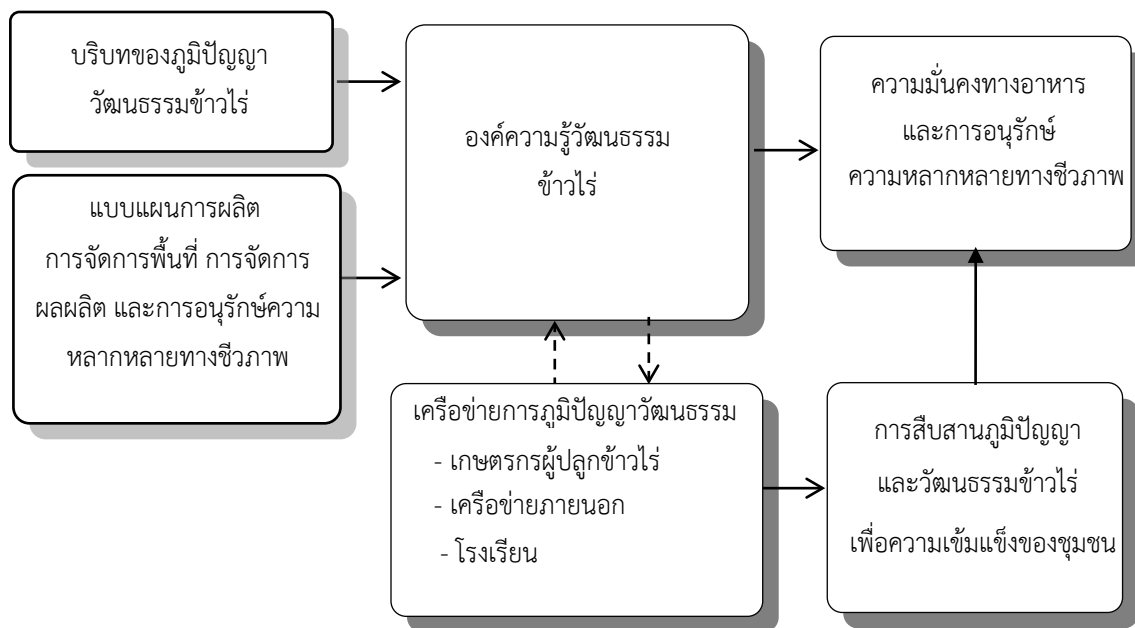
คณะผู้วิจัยเห็นว่าควรมีการพัฒนาเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ เพื่อปรับปรุงแบบแผนการผลิต ปรับปรุงพันธุ์ข้าว บริหารจัดการปัจจัยการผลิต การจัดการพื้นที่เพาะปลูกเพื่อรักษาระบบนิเวศ ตลอดจนกระบวนการปรับตัวของชุมชนที่มีต่อภูมิปัญญาวัฒนธรรมควรได้รับการศึกษาค้นคว้าและรวบรวมถึงวิธีการทำและกระบวนการต่าง ๆ เพื่อสามารถนำไปใช้ในชีวิตประจำวัน อันจะเป็นยังเป็นแนวทางในการสร้างอาชีพและยังเป็นการสืบทอดภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ ซึ่งจะส่งผลให้ชุมชนมีความมั่นคงทางอาหารและสามารถอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพและสืบสานวัฒนธรรมภูมิปัญญาของท้องถิ่นให้ดำรงอยู่ได้ต่อไป ผลจากการวิจัยนี้จะเป็นส่วนหนึ่งในภารกิจของการพัฒนาคน พัฒนาองค์ความรู้ของภูมิปัญญาท้องถิ่น ได้อย่างสอดคล้อง เชื่อมโยงกับสภาพปัญหาความเป็นจริงและตอบสนองต่อความจำเป็นในการแก้ปัญหาเพื่อพัฒนาชุมชนและเป็นกลไกที่จะนำไปสู่การพัฒนาท้องถิ่นอย่างยั่งยืนต่อไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาบริบทของภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร
2. เพื่อศึกษาแบบแผนการผลิต และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร
3. เพื่อศึกษาเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร

กรอบแนวคิด

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ได้ทำการวิจัยโดยทำการศึกษบริบทของภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ศึกษาแบบแผนการผลิต การจัดการพื้นที่ การจัดการผลผลิต และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ และการสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ ซึ่งจะทำให้ชุมชนสามารถอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพข้าวไร่และสร้างความมั่นคงทางอาหาร ของชุมชนและเครือข่ายเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ได้

ภาพที่ 1 กรอบแนวคิดในการวิจัย

ระเบียบวิธีการวิจัย

1. ประชากรในการวิจัย

1.1 ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informant) เกี่ยวกับองค์ความรู้ด้านวัฒนธรรมข้าวไร่ ของกลุ่มผู้ปลูกข้าวไร่ ได้แก่ ผู้นำชุมชน เกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ ประกอบด้วย 1) วิสาหกิจชุมชนเศรษฐกิจพอเพียงบ้านสระขาว หมู่ที่ 16 ตำบลละแม อำเภอละแม 2) วิสาหกิจชุมชนกลุ่มข้าวไร่ชุมโค หมู่ที่ 6 ตำบลชุมโค อำเภอบะพือ และ 3) กลุ่มข้าวไร่หอมมือแก้วประสิทธิ์พัฒนา หมู่ที่ 3 ตำบลหินแก้ว อำเภอนาทม จังหวัดอุดรธานี

1.2 สมาชิกเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ ได้แก่ ผู้นำชุมชน เกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ และเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการจัดการศึกษาในพื้นที่ ตำบลละแม อำเภอละแม ตำบลชุมโค อำเภอบะพือ และ ตำบลหินแก้ว อำเภอนาทม จังหวัดอุดรธานี

2. การเก็บรวบรวมข้อมูล

2.1 การวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 เพื่อศึกษาบริบทของภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดอุดรธานี ทำการเก็บข้อมูลด้วยแบบสัมภาษณ์ ผู้วิจัยทำการลงพื้นที่เพื่อเก็บข้อมูลกลุ่มผู้ปลูกข้าวไร่ ประกอบด้วย 1) วิสาหกิจชุมชนเศรษฐกิจพอเพียงบ้านสระขาว หมู่ที่ 16 ตำบลละแม อำเภอละแม จังหวัดอุดรธานี ได้แก่ นายอุทัย เครือสายและ นายสมเกียรติ วรรณขาว 2) วิสาหกิจชุมชนกลุ่มข้าวไร่ชุมโค หมู่ที่ 6 ตำบลชุมโค อำเภอบะพือ จังหวัดอุดรธานี ได้แก่ นายอำพรณ ทรายชาติ และ นายสุเทพ ชินเอง และ 3) กลุ่มข้าวไร่หอมมือแก้วประสิทธิ์พัฒนา หมู่ที่ 3 ตำบลหินแก้ว อำเภอนาทม จังหวัดอุดรธานี ได้แก่ นางสุวันลา สังข์กล้า และ นางบุญนำ สีนลาลับ โดยสัมภาษณ์ในประเด็น ความหมายและคุณค่าของข้าวไร่ ชนิดพันธุ์ข้าวไร่ที่มีการเพาะปลูกและวิธีการได้มาของพันธุ์ข้าวไร่เหล่านั้น ลักษณะเฉพาะของพื้นที่ปลูก ความเพียงพอของพื้นที่ปลูกข้าวไร่ ปฏิทินการเพาะปลูก ภูมิปัญญา วัฒนธรรมและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเพาะปลูกข้าวไร่ และอนาคตของการปลูกข้าวไร่ในท้องถิ่น

2.2 การวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 เพื่อศึกษาแบบแผนการผลิต การจัดการพื้นที่ การจัดการผลผลิต และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร ทำการเก็บข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์ให้ครอบคลุมเนื้อหาเรื่องวิถีคิดและการปฏิบัติในการเพาะปลูกและการจัดการผลผลิตข้าวไร่ ในประเด็น การกำหนดรอบหมุนเวียนหรือเลือกพื้นที่ในการปลูกข้าว พันธุ์ข้าว การคัดเลือก และการเก็บรักษาพันธุ์ข้าว การจัดการแปลงข้าวไร่ การจัดการผลผลิต ปัญหาในการผลิตข้าวไร่และแนวคิดในการปรับเปลี่ยนแบบแผนการผลิต และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวไร่และ การสังเกตการทำกิจกรรมการปลูกข้าวไร่ ของเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่

2.3 การวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 3 การสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร โดยได้ดำเนินการ คือ 1) ประชุมกลุ่มย่อยเพื่อสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร จากสมาชิกเครือข่ายการจัดการความรู้ จำนวน 42 คน ได้แก่ ผู้นำชุมชน และเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ ตำบลละ 10 คน รวม 30 คน ผู้บริหารโรงเรียน ครู กรรมการสถานศึกษา โรงเรียนละ 3 คน รวม 9 คน และตัวแทนหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการจัดการศึกษาในแหล่งเรียนรู้ชุมชน อำเภอละ 1 คน รวม 3 คน และ 2) การขยายผลการเรียนรู้สู่โรงเรียนและชุมชน ผ่านการพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่นวัฒนธรรมข้าวไร่

3. การวิเคราะห์ข้อมูล

3.1 การวิเคราะห์ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 ผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ และการสังเกตมาทำการวิเคราะห์ผลการวิจัยโดยใช้สถิติเชิงพรรณนา (Descriptive Statistic) ในการวิเคราะห์ข้อมูลทั่วไป และใช้การวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (Content Analysis) เพื่อศึกษาอธิบาย ภูมิปัญญาความหมายและคุณค่าของข้าวไร่ ชนิดพันธุ์ข้าวที่มีการเพาะปลูกและวิธีการได้มาของพันธุ์ข้าวเหล่านั้นลักษณะเฉพาะของพื้นที่ปลูกและความเพียงพอของพื้นที่ปลูกข้าวไร่ ปฏิทินการเพาะปลูก พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเพาะปลูกข้าวไร่ อนาคตของการปลูกข้าวไร่ในท้องถิ่น

3.2 การวิเคราะห์ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 ผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ และการสังเกตมาทำการวิเคราะห์ผลการวิจัยโดยใช้การอธิบายด้วยการวิเคราะห์เชิงพรรณนา (Descriptive Analysis) และการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) เพื่อวิเคราะห์เนื้อหาในรูปแบบวิถีคิดและการปฏิบัติในการเพาะปลูกและการจัดการผลผลิตข้าวไร่ ในประเด็นต่อไป นี้ การกำหนดรอบหมุนเวียนหรือเลือกพื้นที่ในการปลูกข้าว พันธุ์ข้าว การคัดเลือก และการเก็บรักษาพันธุ์ข้าว การจัดการแปลงข้าวไร่ การจัดการผลผลิต ปัญหาในการผลิตข้าวไร่และแนวคิดในการปรับเปลี่ยนแบบแผนการผลิต การเรียนรู้และการปรับตัวเพื่อการเปลี่ยนแปลงและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวไร่

3.3 การวิเคราะห์ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 3 ผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ การสังเกต รวมทั้งการประชุมเชิงปฏิบัติการ ใช้การอธิบายด้วยการวิเคราะห์เชิงพรรณนา (Descriptive Analysis) และ การวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) เพื่อวิเคราะห์รูปแบบเครือข่ายการจัดการภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ และนำเสนอผลจากการขยายผลการเรียนรู้ภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่จากการวิจัยสู่โรงเรียนและชุมชน ด้วยการอธิบายด้วยการวิเคราะห์เชิงพรรณนา (Descriptive Analysis) และ การวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis)

ผลการวิจัย

1. บริบทของภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร ภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร มีภูมิปัญญาที่ฝังอยู่ในกระบวนการขั้นตอนการปลูกข้าวไร่ ตั้งแต่มีการใช้เครื่องมือเครื่องใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น ไม้แทงสัก กระจบอกหน้าข้าว แกะเก็บข้าว ขั้นตอนการเตรียมพื้นที่ในการผลิต ขั้นตอนในการปลูกข้าว และขั้นตอนใน

การเก็บเกี่ยวข้าวที่มีความเชื่อเกี่ยวกับการผูกข้าวเพื่อการบูชาพระแม่โพสพ การลงแขกปลูกข้าว และการเก็บข้าว โดยมีรายละเอียด ดังนี้

1.1 เครื่องมือในการปลูกข้าวไร่ ในขั้นตอนการปลูกข้าวไร่หรือ “หน้าข้าว” จะมีเครื่องมือเครื่องใช้ที่เกี่ยวข้อง คือ ไม้แหวงสัก หรือ ไม้สักหลุม กระจบอกหน้าข้าว หรือ

1.2 การเตรียมพื้นที่ในการผลิต เกษตรกรที่ปลูกข้าวไร่จะเริ่มการปลูกข้าวไร่ เริ่มด้วยการเตรียมพื้นที่เพาะปลูกในเดือน กันยายน-ตุลาคม และเก็บเกี่ยวช่วงเดือน กุมภาพันธ์-มีนาคม

1.3 การเปิดพื้นที่เพาะปลูก พื้นที่เพาะปลูกใหม่ จะมีการถางป่าในพื้นที่ที่เป็นที่ดอนน้ำท่วม แต่ปัจจุบันชาวบ้านจะปลูกข้าวไร่กันในพื้นที่สวนยางพาราที่ได้รับการสงเคราะห์ให้ปลูกยางพันธุ์ดีแทนยางพันธุ์พื้นเมือง การเตรียมดินจะเริ่มประมาณช่วงเดือนกุมภาพันธ์ – มีนาคม หลังจากนั้นจะมีการเผา หรือ การปรนไร่

1.4 การปลูกข้าวไร่ หรือ การ “หน้าข้าว” ส่วนมากมีการลงแขกโดยจะมีเพื่อนบ้านมาช่วยกันในการหน้าข้าว ขั้นตอนการหน้าข้าวจะมีเครื่องมือ เครื่องใช้ที่เกี่ยวข้อง คือ ไม้แหวงสัก กระจบอกหน้าข้าว ผู้ที่ทำหน้าที่ใช้ไม้แหวงสัก คือการทำให้มีหลุมในการหยอดเมล็ดข้าวนั้น จะเป็นผู้ชายส่วนใหญ่ ส่วนผู้หญิงนั้นจะทำหน้าที่ปลูกข้าว โดยการนำเมล็ดพันธุ์ข้าวใส่เก็บไว้ในกระจบอกไม้ไผ่ ขั้นตอนในการเตรียมเมล็ดพันธุ์ข้าวในการปลูกมีการใส่เมล็ดพืชผักสวนครัวรวมกับเมล็ดข้าวในการปลูกข้าวเพื่อจะได้เก็บผลผลิตอื่นๆ ก่อนและหลังการเก็บข้าว เช่น แตงกวา มะเขือ พริก พักเขียว พักทอง เป็นต้น ซึ่งจะทำให้เกษตรกรได้รายได้ทั้งก่อนและหลังการเกี่ยวข้าว

1.5 การเก็บเกี่ยวข้าวไร่ ภาคใต้จะเรียกว่า การเก็บข้าว โดยจะใช้กะเก็บที่ละรวงแล้วนำมามัดเป็นเลียงโดยใช้ต้นข้าวมัดแทนเชือก

1.6 วัฒนธรรมความเชื่อในการปลูกข้าว ชุมชนผู้ปลูกข้าวในภาคใต้ได้มีพิธีกรรมบูชาแม่โพสพ 3 ขั้นตอน คือ พิธีกรรมก่อนการปลูก พิธีกรรมในช่วงเพาะปลูก และพิธีกรรมเพื่อการเก็บเกี่ยวหรือเฉลิมฉลองผลผลิต

2. แบบแผนการผลิต การจัดการพื้นที่ การจัดการผลผลิต และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวไร่

2.1 แบบแผนการผลิตการปลูกข้าวไร่ อยู่ในช่วงเดือน กันยายน- มีนาคม ของทุกปี ในการปลูกข้าวไร่ได้มีการใส่เมล็ดพืชผักสวนครัวรวมกับเมล็ดข้าวในการปลูกข้าวเพื่อจะได้เก็บผลผลิตอื่น ๆ ก่อนและหลังการเกี่ยวข้าว เช่น แตงกวา มะเขือ พริก พักทอง เป็นต้น โดยการผลิตการปลูกข้าวไร่สามารถได้ผลผลิตเพื่อเป็นรายได้แก่เกษตรกร

2.2 การจัดการพื้นที่ พื้นที่การปลูกส่วนใหญ่ในปัจจุบัน ได้แก่ พื้นที่เพาะปลูกใหม่ ปัจจุบันชาวบ้านจะปลูกข้าวไร่กันในพื้นที่สวนยางพาราที่ได้รับการสงเคราะห์ให้ปลูกยางพันธุ์ดีแทนยางพันธุ์พื้นเมือง นอกจากนี้ยังมีการปลูกข้าวไร่ในพื้นที่สวนยางพาราที่มีการปลูกยางใหม่ และต้นยางยังมีขนาดเล็ก ตั้งแต่แรกปลูกถึง 4 ปี และสวนปาล์มน้ำมันปลูกใหม่อายุประมาณเดียวกัน

ปัญหาที่พบในการจัดการพื้นที่ปลูกข้าวไร่ เนื่องจากปัจจุบันพื้นที่เพาะปลูกข้าวไร่มีจำกัด ทำให้ผู้ปลูกข้าวไร่จำเป็นต้องปลูกข้าวในที่ดินเดิมหลายปีมากขึ้นผนวกกับการขยายตัวของ การปลูกพืชเศรษฐกิจซึ่งมีการหมุนเวียนมาปลูกในพื้นที่ข้าวไร่ด้วย ทำให้ทรัพยากรดินในท้องถิ่นเสื่อมโทรมเร็วขึ้น

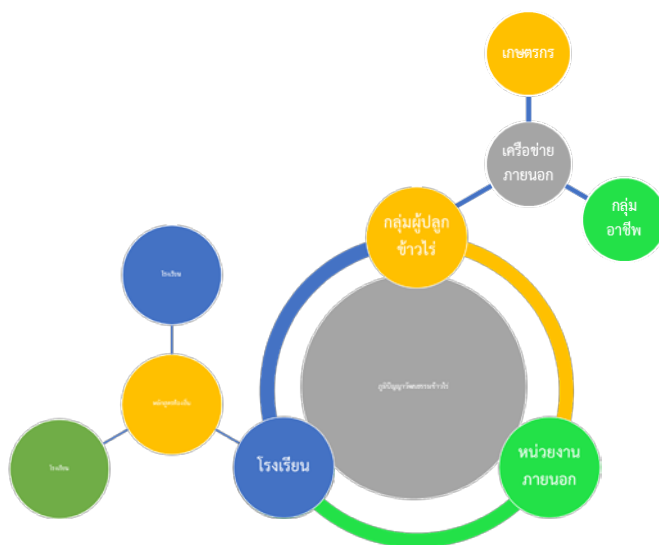
2.3 การจัดการผลผลิต ผลผลิตจากการปลูกข้าวไร่ของกลุ่มเกษตรกรทั้ง 3 กลุ่มจะได้ผลผลิตข้าวไร่ 200-250 กิโลกรัมต่อไร่ โดยสามารถจำหน่ายได้ตันละ 54,000 บาท ทั้งนี้การปลูกข้าวไร่ของกลุ่มเกษตรกรนอกจากปลูกข้าวเพื่อการบริโภคยังมีการจัดตั้งกลุ่มผู้ผลิตและแปรรูปผลิตภัณฑ์จากข้าว มีการแปรรูปข้าวกล้องบรรจุจำหน่าย โดยได้แปรรูปข้าวเปลือกเป็นข้าวสารถุงออกจำหน่ายเอง เนื่องจากในหมู่บ้านมีโรงสีขนาดเล็กอยู่แล้ว

โดยการปลูกข้าวไร่พันธุ์พื้นเมืองพันธุ์ข้าวที่นิยมปลูก คือ พันธุ์ข้าวดอกขาม ภูเขาทอง เล็บนก สามเดือน และนางครวญ

2.4 การอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวไร่ ข้าวไร่พื้นเมืองที่ใช้ปลูกในท้องที่ของจังหวัดชุมพรมาเป็นเวลายาวนาน ทั้งนี้มีข้าวไร่สายพันธุ์ท้องถิ่น ได้แก่ ข้าวพันธุ์นางเขียน พันธุ์นางครวญ พันธุ์นางดำ พันธุ์แม่ พันธุ์สามเดือน พันธุ์ภูเขาทอง พันธุ์กาดันดำ พันธุ์กาดันเขียว พันธุ์เล็บนกไร่ พันธุ์เล็บมือนาง เป็นต้น แต่พันธุ์พื้นเมืองพันธุ์ข้าวที่นิยมปลูก คือ พันธุ์ข้าวสามเดือน ภูเขาทอง เล็บนก ดอกขาม และนางครวญ ซึ่งเกษตรกรจะเลือกสายพันธุ์ต่าง ๆ มาปลูกสลับกันไป

3. เครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร

3.1 การสร้างเครือข่ายเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ ลักษณะของเครือข่ายภาคเป็นการรวมตัวของภาคประชาชนกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ในพื้นที่ต่างๆ โดยเครือข่ายเกิดขึ้นทั้งจากการเห็นความจำเป็นในการรวมพลังเพื่อแก้ไขปัญหาเกิดจากการเรียนรู้และการถ่ายทอดประสบการณ์ร่วมกันโดยมีแกนนำเครือข่าย คือ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเศรษฐกิจพอเพียงบ้านสระขาว มีกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกลุ่มข้าวไร่ชุมชนโค อำเภอบางขัน และกลุ่มข้าวไร่ซ้อมมือแก้วประสิทธิ์พัฒนา อำเภอบางขัน เป็นสมาชิกเครือข่าย ซึ่งในการดำเนินการตอนแรกได้มุ่งเน้นการปลูกพืชท้องถิ่นแซมในแปลงเกษตรและสร้างแปลงรวบรวมพันธุ์พืชท้องถิ่นไว้ในพื้นที่สาธารณะเพื่อไว้ขยายพันธุ์และสำหรับศึกษาเรียนรู้

ภาพที่ 1. รูปแบบของเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่

กระบวนการเกิดขึ้นของเครือข่ายเป็นกระบวนการที่เป็นไปตามธรรมชาติและเกิดขึ้นจากการส่งเสริมจากหน่วยงานภาครัฐและหน่วยงานอื่นๆ ที่ต้องการให้องค์กรชุมชนมีความเข้มแข็งมีศักยภาพในการที่จะพัฒนาตนเอง

โดยแกนนำเครือข่ายทำหน้าที่ประสานงานระหว่างเครือข่ายกับเครือข่าย และระหว่างเครือข่ายกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เป็นกลไกประสานงานด้านข้อมูล และสร้างความรู้ ความเข้าใจให้ มีการให้บริการด้านข้อมูลแก่บุคคลภายนอก ภาครัฐ NGOs และนักวิชาการที่สนใจและต้องการศึกษาดูงานหรือทำงานร่วมกับชุมชนยังมีบทบาทในการช่วยเหลือชุมชนอื่น ๆ ที่มีความสนใจในเรื่องการสร้างความรู้ความเข้มแข็งของชุมชน

3.2 การขยายผลการเรียนรู้ภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ มีการขยายผลการเรียนรู้สู่โรงเรียน ได้มีการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นข้าวไร่ โดยจัดเป็นกิจกรรมการเรียนการสอนแบบโครงงาน โดยมีการบูรณาการระหว่างกลุ่มสาระการเรียนรู้ การงานอาชีพฯ และกลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา เพื่อให้เยาวชนได้เรียนรู้เกี่ยวกับข้าวไร่มีการทำกิจกรรมการให้นักเรียนได้เรียนรู้การปลูกข้าวไร่ และได้ใช้พื้นที่การปลูกข้าวโดยใช้พื้นที่ของชาวบ้าน

อภิปรายผล

บริบทของภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ จากผลการวิจัย ที่พบว่า ภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ในจังหวัดชุมพร มีภูมิปัญญาที่ฝังอยู่ในกระบวนการขั้นตอนการปลูกข้าวไร่ ตั้งแต่มีการใช้เครื่องมือเครื่องใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น ไม้แทงสัก กระบอกร่นข้าว แกะเก็บข้าว ขั้นตอนการเตรียมพื้นที่ในการผลิต ขั้นตอนในการปลูกข้าว และขั้นตอนในการเก็บเกี่ยวข้าว เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาที่สั่งสมมา และอยู่ในวิถีชีวิต ที่มีการพัฒนาสู่เครื่องมือเครื่องใช้ ตลอดจนการประกอบอาชีพ ซึ่ง สอดคล้องกับแนวคิดของ ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2537) ที่ได้กล่าวถึงภูมิปัญญาชาวบ้านไว้ว่า เป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมาแต่อดีตนานจนกลายเป็นวิถีชีวิตประจำวันของตนเองและชุมชนตลอดมา และ

การปลูกข้าวไร่เป็นภูมิปัญญาในการจัดการพื้นที่ที่มีการปลูกข้าวก่อนทำการปลูกพืชชนิดอื่น ซึ่ง โดยจะปลูกข้าวไร่ก่อนการปลูกยางพาราหรือปาล์มน้ำมัน ขั้นตอนการปลูกข้าวไร่มีการใช้เครื่องมือเครื่องใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น ไม้แทงสัก กระบอกร่นข้าว แกะเก็บข้าว ภูมิปัญญาการปลูกมีการใส่เมล็ดพืชผักสวนครัวร่วมกับเมล็ดข้าวในการปลูกข้าวเพื่อจะได้เก็บผลผลิตอื่น ๆ ก่อนและหลังการเก็บข้าว เช่น แตงกวา มะเขือ พริก พักทอง เป็นต้น วัฒนธรรมความเชื่อเกี่ยวกับการปลูกข้าวมีพิธีกรรมก่อนการปลูก ในช่วงเพาะปลูก และการเก็บเกี่ยวหรือเฉลิมฉลองผลผลิต กล่าวได้ว่า วัฒนธรรมความเชื่อ เพื่อบูชาพระแม่โพสพ วัฒนธรรมที่เกี่ยวกับ ความเชื่อที่ว่าข้าวมีแม่โพสพ ดินมีแม่ธรณี น้ำมีแม่คงคา ยังทำให้คนเกิดความอ่อนน้อมถ่อมตนต่อธรรมชาติที่เกื้อหนุนให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ เป็นกุศโลบายในการรักษาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กระทำการที่ก่อให้เกิดความเสียหายแก่ธรรมชาติ ที่คนในชุมชนถือปฏิบัติร่วมกันอย่างพร้อมเพรียง ช่วยให้สังคมมีความสงบสุขขึ้นอีกทางหนึ่ง จะเห็นได้ว่า ภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ที่เกิดขึ้น เป็นภูมิปัญญาที่ชุมชนได้เรียนรู้สืบทอดกันมา สอดคล้องกับ นิรมล ศรีชนะ (2557) ที่ได้กล่าวว่ากระบวนการผลิตข้าวไร่เป็นภูมิปัญญาที่ยึดถือปฏิบัติสืบทอดกันมา

แบบแผนการผลิต การจัดการพื้นที่ การจัดการผลผลิต และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวไร่ การปลูกข้าวไร่เริ่มด้วยการเตรียมพื้นที่เพาะปลูกในเดือน กันยายน-ตุลาคม และเก็บเกี่ยวช่วงเดือน กุมภาพันธ์-มีนาคม ขึ้นอยู่กับสภาพอากาศของแต่ละปี พื้นที่การปลูกส่วนใหญ่ในปัจจุบันเป็นการปลูกข้าวไร่ในพื้นที่สวนยางพาราและสวนปาล์มน้ำมันที่มีการปลูกใหม่ จนถึง 4 ปี การจัดการผลผลิตข้าวไร้นอกจากปลูกข้าวเพื่อการบริโภคยังมีการจัดตั้งกลุ่มผู้ผลิตและแปรรูปผลิตภัณฑ์จากข้าว นอกจากจะสร้างรายได้ให้ครัวเรือนแล้วยังส่งเสริมให้คนในชุมชนสร้างชุมชนเข้มแข็ง รู้จักการแบ่งปัน การทำงานร่วมกัน ดำเนินชีวิตตามแนวปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง (สมจิต จิตรอาภรณ์, 2555) ทั้งนี้ จากการศึกษาของ ธนาภรณ์ อธิปัญญากุล (2556) ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง การจัดการการผลิตและการตลาดข้าวไร่อย่างยั่งยืน ผลการศึกษาด้านการตลาด พบว่าราคาข้าวที่ขายแตกต่างกันขึ้นอยู่กับผลิตภัณฑ์ การขายในรูปแบบของเมล็ดพันธุ์จะได้รายได้ดีกว่าการขายในรูปแบบของข้าวเปลือก และเมื่อนำไปแปรรูปจะได้ส่วนต่างมากที่สุด

การอนุรักษ์พันธุกรรมข้าวไร่ของกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ พบว่าการปลูกข้าวไร่พันธุ์พื้นเมืองพันธุ์ข้าวที่นิยมปลูก คือ พันธุ์ข้าวสามเดือน ภูเขาทอง เล็บนก ดอกขาม และนางครวญ อาจกล่าวได้ว่าความหลากหลายทางชีวภาพถือเป็นปัจจัยสำคัญของการสร้างสมดุลธรรมชาติ ส่วนในทางสังคมและวัฒนธรรม ความหลากหลายทางชีวภาพมีความสำคัญในฐานะเป็นฐานของทรัพยากรในการดำรงชีวิตซึ่งการอนุรักษ์สายพันธุ์ข้าวดังกล่าวจากการผลิตเพื่อนำไปปลูกในปีต่อไป จากการวิจัยของ วัฒนา โปธิศิริ วรรณญา ด้านทวีศิลป์ และ ร่วมจิตรนงเขา (2557) ศึกษาวิจัย เรื่อง การคัดเลือกพันธุ์และการผลิตข้าวไร่พื้นเมืองโดยเกษตรกรมีส่วนร่วมเพื่อการบริโภคในท้องถิ่น เพื่อให้เกษตรกรมีส่วนร่วมในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวไร่พื้นเมือง พบว่า เกษตรกรให้เหตุผลในการคัดเลือกคือ รวงสม่ำเสมอ แดงกอดี รวงยาว ระแงถี่ เมล็ดใหญ่ และน้ำหนักเมล็ดดี การประเมินโดยพิจารณาจากคุณภาพทุ่งต้มและรับประทาน ซึ่งพันธุ์ข้าวไร่ที่ได้รับการคัดเลือกเกษตรกรจะ นำไปปลูกเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน ซึ่งจะนำไปสู่ความมั่นคงทางด้านอาหารของเกษตรกรในพื้นที่

วัฒนธรรมการปลูกข้าวไร่ จึงเป็นส่วนหนึ่งในการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ โดยในทางนิเวศวิทยาความหลากหลายทางชีวภาพถือเป็นปัจจัยสำคัญของการสร้างสมดุลธรรมชาติ และความหลากหลายทางชีวภาพ อาจกล่าวได้ว่า การอนุรักษ์พันธุ์พืชพื้นบ้าน เป็นพื้นฐานสำคัญของการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพให้กับโลก และกระบวนการนี้จำเป็นต้องดำเนินการโดยชุมชนท้องถิ่น

การสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ โดยมีกลุ่มข้าวไร่ บ้านสระขาว ตำบลละแม อำเภอละแม เป็นแกนนำเครือข่าย มี กลุ่มผู้ปลูกข้าวไร่หมู่ 9 ตำบลบ้านนา อำเภอมือง และกลุ่มบ้านเนินทอง ตำบลตะโก อำเภอู่ตะเภา เป็นสมาชิกเครือข่าย ซึ่งเป็นแหล่งเรียนรู้ด้านการปลูกข้าวไร่ให้แก่บุคคลที่สนใจ โดยมีหน่วยงานภายนอกที่สนับสนุนให้เครือข่ายขับเคลื่อน ทั้งนี้การสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ อาจประสบความสำเร็จแตกต่างกันขึ้นอยู่กับเงื่อนไขปัจจัยทั้งภายในชุมชนและปัจจัยภายนอกชุมชน ที่เป็นตัวสนับสนุนและส่งเสริมเครือข่ายในการจัดการให้ประสบความสำเร็จอีกด้วย สอดคล้องกับการศึกษา ของสุนีย์ อภิชาติกุลชัย (2558) ที่พบว่า การที่สมาชิกชุมชนและเครือข่ายมีแนวทางเสริมสร้างเครือข่ายของชุมชน ในการ สร้างความเข้มแข็งและอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข ด้วยจุดประสงค์ร่วมกัน คือ เพื่อการรักษาสมดุลด้านเศรษฐกิจ ด้านสังคม และด้านสิ่งแวดล้อม

มีการขยายผลการเรียนรู้โรงเรียน ด้วยการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นข้าวไร่ โดยมีการ บูรณาการระหว่างกลุ่มสาระการเรียนรู้ การงานอาชีพและกลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา เพื่อให้เยาวชนได้เรียนรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ สอดคล้องกับการศึกษาของ วราพร ศรีสุพรรณและคณะ (2550) ที่พบว่า การสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ในกลุ่มผู้ปลูกข้าวไร่ ทำให้เกิดคณะกรรมการเครือข่ายข้าวไร่และ การขยายผลการเรียนรู้จากการวิจัยสู่โรงเรียนและชุมชนท้องถิ่นทำให้มีหน่วยการเรียนรู้เรื่องวิถีชีวิตคนปลูกข้าวไร่ตำบลนาสวน ซึ่งจัดทำขึ้นโดยการมีส่วนร่วมของครูจากโรงเรียนในท้องถิ่น 4 โรงเรียน และชุมชนมีแนวทางปฏิบัติและข้อตกลงในการเรียนรู้ร่วมกันเพื่อสร้างความมั่นคงด้านอาหารของชุมชน ทั้งนี้ ปาริชาติ วัลย์เสถียรและคณะ(2543) ได้กล่าวถึงการเสริมสร้างการเรียนรู้ ของชุมชน ว่า เป็นการเรียนรู้ของชุมชนเป็นกิจกรรมการเรียนรู้ตามวิถีชีวิตที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ เรียนรู้จากประสบการณ์และสภาพแวดล้อมต่างๆ ในสังคม เช่น การเรียนรู้จากเครือข่ายการเรียนรู้ในชุมชน การเรียนรู้จากภูมิปัญญาชาวบ้าน วัฒนธรรมและองค์ความรู้ของชุมชน ซึ่งได้รับการส่งเสริมและการถ่ายทอดสืบต่อมา และ การเรียนรู้จากสื่อพื้นบ้านในการถ่ายทอดความรู้ คตินิยม ค่านิยม และคุณธรรมอันดีงามเป็นต้น

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1.1 ผู้บริหารท้องถิ่นและผู้นำชุมชน สามารถนำผลการวิจัยไปใช้เป็นแนวทางส่งเสริมสร้างบรรยากาศแห่งการเรียนรู้ตลอดชีวิตของชุมชนและส่งเสริมให้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ภายในครอบครัว และระหว่างเครือข่ายภายในและภายนอกชุมชน

1.2 โรงเรียนและหน่วยงานทางการศึกษาในจังหวัดชุมพรสามารถนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์เพื่อการพัฒนาและต่อยอดภูมิปัญญาในรูปของหลักสูตรการเรียนรู้อัตนวิสัยท้องถิ่น เพื่อให้ชุมชนได้ตระหนักถึงความสำคัญการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพการอนุรักษ์พันธุพืชพื้นบ้าน ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญการสร้าง ความมั่นคงทางอาหารของชุมชนต่อไป

1.3 หน่วยงานราชการควรสนับสนุนด้านความรู้และวิทยาการสมัยใหม่ในการเพิ่มผลผลิต และการนำข้าวไร่ไปประยุกต์ใช้ เช่น การแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์ที่มากขึ้น

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรมีการขยายผลการสร้างเครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่ไปสู่ชุมชนอื่น ๆ โดยสร้างเครือข่ายทั้งในระดับชุมชนและระดับชาติต่อไป

2.2 ควรมีการศึกษาวิจัย เพื่อพัฒนาในผลิตภัณฑ์จากข้าวไร่ของแต่ละกลุ่มอาชีพ ทั้งในด้านตัวผลิตภัณฑ์ บรรจุภัณฑ์ การสร้างตราสินค้า และ การจัดการด้านการตลาดเพื่อให้สามารถแข่งขันในตลาดได้ต่อไป

References

- ฉลาดชาย รมิตานนท์. (2537). *ผีเจ้านาย*. กรุงเทพมหานคร : พายัพออฟเซทพรินท์.
- ธนาภรณ์ อธิปัญญากุล. (2556). *การจัดการการผลิตและการตลาดข้าวไร่อย่างยั่งยืนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน*. มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- นิรมล ศรีชนะ. (2557). *วิธีการปลูกข้าวไร่และคุณสมบัติของข้าวไร่อำเภอคำชะอี จังหวัดเลย*. วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ปีที่ 16 ฉบับที่ 3 กันยายน - ธันวาคม 2557. หน้า 21-24.
- ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ. (2543). *กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- วราพร ศรีสุพรรณและคณะ. (2550). *เครือข่ายการเรียนรู้วัฒนธรรมข้าวไร่ เพื่อความมั่นคงทางอาหารและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในกลุ่มน้ำแควใหญ่ จังหวัดกาญจนบุรี*. มหาวิทยาลัยมหิดล.
- วัฒนา โพธิ์ศิริ วรรณญา ด่านทวิศิลป์ และ ร่วมจิตร นกเขา. (2557). *การคัดเลือกพันธุ์และการผลิตข้าวไร่พื้นเมืองโดยเกษตรกรมีส่วนร่วมเพื่อการบริโภค ในท้องถิ่น*. การประชุมวิชาการข้าว กลุ่มศูนย์วิจัยข้าวภาคใต้ ประจำปี 2557. หน้า 84-95.
- สุนีย์ อภิชาติกุลชัย. (2558). *การเสริมสร้างเครือข่ายด้านการท่องเที่ยวเพื่อชุมชนสันติสุข:กรณีศึกษาตลาดน้ำอัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม*. *สันติศึกษาปริทรรศน์ มจร*. 3 (1) หน้า 115-129.

คณะผู้เขียน/ ผู้เขียน (TH SarabunPSK 14.5, Bold)

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. เอกชัย พุ่มดวง

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

295 ถนนนครราชสีมา แขวงดุสิต เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร 10300

e-mail: eka_phumduang@yahoo.com

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ยุสนีย์ โสมทัศน์

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

295 ถนนนครราชสีมา แขวงดุสิต เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร 10300

e-mail: yussanee_s@yahoo.com

รายงานสรุปการเงิน ประจำปีงบประมาณ 2559

รหัสโครงการ 2559A15762006

โครงการส่งเสริมการวิจัยในอุดมศึกษาและพัฒนามหาวิทยาลัยวิจัยแห่งชาติ

สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา

ชื่อมหาวิทยาลัย...มหาวิทยาลัยสวนดุสิต.....

ชื่อโครงการ...เครือข่ายภูมิปัญญาวัฒนธรรมข้าวไร่เพื่อความมั่นคงด้านอาหารและการอนุรักษ์ความ.....

หลากหลายทางชีวภาพในจังหวัดชุมพร

ชื่อหัวหน้าโครงการวิจัยผศ.ดร. เอกชัย พุ่มดวง.....

ระยะเวลาดำเนินการ จำนวน1.....ปี.....10.....เดือน

รายจ่าย

หมวด	งบประมาณรวมทั้งโครงการ(บาท)	ค่าใช้จ่ายงวดปัจจุบัน(บาท)	คงเหลือ (หรือเกิน) (บาท)
1. ค่าตอบแทน	45,000	45,000	0
2. ค่าจ้าง	0	0	0
3. ค่าวัสดุ	24,300	10,000	0
4. ค่าใช้สอย	338,700	35,000	0
5. ค่าใช้จ่ายอื่นๆ			
5.1 ค่าสาธารณูปโภค	6,000	2,000	0
5.2 เงินอุดหนุนมหาวิทยาลัย	46,000	46,000	0
รวม	460,000	138,000	0

จำนวนงบประมาณที่ได้รับ

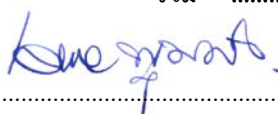
- งวดที่ 1 จำนวน230,000.....บาท

เมื่อ17 กุมภาพันธ์ 2559.....

- งวดที่ 2 จำนวน92,000.....บาท

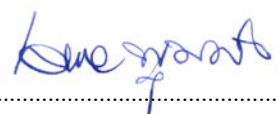
เมื่อ29 มีนาคม 2560.....

รวม322,000.....บาท

.....
ลงนามหัวหน้าโครงการวิจัยผู้รับทุน

วันที่.....18 กรกฎาคม 2560.....

.....
ลงนามเจ้าหน้าที่การเงินโครงการ

วันที่.....18 กรกฎาคม 2560.....

บรรณานุกรม

บรรณานุกรมภาษาต่างประเทศ

- Alter, C., and Hage, J. (1993). *Organizations working together*. Newbury Park, CA: Sage.
- Chang, T.T. and Vergara, B.S. (1975). *Varietal diversity and morphoagronomic characteristics of upland rice. Major Research in Upland Rice*. Los Boños, Philippines: IRRI.
- Hofstede, G. and Hofstede, G.J. (2005). *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. 2nd Edition, USA.: McGraw-Hill.
- Kemmis, S. and R. McTaggart. (1988). *The Action Research Planner*. 3rd ed. Victoria: Deakin University Press.
- Kilduff, M. and Tsai, W. (2003). *Social Networks and Organizations*. London: SAGE.
- Nonaka, Ikujiro and Hirotaka Takeuchi. (1995). *The Knowledge-Creating Company: How Japanese Companies Create the Dynamics of Innovation*. New York: Oxford University
- Steve Bruce and Steven Yearley. (2006). *The SAGE Dictionary of Sociology*. SAGE Publications.

บรรณานุกรมภาษาไทย

- กมลทิพย์ คงประเสริฐอมร.(2548). *กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนเพื่อการพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติป่าชายเลนอย่างยั่งยืน: กรณีศึกษาตำบลบางขุนไทรอำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี*. วิทยานิพนธ์ปริญญาคุษฎีบัณฑิต สาขาสหปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- กรมการข้าว. (2556). *กรมการข้าวชูปชีวิตข้าวไร่ นำร่องปลูกบนเกาะสมุยเพื่อบริโภค-เปิดท่องเที่ยวเชิงเกษตร*. http://www.ricethailand.go.th/home/index.php?option=com_content&view=article&id=915:2013-09-25-04-09-03&catid=14:2012-01-31-06-16-00. 25 กันยายน 2556.

- กรมวิชาการเกษตร. (2559ก). ข้าวพันธุ์ดอกขาม. [Online]. http://www.doa.go.th/pvp/images/stories/indexpp2518/AnnoDOA_nameplant/t506.pdf
- _____. (2559ข). ข้าวพันธุ์ภูเขาทอง. [Online]. http://www.doa.go.th/pvp/images/stories/indexpp2518/AnnoDOA_nameplant/t503.pdf
- _____. (2559ค). ข้าวพันธุ์เล็บนกไร่. [Online]. http://www.doa.go.th/pvp/images/stories/indexpp2518/AnnoDOA_nameplant/t504.pdf
- _____. (2559ง). ข้าวพันธุ์สามเดือน. [Online]. http://www.doa.go.th/pvp/images/stories/indexpp2518/AnnoDOA_nameplant/t506.pdf
- _____. (2559จ). ข้าวพันธุ์นางครวญ. [Online]. http://www.doa.go.th/pvp/images/stories/indexpp2518/AnnoDOA_nameplant/t500.pdf
- กิตติศักดิ์ ศรีทุมมา. (2552). การศึกษาพันธุ์ข้าวไร่พื้นเมืองที่มีศักยภาพ เพื่อใช้ในระบบเกษตรยั่งยืนของอำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดน่าน. สารนิพนธ์หลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาวิทยาศาสตร์ศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์. (2543). การจัดการเครือข่าย: กลยุทธ์สำคัญสู่ความสำเร็จของการปฏิรูปการศึกษา. กรุงเทพมหานคร: ชัคเชสมิเดีย.
- ฉลาด จันทสมบัติ. (2550). การพัฒนารูปแบบการจัดการความรู้ขององค์กรชุมชน. วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษาดุษฎีบัณฑิต สาขาการบริหารและพัฒนาการศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ฉลาดชาย รมิตานนท์. (2537). ฝี่เจ้านาย. กรุงเทพมหานคร : พายัพออฟเซทพรินท์.
- ชยันต์ วรรณระงูมิ. (2540). แนวคิดเรื่องกลุ่มอุปถัมภ์ของ ม.ร.ว.อศิน รพีพัฒน์: นักมานุษยวิทยาที่ข้าพเจ้ารู้จักคนธรรมดา: รวมบทความและข้อเขียนในวาระครบรอบอายุ 60 ปี ม.ร.ว.อศิน รพีพัฒน์. ขอนแก่น: สถาบันวิจัยเชิงพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ชวาวุฒิ ลาภมาก. (2553). ศึกษาารูปแบบการจัดระบบความรู้และกระบวนการขับเคลื่อนความรู้ตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง: กรณีศึกษาชุมชนธรรณีคำ แขวงโคกแฝด เขตหนองจอก กรุงเทพมหานคร. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- ชัยฤกษ์ มณีพงษ์. (2524). ข้าวไร่. ข้าวสารเกษตร. 26(1). หน้า 1.
- ณรงค์ โฉมเฉลา. (2551). พจนานุกรมที่แสดงบทนิยามของศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับข้าว. กรุงเทพมหานคร: เครือข่ายผู้ปลูกพืชพื้นเมืองไทย ร่วมกับ สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม.

- ทรงจิต พูลลาภ. (2544). *ศักยภาพและสถานภาพของภูมิปัญญาไทย เพื่อสืบสานการพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็ง*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ทรงศิริ สาประเสริฐ (2542). *ลักษณะการถ่ายทอดความรู้ของภูมิปัญญาชาวบ้าน*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษาผู้ใหญ่และการศึกษาต่อเนื่อง บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล
- ธนาภรณ์ อธิปัญญากุล. (2556). *การจัดการการผลิตและการตลาดข้าวไร้อย่างยั่งยืนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน*. มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- นนทกานต์ จันทร์อ่อน. (2557). *ความมั่นคงทางอาหารของประเทศไทย*. สำนักวิชาการ สำนักงานเลขาธิการวุฒิสภา.
- นฤมล นิราทร. (2543). *การสร้างเครือข่ายการทำงาน: ข้อควรพิจารณาบางประการ*. กรุงเทพมหานคร: โครงการระหว่างประเทศว่าด้วยการขจัดปัญหาการใช้แรงงานเด็ก.
- นันทสาร สีสลับ และคณะ. (2541). *แนวทางส่งเสริมภูมิปัญญาไทยในการจัดการศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการศึกษาแห่งชาติ.
- นารถพงศ์ สุนทรนนท์. (2552). *รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยเครือข่ายท่องเที่ยวชุมชนเชิงอนุรักษ์จังหวัดพังงา*. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
- นิคม ชมภูหลง. (2542). *การสร้างและพัฒนาหลักสูตรโดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น กลุ่มการงาน พื้นฐานอาชีพ (ฉบับปรับปรุง)*. มหาสารคาม: หน่วยศึกษานิเทศก์ สำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดมหาสารคาม.
- นิรมล ศรีชนะ. (2557). *วิธีการปลูกข้าวไร่และคุณประโยชน์ของข้าวไร่อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย*. วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ปีที่ 16 ฉบับที่ 3 กันยายน - ธันวาคม 2557. หน้า 21-24.
- บริบูรณ์ สมฤทธิ์ . (2540) . “ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับการจัดการการผลิตข้าว” ใน *การจัดการการผลิตธัญพืชและพืชอาหารสัตว์*. กรุงเทพมหานคร: สาขาวิชาส่งเสริมการเกษตรและสหกรณ์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมธิราช.
- บุญสุข ชุ่นเลี้ยง และคณะ.(2553). *การพัฒนาการผลิตข้าวไร่ในพื้นที่สวนยางพาราและปาล์มน้ำมันภาคใต้ฝั่งตะวันตก*. การประชุมสัมมนาวิชาการข้าว กลุ่มศูนย์วิจัยข้าวภาคใต้ ประจำปี 2553. สำนักวิจัยและพัฒนาข้าว กรมการข้าว. หน้า 86-89
- บุญหงษ์ จงคิด. (2547). *ข้าวและเทคโนโลยีการผลิต*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

- ประเวศ วะสี. (2535). *องค์กรชุมชนกับกระบวนการเรียนรู้ของประชาชนหัวใจของการพัฒนา รวมบทความวิชาการพัฒนาสังคม : แนวคิดและปฏิบัติการ*. กรุงเทพมหานคร : คณะพัฒนาสังคมสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- _____. (2538). *การดำรงชีวิตที่มีคุณค่าในสังคมสมัยใหม่*. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร: หมอชาวบ้าน.
- ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ. (2543). *กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ปาริชาติ สถาปิตานนท์ และ ชัยวัฒน์ ธีระพันธ์. (2546). *สื่อสารกับสังคมเครือข่าย*. เอกสารประกอบการฝึกอบรมหลักสูตร 3 การสร้างเครือข่ายที่มีพลัง. สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา สถาบันการเรียนรู้และพัฒนาประชาสังคม.
- ผู้จัดการออนไลน์. (2556). *กรมข้าวหนุนปลูกข้าวไร่แซมสวนปาล์ม/ยางพารา นำร่องที่สมุทร*. <http://www.manager.co.th/Home/ViewNews.aspx?NewsID=9560000100559>. 13 สิงหาคม 2556.
- พรธิดา วิเชียรปัญญา. (2547). *การจัดการความรู้: พื้นฐานและการประยุกต์ใช้*. กรุงเทพมหานคร: เอ็กซ์เปอร์เน็ท.
- พระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พ.ศ. 2553 (2553). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 127 ตอนที่ 69 ก หน้า 29- 39.
- พัทธา สายหู. (2534). “การพัฒนาวัฒนธรรมบนพื้นฐานภูมิปัญญาชาวบ้านและศักยภาพของชุมชน. ใน การสัมมนาทางวิชาการเรื่อง ภูมิปัญญาพื้นบ้าน. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.
- พัธกุล จันทนมัฏฐะ. (2521). *พันธุ์ข้าวไร่ของประเทศไทย*. กรุงเทพมหานคร: รวมเรื่องย่อการประชุมทางวิชาการครั้งที่ 16 มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- มณีนีภา ชูติบุตร. (2538). “แนวทางการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการเรียนการสอน,” *วารสารหมู่บ้าน*. 7 (87): 5.
- ยศ สันตสมบัติ. (2542). *ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน*. เชียงใหม่: ศูนย์ศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

- รัตน์ะ บัวสนธิ์. (2535). *การพัฒนาหลักสูตรและการจัดการเรียนการสอนเพื่อถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น : กรณีศึกษาชุมชนแห่งหนึ่งในเขตภาคกลางตอนล่าง*. ปริญญาโทศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาการวิจัยและพัฒนาหลักสูตร. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542*. กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์.
- รุ่ง แก้วแดง. (2545). *ครูภูมิปัญญาไทยกับรัฐธรรมนูญไทย*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.
- วรจุธ สุวรรณฤทธิ และคณะ. (2546). *วิถีไทย*. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.
- วรภาพ ศรีสุพรรณและคณะ. (2550). *เครือข่ายการเรียนรู้วัฒนธรรมข้าวไร่ เพื่อความมั่นคงทางอาหารและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในกลุ่มน้ำแควใหญ่ จังหวัดกาญจนบุรี*. มหาวิทยาลัยมหิดล.
- วสันต์ ไทรแก้ว. (2550). *การจัดการความรู้ในชุมชนเพื่อสนับสนุนการบริหารงานขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น กรณีศึกษา องค์การบริหารส่วนตำบลเขาพระ อำเภอพิบูลย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช*. รายงานการศึกษาอิสระปริญญารัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการปกครองท้องถิ่นวิทยาลัยการปกครองท้องถิ่น มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- วัฒนา โพธิ์ศิริ วรรณญา ด่านทวีศิลป์ และ ร่วมจิตร นกเขา. (2557). *การคัดเลือกพันธุ์และการผลิตข้าวไร่พื้นเมืองโดยเกษตรกรมีส่วนร่วมเพื่อการบริโภค ในท้องถิ่น*. การประชุมวิชาการข้าว กลุ่มศูนย์วิจัยข้าวภาคใต้ ประจำปี 2557. หน้า 84-95.
- วิชิต วิญญกุล. (2552). *วิจัยผลิตภัณฑ์จากข้าวไร่*. เพชรบูรณ์: มหาวิทยาลัยราชภัฏเพชรบูรณ์.
- วิรัชพัชร ประเสริฐศักดิ์. (2556). *แนวคิดและคำนิยามของความมั่นคงทางอาหาร (Food security: Concepts and definitions)* [Online]. แหล่งที่มา : <http://www.polsci.tu.ac.th/fileupload/36/24.pdf> [25 ธันวาคม 2556]
- ศิริพงษ์ นวลแก้ว. (2540). *การนำภูมิปัญญาชาวบ้านมาใช้ในการพัฒนาหลักสูตรในโรงเรียนประถมศึกษาสังกัดสำนักงานการประถมศึกษา จังหวัดแม่ฮ่องสอน*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต นครปฐม: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร. (2547). *รายงานการประชุมประจำปีทางมานุษยวิทยา ครั้งที่ 3*. เดือนมีนาคม พ.ศ. 2547 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร กรุงเทพมหานคร: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร มหาวิทยาลัยศิลปากร

- สมคิด อิศระวัฒน์ . (2535). “เทคนิคการสอนและเผยแพร่สิ่งแวดล้อมศึกษาให้กับผู้ใหญ่ซึ่งอยู่นอก
ระบบโรงเรียน”. *ประชากรศึกษา*. 18, 2 (พ.ย.-ธ.ค. 35) 82-93.
- สัมพันธ์ เตชะอริก, ปรีชา อุตระกุล และชื่น ศรีสวัสดิ์. (2537). *ศักยภาพและเครือข่ายผู้นำท้องถิ่น :
คู่มือและทิศทางการพัฒนาผู้นำชาวบ้านเพื่อแก้ปัญหาในชนบท*. กรุงเทพมหานคร :
สถาบันวิจัยและพัฒนามหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- สามารถ จันทร์สุรย์. (2543). “ภูมิปัญญาชาวบ้านคืออะไร อย่างไร,” ใน *เอกสารการสัมมนาทาง
วิชาการเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้าน*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรม
แห่งชาติ. หน้า 88-94.
- สำนักคุ้มครองพันธุ์พืชแห่งชาติ. (2543). *พันธุ์ข้าวพื้นเมืองไทย*. ปทุมธานี. เอกสารวิชาการศูนย์วิจัยข้าว
ปทุมธานี สถาบันวิจัยข้าว กรมวิชาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. (2539). *การศึกษาในวิถีของชุมชนรูปแบบ และปฏิบัติการ
โครงการศึกษารูปแบบและปฏิบัติการโครงการศึกษารูปแบบที่มีส่วนร่วมของโรงเรียนกับ
ชุมชนในการจัดการศึกษา*. กรุงเทพมหานคร : สำนักคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ
สำนักนายกรัฐมนตรี.
- _____. (2541). *แนวทางส่งเสริมภูมิปัญญาไทยในการจัดการศึกษา*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
พิมพ์ดี.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2555). “การพัฒนาและขับเคลื่อน
การผลิตการเกษตรสู่การเติบโตสีเขียว,” ใน *การประชุมประจำปี 2555 สำนักงาน
คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เรื่อง อนาคตเกษตรไทยสู่การเติบโต
สีเขียว*; 6 กันยายน 2555; ศูนย์แสดงสินค้าและการประชุม อิมแพ็ค เมืองทองธานี นนทบุรี
[Online]. แหล่งที่มา: http://www.nesdb.go.th/Portals/0/news/annual_meet/55/g1/Group01-2.pdf[6 มกราคม 2557]
- สิรินทิพย์ นรินทร์ศิลป์. (2555). *สถานการณ์ความมั่นคงทางอาหารในอาเซียน และประเทศสมาชิก
ต่างๆ*. [Online]. แหล่งที่มา : <http://www.polsci.tu.ac.th/fileupload/45/40.pdf> [7
มกราคม 2557]
- สีลาภรณ์ นาคทรพร. (2538). “ระบบการเรียนรู้ของชุมชนเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน กรณีศึกษาชุมชน
อีสานใต้” *วารสารสุโขทัยธรรมมาธิราช*. 8 (2538) หน้า 38-48.

- สุชาติดา มีสงฆ์. (2535). “เครือข่ายชาวบ้าน : กระบวนการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ประสบการณ์ การทำงานเฉพาะกรณีพื้นที่รับผิดชอบของ disacs ท่าแร่และอุดรธานี” *วารสารสังคมพัฒนา*. 20(2), 49-53.
- สุทธิชัย อาภากร. (2547). เครือข่าย: *ธรรมชาติ ความรู้ และการจัดการ*. กรุงเทพมหานคร: โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส).
- สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. (2540). “ภูมิปัญญาชาวบ้านภาคใต้”, *วารสารทักษิณคดี*. 4 (3) (ก.พ.-ก.ค.) 1-42.
- สุนีย์ อภิชาติกุลชัย. (2558). “การเสริมสร้างเครือข่ายด้านการท่องเที่ยวเพื่อชุมชนสันติสุข: กรณีศึกษาตลาดน้ำอัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม”. *วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร*. 3 (1) หน้า 115-129.
- สุรเชษฐ์ จิตตะวิกุล. (2542). *หลักสูตรและการจัดการมัธยมศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: สถาบันราชภัฏจันทรเกษม.
- เสรี พงศ์พิศ. (2548). เครือข่าย : ยุทธวิธีเพื่อประชาคมเข้มข้นชุมชนเข้มแข็ง. กรุงเทพมหานคร: สถาบันส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน.
- อเนก นาคะบุตร . (2532). *รายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง เครือข่ายของการเรียนรู้ : พื้นฐานสำหรับการจัดการศึกษาเพื่อปวงชน*. เอกสารอัดสำเนา. ม.ป.พ.
- อภิชาติ พงษ์ศรีหุดุลชัย และคณะ. (2557). *ความมั่นคงทางอาหารและพลังงานของไทย*. [Online]. แหล่งที่มา : <http://www.itd.or.th/research-report/238-2012-02-09-16-48-03> [6 มกราคม 2557]
- อรพิน วัฒนเส้ง. (2547). *การจำแนกและประเมินลักษณะพันธุ์ข้าวนาสวนพื้นเมืองในภาคกลาง ภาคตะวันตก และภาคตะวันออก*. กรุงเทพมหานคร: กลุ่มวิจัยเศรษฐกิจข้าว สถาบันวิจัยข้าว.
- อรศรี งามวิทยาพงศ์.(2549). *กระบวนการเรียนรู้ในสังคมไทยและการเปลี่ยนแปลง : จากยุคชุมชนถึงยุคพัฒนาความทันสมัย*. กรุงเทพมหานคร : วิทยาลัยการจัดการทางสังคม.
- เอกวิทย์ ณ ถลาง. (2540). *ภูมิปัญญาชาวบ้านสี่ภูมิภาค: วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทย*. กรุงเทพมหานคร: โครงการกิตติเมธีสาขาวิชาศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- เอี่ยม ทองดี. (2536). “วัฒนธรรมข้าว: พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา บทบาทการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อคุณภาพชีวิต ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม” *ข้าวกับวิถีชีวิตไทย*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร . สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง.

ประวัติผู้วิจัย

หัวหน้าโครงการวิจัย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เอกชัย พุมดวง
หน่วยงานที่สังกัด คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสวนดุสิต
295 ถ.นครราชสีมา แขวงดุสิต เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร 10300
โทรศัพท์ 02-2445827 e-mail: eka_phumduang@yahoo.com

ประวัติการศึกษา เศรษฐศาสตรบัณฑิต (เศรษฐศาสตร์การคลัง) มหาวิทยาลัยรามคำแหง
ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต (สิ่งแวดล้อมศึกษา) มหาวิทยาลัยมหิดล
ศึกษาศาสตรดุษฎีบัณฑิต (สิ่งแวดล้อมศึกษา) มหาวิทยาลัยมหิดล

รางวัล/ทุนที่ได้รับ ทุนพระราชทานระดับปริญญาเอกในสาขาที่ขาดแคลน มูลนิธิรูปถัมภ์
ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามกุฎราชกุมาร

ผลงานทางวิชาการ

เอกชัย พุมดวง ยุสนีย์ โสมทัศน์ อภิรดี ผลประเสริฐและคณะ. (2556). *การจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการเรียนรู้ในชุมชน ตำบลโคกโคเฒ่า*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต.

เอกชัย พุมดวง และ ยุสนีย์ โสมทัศน์. (2557). “การพัฒนาความเข้มแข็งของกลุ่มอาชีพ ตามแนวเศรษฐกิจชุมชน ด้วยกระบวนการเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นแบบมีส่วนร่วมของตำบลโคกโคเฒ่า อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี” ใน *การประชุมวิชาการระดับชาติ มศว. วิจัยครั้งที่ 8*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. หน้า 100.

เอกชัย พุมดวง และ ยุสนีย์ โสมทัศน์. (2558). *กระบวนการเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นแบบมีส่วนร่วมตามแนวเศรษฐกิจชุมชนของกลุ่มอาชีพในตำบลโคกโคเฒ่า อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต.

เอกชัย พุมดวง และ ยุสนีย์ โสมทัศน์. (2560). *รูปแบบการจัดการความรู้การท่องเที่ยวชุมชนของประเทศไทย*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยสวนดุสิต.

เอกชัย พุมดวง. (2552). “การจัดการภูมิปัญญาท้องถิ่นผ่านกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษาเพื่อการเรียนรู้ของ” ใน *การนำเสนอผลงานวิจัยแห่งชาติ 2552 (Thailand Research Symposium 2009)*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. หน้า 248.

เอกชัย พุมดวง. (2558). *การพัฒนากิจกรรมสิ่งแวดล้อมศึกษาบนฐานความหลากหลายทางชีวภาพของผู้ดูแลเด็กในจังหวัดนครศรีธรรมราช*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต.

ผู้ร่วมโครงการวิจัย	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ยุสนีย์ โสมทัศน์	
หน่วยงานที่สังกัด	คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสวนดุสิต 295 ถนนนครราชสีมา แขวงดุสิต เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร 10300 โทรศัพท์ 02-2445827 e-mail: yussanee_s@yahoo.com	
ประวัติการศึกษา	ครุศาสตรบัณฑิต (สังคมศึกษา)	สถาบันราชภัฏพระนคร
	การศึกษามหาบัณฑิต (ภูมิศาสตร์)	มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
	ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต (ประชากรศึกษา)	มหาวิทยาลัยมหิดล

ผลงานทางวิชาการ

ยุสนีย์ โสมทัศน์. (2558). “รูปแบบการจัดการความรู้ด้านท่องเที่ยวตลาดน้ำโดยชุมชน” ใน *วารสารสังคมสงเคราะห์ศาสตร์*. 19(2) หน้า 141-149.

ยุสนีย์ โสมทัศน์. (2558). *การเรียนรู้เรื่องความหลากหลายทางชีวภาพในภูมิภาคแบบคาร์ตด้วยกิจกรรมปฏิบัติการภาคสนาม*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต.

เอกชัย พุ่มดวง ยุสนีย์ โสมทัศน์ อภิรดี ผลประเสริฐและคณะ. (2556). *การจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการเรียนรู้ในชุมชน ตำบลโคกโคเฒ่า*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต.

เอกชัย พุ่มดวง และ ยุสนีย์ โสมทัศน์. (2557). “การพัฒนาความเข้มแข็งของกลุ่มอาชีพ ตามแนวเศรษฐกิจชุมชน ด้วยกระบวนการเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นแบบมีส่วนร่วมของตำบลโคกโคเฒ่า อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี” ใน *การประชุมวิชาการระดับชาติ มศว. วิจัยครั้งที่ 8*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. หน้า 100.

เอกชัย พุ่มดวง และ ยุสนีย์ โสมทัศน์. (2558). *กระบวนการเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นแบบมีส่วนร่วมตามแนวเศรษฐกิจชุมชนของกลุ่มอาชีพในตำบลโคกโคเฒ่า อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต.

เอกชัย พุ่มดวง และ ยุสนีย์ โสมทัศน์. (2560). *รูปแบบการจัดการความรู้การท่องเที่ยวชุมชนของประเทศไทย*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยสวนดุสิต.